

સર્ગ ૨૫ મો*

બંધન બીજવતુષ્ટ અને તેના

નાશનો ઉપાય

વસિષ્ઠ ડગલ

સંવેદન ધાવનં ચ વાલના કલ્હેતિ ચ ।

અનર્થવેદ શબ્દાર્યો વિગતાર્યો વિગ્રમતે ॥૧૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રથમ તો ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ સ્કુરે છે, પછી એ વિષયોનો મિયોગ થતાં તેના ગુણો સ્મરણમાં આવતાં ચિત્તામાં વારંવાર તેની ભાવના થવા કરે છે, પછી ચિત્તામાં તેની દૃઢ વાસના બંધાય છે અને તેને લીધે મરણજનમાં પણ ભાવિ દેહ આદિને પેદા કરવામાં આનુકૂળ ચેત્રી સ્મૃતિ થાય છે. એ ચાર બીજ આ સંસારની અંદર સર્વ અનર્થોના બીજરૂપ છે. ખરી રીતે એ ખોતે મિથ્યા છે છતાં ફક્ત અવિદ્યાને લીધે જ એ પદાર્થરૂપે ભાસી રહે છે. ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ જ પદાર્થોમાં સુખપ્રુદ્ધિ પેદા કરી વારંવાર ભાવના થવાના મૂળરૂપ થાય છે, એમ તમે સમજો. તેની અંદર જ સર્વ દોષોનો સમાવેશ રહેલો છે. જેમ ફૂલ-પાંદડાં વગેરે સાથે આખી લતા વસંતઋતુમાં પ્રવૃત્ત થનારા પોતાના રસમાં સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલી છે, તેમ સર્વ આપ્તિઓ સૂક્ષ્મરૂપે તેની અંદર જ રહેલી છે. આ અતિ વિકટ સંસારમાર્ગમાં વાસનાઓનાં વેગને વશ થનારા જીવોનાં અનોક ચરિત્રો અને વૃત્તાંતોનો સમુદાય વિચિત્ર તરેહના પ્રવાહો વડે નિરતર ચાલ્યા કરે છે. જેમ વસંતઋતુના અંતમાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો રસ ચોરો થઈ જાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષની પણ આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વાસનાઓ સહિત ધીરેધીરે ક્ષીણ થતી જાય છે. જેમ વનની અંદર ફેલાઈ રહેલી કેળોના વનમાં વસંતઋતુ રસના સમૂહને

* આ પચીસમા સર્ગમાં પરમાત્માને વિષે માત્ર અવિદ્યા વડે ઉત્પન્ન થયેલ જીવને બંધાઈ જવાનું બીજવતુષ્ટ કહેવામાં આવેલે અને વિદ્યા (જ્ઞાન) એ બીજને બાળી નાખનાર છે, એ કહેવાયે.

ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસના જ આ સંસારરૂપી કાંઠાવાળા 'સંકલ્પી' નામના વેલ્લની વૃદ્ધિ કરે છે. અજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ જીવૈતન્યની અંદર જેમ પૃથ્વીમાં વસંતઋતુનો રસ વનરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે, તેમ વાસનારૂપી રસ સંસારરૂપી અંધારા (અજ્ઞાન) તરીકે ઉદય પામે છે. સર્વ દૃશ્યમાનથી સહિત સુદ ચૈતન્ય પરમાત્મા વિના બીજનું કશું છે જ નહિ. જેમ અંતઃ આકાશની અંદર સૂર્યતા વિના બીજનું કાંઈ નથી, તેમ અંતઃ પરમાત્મામાં પણ જગત આદિ બીજનું કશું સત્ય નથી. 'સાક્ષીરૂપે સર્વદા સ્કુર્યી કર્તૃનો ચૈતન્ય આત્મા દેહ, ઈન્દ્રિય આદિથી જુદો નથી અને તેથી જુદો દેખાતો પણ નથી.' એવી જે અનાદિકાળી ભ્રાંતિ છે, તે જ અવિદ્યારૂપે, જામરૂપે અને સંસારરૂપે ફેલાઈ રહે છે. જે પદાર્થો અસત્ય હોય અને ભ્રાંતિ વડે જ ખરે થઈ જઈ બાળકને ભ્રાંતિ વડે જોવામાં આવતા વેતાલની પેઠે સત્ય દેખાતો હોય, તે જ્ઞાન દ્વારા તરત નષ્ટ થઈ જાય છે. ચૈતન્યસત્તા સર્વતઃ ગ્રોહ છે, છતાં દૃશ્યઉપાધિને લીધે જુદી જુદી જણાય છે. એ સર્વ દૃશ્ય સંબંધી દૃષ્ટિનો બાધ થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વના સારરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. આથી જેમ આ આખી પૃથ્વી ઉપરની નદીઓના સમૂહો સમુદ્રમાં ચોટરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તે સર્વ પરમાત્મામાં ચોકરસરૂપ થઈ જાય છે. જેમ માટીથી બનાવેલાં માટીનાં પાત્રો માટીથી જુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ આ સર્વ દૃશ્ય-જન્ય ચિત્તમય અને ચૈતન્યની સત્તા વડે જ સત્ય હોવાથી ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદી દેખાતી જ નથી. જે વસ્તુ જ્ઞાન વડે જાણવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ જ કહેવાય છે. અજ્ઞાન પોતાનાથી વિરુદ્ધ રૂપવાળું હોવાથી તે જ્ઞાન વડે જુદારૂપે જાણાતું જ નથી અને તેને લીધે ચિદરૂપ જ્ઞાન વિના બીજનું કશું છે જ નહિ. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ પ્રત્યેકમાં જે ચૈતન્યસત્તારૂપ જ્ઞાન છે, તે જ માત્ર સારરૂપ છે. તેથી આકાશના ફૂલની પેઠે બીજનું કશું તેનાથી જુદું નથી. સંજ્ઞાતીય પદાર્થો

પોતાના સન્નતીય પદાર્થોની સાથે જ ચોક્કતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો જગતમાં સારરૂપે રહેલી ચૈતન્ય સત્તાનો અને મહા ચૈતન્યસત્તાનો અન્યોન્ય ચોક્કતાનો અનુભવ સિદ્ધ થતાં, તત્ત્વ ચોક્ક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જો કદાચિત્ લાકડું, પથ્થર આદિ જડ પદાર્થોનું ચૈતન્યપણું ન હોય, તો સસલાનું શિંગડું આદિ અસત્ પદાર્થોનું તેની પેઠે સદાકાળ સ્ફુરણ જ ન થવું જોઈએ. ત્યારે આ સઘળી દૃશ્યવર્ગની શોભાને ચોક્ક યોગધરૂપ જ ખાનીઓ, ત્યારે તે યોગધરી (ચૈતન્યતત્ત્વથી) જુદી નહિ છતાં કેમ જાણે અવિદ્યા વડે જુદી હોય તેમ યોગધરૂપ એ ચૈતન્યતત્ત્વ વડે ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રકટ થઈ જઈ અનુભવમાં આવે છે. જેમ વાયુ માત્ર સ્ફુરણરૂપ જ છે અને સમુદ્ર માત્ર જળરૂપ જ છે. તેમ જગતની અંદર રહેલ તથા ચૈતન્ય દેહાઈ રહેલ સર્વ દૃશ્ય માત્ર યોગધરૂપ (ચૈતન્યરૂપ) છે. લાખ અને લાકડું આદિ પદાર્થો જો કે પરસ્પર સંયોગસંબંધને લીધે ચોક્કબીજામાં મિશ્ર થઈ ગયેલા જણાય છે, પરંતુ તેમનું મિશ્ર પાણું ઉપરઉપરથી જ લાગે છે. બાકી વિવેક વડે અનુભવ કરતાં તેઓ જુદા જ નજરે પડે છે. ખરી ચોક્કતા તો એ જ જણાય છે કે જે વિવેક વડે અનુભવ કરતાં પણ કાયમ રહે છે. પાણીમાં પાણીની અને દૂધમાં દૂધની જેમ ચોક્ક બીજાની ચોક્કરૂપતા થઈ જાય છે, તેમ ચોક્ક બીજામાં અન્યોન્ય ચોક્કતાનો અનુભવ થવો એ જ ચોક્ક કહેવાય છે; તો દ્રુષ્ટ અને દૃશ્ય એ બંનેમાં રહેલી ચૈતન્યસત્તાનું ચોક્ક જ સિદ્ધ છે. 'હું અમુકરૂપ છું' એવો અહંકાર સ્ફુરે આવે એ ચોક્ક ઉત્પન્ન કરતાર છે, અને 'હું એવું કાંઈ છે જ નહિ' એમ જ્ઞાન થવું એ મોક્ષ આપતાર છે. માત્ર ચોટલો જ બાંધેલાં જોડે છે અને તે પોતાના હાથની વાત છે, તો તેમાં શા માટે આસક્ત થઈ બેસી રહેવું? અહંકાર તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિની પેઠે અને અંશવાના જગમાં જની જગલાતિની પેઠે માત્ર મિથ્યારૂપે જ દેખાય છે, તેને શું ઉત્પન્ન થયેલ કહી શકાય કે?

'અમુક માત્ર' છે' એમ ચિત્તામાં સ્ફુરણ થવું, એ બાંધકાસ છે અને 'હું એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી, તો પછી મારું' તો ક્યાંથી જ હોય?' એમ સમજાઈ જવું, એ મોક્ષકાસ છે. માત્ર આટલી જ સમજણની જાણ છે અને તે પોતાના તાબાની છે, તો તેમાં શા માટે મૂર્ખ બની જઈ મૂંઝાઈ રહેવું? જેમ કૂંડમાં રહેલાં બોર કૂંડની અંદર રહ્યા છતાં પણ કૂંડના ઉપરના ભાગથી કંઠઈ જવાથી દેખતાં નથી, તેમ મિથ્યારૂપ અહંકારમાં સત્ય ચિદાત્માનો પ્રવેશ થવાથી તેનું શુદ્ધ-પુષ્ક-મુક્ત સ્વરૂપ કંઠઈ જાય છે, તેથી તે દેખાતું નથી અથવા તો અત્યંત આકાશની અંદર ઘસારૂપ ઉપાધિને લીધે પ્રકાશરૂપે મર્યાદિત પરિણામમાં આવી જવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મર્યાદાથી પર આત્માની અંદર અહંકારરૂપી ઉપાધિને લીધે મર્યાદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને કોટી દૈતસાધક હોવાથી અહીં ઘટતી નથી; કેમ કે જે સંબંધથી આત્માનું અહંકાર વડે કંઠઈ જવું કે મર્યાદામાં આવવું બને છે, એ સંબંધ જ અહંકારને આત્માથી ભિન્ન કલ્પવા જતાં આત્માથી ભિન્ન વસ્તુનું મિથ્યાપણું હોવાથી સંભવતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહંકાર સંભવતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહંકાર પણ આત્માથી જુદી સત્તાવાળો નથી. માત્ર બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિની પેઠે એ અહંકાર આત્માની અંદર જ અવિદ્યા વડે ભેદની કલ્પના કરી લેવાથી સ્ફુરે આવે છે અને જાણે કે એ બંને ચોક્ક જ હોય તેમ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ જડ અને ચૈતન્ય એ બંને અંશોનું (અહંકાર આદિરૂપે) ભેજા થઈ જવું એ જ આત્મા છે; પણ આમ જો આત્માનું સ્વરૂપ માનીએ તો આ ચોક્ક મોટો વિરોધ આવે છે. જો ચૈતન્ય અંશ જડ અંશમાં ચોક્કસ્વરૂપ થઈ જઈ મળી જાય છે એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ જડરૂપ જ થઈ જતાં, આત્મામાં સત્તાસ્ફૂર્તિ થવી ઘટતી નથી. હવે જડ અંશ ચૈતન્ય અંશમાં ચોક્કસ્વરૂપ થઈ મળી જાય છે એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ ચૈતન્ય જ થઈ જતાં જોકે સત્તાની સ્ફૂર્તિ સંભવે

છે, પરંતુ ચેતનતત્ત્વ પોતે નિર્વિષય હોવાથી તેનું સ્કંદરૂપ પણ નિર્વિષય જ થવું થયે છે. કેમ કે દરેક વસ્તુ જડ હોય કે ચેતન હોય, પરંતુ પોતાનું જે ચોક્કસ મળ હોય તેને તે કદી પણ છોડતી જ નથી. એ રીતે ધર્મે જડ-ચેતનનું ચોક્કસબીજમાં મળી જઈ ચોક્કસ થઈ જવા-પણું (અધ્યાસતી અને પ્રકાશતી ચોક્કસતાની પેઠે) અત્યંત અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. વળી આત્મા તે સ્વભાવે જ ચેતનરૂપ છે. તે કદી પણ જડ હોઈ શકતો નથી; કેમ કે પદાર્થના સ્વભાવ કદી પણ બદલાઈ જતા નથી. ચેતનરૂપ આત્મા જે જડ (અહંકાર આદિ) રૂપે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ તે વળી બીજું જ (અવિદ્યારૂપ) છે. બાકી એ જડની ચેતન સાથે વાસ્તવિક ચોક્કસતા તો સંભવતી જ નથી. વાસનાઓ અને અભિમાનો વડે ઘીટાઈ રહેલા તથા સેંકડો દુષ્ટ વિગ્રહો વડે ખેંચાઈ જઈ આમતેમ દોડ્યા કરતા અવિષેકી પુરુષો પવૈત ઉપરથી નીચે ખેડેલી શિલાઓની પેઠે નીચાનીચા જતા જાય છે. વાસનારૂપી વાયુઓએ ખેંચી આમતેમ ભઈ જવાતાં મનુષ્યોરૂપી તુણોને એવાં એવાં તો જન્મ-જન્મ-મરણ-નરક આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વિષે બોલવા બેસીએ તો કંઈ પાર જ આવે નહિ. પોતાની વાસના ને અભિમાનને અનુસરી વિષયોમાં રાગ થઈ તે સસ વડે વિષયોની અંદર જ ખંધાઈ જઈ આસક્ત થઈ રહેલાં મનુષ્યો હાથમાંથી છૂટી ગયેલા દહાડી પેઠે ખૂબ જ ભટકીભટકી છેવટ (પાપોના યોગે) નરકોમાં પડે છે અને ત્યાં થમની યાતનાઓને ઘણો લાંબો કાળ સહન કરવાથી ચેતનરૂપી જર્જરિત થઈ જાય છે. પછી કાળાંતરે પણ સ્થાવર કૃમિ-કીટ આદિ જન્મો લઈ તે કેમ જાણે કોઈ બીજા જ હોય તેવા થઈ જાય છે. ૧-૨૮

આત્મા મુર્ચા કરતા હાલતકંદુકામં
લોકાઃ પતન્તિ નિરવેષુ રસેન રક્તાઃ ।
ફલેશેન તત્ત્વ પરિજર્જરતાં પ્રણતાઃ
કાલાંતરેણ પુનરન્યનિષ્ઠા અવન્તિ ॥ ૨૮ ॥

સર્ગ ૨૫ મે સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

અનર્થની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સંસારમાર્ગગઢને પતિતસ્યાડપતંતિ હિ ।

દુક્તવૃત્તાંતલક્ષણી કીટા રૂપ ઘનાગમે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : છવ કે જે આ સંસાર-માર્ગરૂપ મહાવિકટ સરણમાં ભટક્યા કરે છે, તેને જેમ વર્ષાઋતુમાં અનેક કીડાઓ પેદા થાય, તેમ પ્રથમ ઘણી વાર અનુભવમાં આવી ગયેલ ક્રુધા-તૃષ્ણા-જ્વ-મરણ-ભય આદિ લાખો વૃત્તાંતો પાછં વારંવાર પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. જેમ જંગલમાં જુદે જુદે દેહો રહેલા પથરા ચોક્કસીજ સાથે કશો સંબંધ રાખતા નથી, તેમ આ સર્વ પદાર્થો ચોક્કસીજ સાથે કશો પણ સંબંધ ધરાવતા નથી; માત્ર વાસના જ તેમની ચોક્કસીજમાં પરસ્પર સંબંધ ધરાવવામાં સાંકળરૂપ છે. એ વાસનાનું મૂળ ચિત્ત છે. વસંતઋતુમાં વન જેમ પુષ્પોમાં રહેલા રસ વડે રંગાઈ જઈ પોષાય તેમ તે ચિત્ત રાગ-દોષ આદિ રસ વડે રંગાઈ જઈ પોષાય છે; ચોટ્લું જ નહિ, પણ એ ચિત્ત વિવેકની વાતમાં સાવ અંધ જ બની જાય છે. જંગલ જેમ અનેક વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલું હોય છે, તેમ એ ચિત્ત પણ આતાદિ ક્ષણથી અનુભવમાં આવ્યા કરતાં અનેક વૃત્તાંતો વડે ભરપૂર થઈ રહે છે. આહો ! આશ્ચર્ય છે કે વાસનાને લીધે પરવશ બની ગયેલાં પ્રાણીઓ વારંવાર પ્રાપ્ત થયા કરતાં જન્મોમાં અનેક સુખ-દુઃખોને અનુભવ કરતાં જ રહે છે. આહો ! વાસના સાવ ભૂંડી છે. તેને લીધે મનુષ્યો સાવ મિથ્યા છતાં માત્ર અજ્ઞાનના ખળથી દૂષ્ટ, દર્શન અને દૃશ્ય, એ ત્રિપુટીરૂપે થઈ રહેલા પદાર્થો વડે પોતાની

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં વાસનાને લીધે રાગદ્વેષ આદિ વડે ચિત્ત રંગાઈ જવાથી અનર્થની પ્રાપ્તિ થવા વિષે કહેવામાં આવ્યું; અને વિવેક વડે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જવાથી વાસના, રાગ-દ્વેષ ઈત્યાદિની અતિ થઈ જતાં જન્મ-મરણ આદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થઈ ગયાની વાત પણ કહેવાશે.

અંદર આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિને અનુભવે છે. આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અમૃતને (મોક્ષને) ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ જગતમાં પ્રજ્ઞા કરનાર અને સર્વ પદ્મર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા ત્રિવેદી પુરુષમાં અને આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અમૃતને ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ જગતમાં પ્રજ્ઞા કરનાર અને સર્વ પદ્મર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા ચંદ્રમામાં શો ફરક છે? આગળ-પાછળ કશો પણ વિચાર કર્યા વિના જ ગમે તે જે કંઈક સારી માઠી વસ્તુ હોય તેની ઇચ્છા કરનાર અને મર્થોદાથી પણ રહિત થઈ ગયેલા મૂઠ પુરુષમાં અને તેના જ સ્વભાવજ્ઞાના બાળકમાં શો ફેર છે? પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વિષય ભલે શુભ હોય કે અશુભ હોય, પણ તેને પ્રાણ જતાં સુધી પણ નહિ છોડનાર મૂઠ પુરુષમાં અને માછલાંને લીધેલા કાંટામાં ભરાયે રાખેલ શુભ-અશુભ માંસના દુકાડાને પોતાના પ્રાણ જતાં સુધી પણ નહિ છોડનાર મગરમચ્છ-માછલાં આદિ જળ-જંતુઓમાં શો તફાવત છે? એ તમે જ કહો. ધરીર, સ્ત્રી, ધન વગેરે આ સર્વ પદ્મર્થો સૂકી રેતી વડે બતાવેલાં કોઢિયાંની પોંડે હાણુવારમાં જ તારા પામી જનારા છે. બ્રહ્માથી માંડી કેટ તણખલા સુધીની સેંકડો યોનિઓમાં આ આપા કલ્પ સુધી તમે ભગ્યા કરશો, તોપણ મનના નિરોધ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના તમારા ચિત્તાને હટી પણ શાંતિ મળવાની નથી. જેમ માર્ગે ચાલનાર કોઈ વટેમાર્ગ પુરુષ બરાબર જોઈતપાસી પગ મૂકે તો માર્ગના પાડા-ટેકરા તેને કોઈ બાધ કરી શકે નહિ, તેમને જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપનું અને જગત આદિનું વિવેક વડે માત્ર અવલોકન કરે, તેને જગતરૂપી જાળનો બંધ જરા પણ બાધ કરી શકતો નથી. વિવેક વડે સાવધાન થઈ રહેલા તમારા ચિત્તાને વાસના ગળી શકશે નહિ; કેમ કે જે પુરુષ સાવધાન હોય અને જાગની હોય તેને પિળાય ગું કરી શકે? જેમ તેમનું ફેલાવું રૂપનો પ્રજ્ઞા કરવા માત્ર જ છે, તેમ અહંકાર સહિત આ જગત પણ સાક્ષીયૈત

ત્યનું બહાર આવીને પ્રસરી અવારૂં જ છે. હે કામ-ક્રોધ આદિ છ શત્રુઓનો નાશ કરનારા! જેમ તેજ બંધ થતાં રૂપનો પ્રજ્ઞા કરવા સ્પષ્ટી પડે છે, તેમ વૃત્તિ દ્વારા બહિર્નુષ થઈ ગયેલા શાક્ષીયૈતત્યને આંતરનુષ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાથી સર્વ દુશ્ચર્યોની પ્રતીતિ બંધ પડી જાય છે. પવન જેમ આકાશની અંદર પોતાના સ્વરૂપમાં ગતિને વિસ્તારી દે છે, તેમ શુદ્ધ આત્મચૈતન્ય જ અવિચેદ વડે કાંઈક બહાર થઈ જઈ, ચિદાકાશરૂપી પોતાના મહાચિત્તીણે આત્મસ્વરૂપમાં જ અહંકાર સહિત સાત મિથ્યા ચોષા આ જગતને ફક્ત ભ્રાંતિ વડે કલ્પના દ્વારા વિસ્તારી દે છે. ખરી રીતે આ જગત અસંત્ય જ છે. બ્રહ્મચૈતન્ય તોને પોતાનાથી જુદું નહિ રચ્યા છતાં કેમ જાણે તેનાથી એ જુદું હોય અને સત્ય હોય તેવું થઈ રહેલ છે; આટલી તરવ-દૃષ્ટિએ જોતાં તો માટી કે સોનામાંથી બનેલો ઘાટ માટી કે સોનું આદિ પોતાની મૂળ ધાતુથી જુદો પાટી લઈ શકતો નથી. આમ એ ઘટભાવ ભિન્ન નહિ છતાં માટી અને સોનું ઘોરેમાં ભિન્નરૂપે માત્ર કલ્પાયેલ જ છે, તેમ આ જગત પણ બ્રહ્મનો એક વિવર્તિ હોવાથી તેની સત્તા બ્રહ્મસત્તાથી જુદી પાટી શકતી નથી; અને તે બ્રહ્મથી જુદું નહિ હોવા છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જ અવિદ્યા વડે તેની ભિન્નરૂપે કલ્પના કરવામાં આવી છે. જેમ આકાશનું સ્વરૂપ શૂન્યમાન જ છે, પવનનું સ્વરૂપ ગતિમાત્ર જ છે અને તરંગ આદિનું સ્વરૂપ જળમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત ચિન્માત્ર જ છે. આ ત્રણે લોક સ્વગતભેદથી* અને

* વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વગતભેદ, સજાતીયભેદ અને વિજાતીયભેદ, એમ ત્રણ જાતના ભેદ માનવામાં આવે છે; તેમાં બ્રહ્મથી વિજાતીય કંઈ વસ્તુ જ જુદી ન હોવાથી એ વિજાતીય ભેદ તો પ્રથમ જ અનેક પુકિત-ઓથી દૂર કરી ચૂકાય છે; અને આગળના બે ભેદનો આહી કર્તવ્યથી નિરોધ કર્યો છે. એ ત્રણે ભેદ વિશે દર્શનપૂર્વક* પંચદશી*માં ત્રીણે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:

બ્રહ્મસ્વ સ્વાનો મેદઃ પદ્મપુષ્પલલિતઃ

દુષ્કાતપાસ્વજાતીયો વિજાતીયઃ શિશ્નલિતઃ ॥

સંજ્ઞાતિયભેદથી રહિત કેવળ શુદ્ધ-પ્રહરૂપ જ છે અને શાંત ચિદાકાશ જ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે, એમ તમે સમજો. બાકી એ પરમાત્માના વિશાળ સ્વરૂપમાં ભાગ ભાતિ વડે જ આ ત્રણે લોક જગમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા પર્વતની પેઠે દેખાય છે. પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શાંત જીવત્મક પુરુષને અંદર એવી તો શીતળતા પ્રાપ્ત થાય છે કે તેની પાસે અમૃતમય આતિ શીતળ ચંદ્રમા પણ ધરાધગતા અગ્નિના અંગારા જેવો લાગે છે. જગત અત્યંત શાંત અને સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મારૂપ છે. તેમ જ પોતાના અધ્યસ્ત સ્વરૂપથી શૂન્ય છે. તો પછી તેમાં એક પરમાત્માના મર્યાદારહિત પ્રકાશ વિના વળી બીજો (સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિનો) પ્રકાશ શી રીતે ધરી શકે? કયાં સાધનોથી ઉત્પન્ન થાય અને વળી તેનું બીજું જુદું સ્વરૂપ પણ કેવું હોય? જે સત્તા 'પ્રહ્લ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે જ સર્વ પદાર્થમાત્રનું પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકારે કરો પણ બાધ થઈ શકતો નથી. આ સર્વ તે અબાધ્ય પ્રહ્લ-સત્તારૂપ જ છે. જેની અંદર બાધનો અનુભવ થાય છે, એવાં જે કાંઈ આ નામરૂપ જોવામાં આવે છે, તેમનો બાધ અને વધવું-ઘટવું-નાશ થવો વગેરે વિદ્યારોનો સારી રીતે વિચાર કર્યો છતાં પણ તે નામરૂપો અમાસ જાણવામાં આવતાં નથી; કેમ કે તે આકાશ ફૂલની જેમ મિથ્યા જ છે. તમે મનનો બાધ કરી દઈ, આત્મસ્વરૂપને યોગબી લઈ મહાશિલાની પેઠે સ્થિર અને શાંત થઈ રહો. મનનો બાધ થઈ જાય છે, એટલે નામરૂપના આકારે થઈ રહેલા સર્વ વિદ્યપોતેમ જ એ નામરૂપના પ્રમાણરૂપે અનુભવ કરાવનાર ચણુ આદિ દગ્દ્રિય એ સર્વેનો પણ અભાવ થઈ જાય છે; પરંતુ સાક્ષીચૈતન્યનો તો કહી પણ

ગુણો પોતામાં પત્ર, પુખ્ત, ફળ વગેરે ભેદ એ સ્વગતભેદ કહેવાય; એક એક જાતનું તો વળી બીજું બીજી જાતનું એ સજાતીય ભેદ કહેવાય અને એક ગૂઢ અને બીજી થિવા એ વિજાતીય ભેદ કહેવાય.

અભાવ હોઈ શકતો નથી; કેમ કે તે તો જગત્ત આદિ વિદ્યારોથી રહિત અબાધ્ય પ્રહરૂપ જ છે. હે અંતર! મનનો બાધ કરી દઈને આકાશના જેવા નિર્વિકાર, અસંગ અને અનંત આત્મ-સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખી રહેલા વિવેકી પુરુષને નામરૂપ દેખાતાં જ નથી; કેમ કે નામરૂપ-તો સ્વરૂપસ્થિતિમાં પોતાનો દૃઢ અભ્યાસ ન હોવાને લીધે જ સ્વપ્નમાં જણાતા અતેક વિદ્યારોની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. હિરણ્યગર્ભનું મન આ જગતને નિર્મીણ કરનારું છે. તેણે સાધનસામગ્રી વિના વગર ભીતે આશ્રય વિના જ આ જગતરૂપી ચિત્ર પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ ખનાવી લીધેલું છે; માટે એ માનસિક કાર્યમાં સ્વપ્ન આદિની પેઠે મનથી જુદે બીજો કોઈ કર્તા પણ નથી, તેમ એ મનથી જુદું બીજું કોઈ કાર્ય પણ નથી. સર્વ મનોમય જ છે અને તે જ્યાં જ્યાં જોવો જોવો વિસ્તાર કરે છે, ત્યાં ત્યાં તે વસ્તુને આકારે પોતે જ થઈ રહે છે. એ રીતે દૃશ્યનો અભાવ હોવાથી જે કોઈ દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સાવ અસત્ય જ છે. તેને લીધે કોણ કર્તા છે? શું કાર્ય છે? અને શું તેનું અધિષ્ઠાન છે? કોઈ નથી. (સર્વ મનનો વિદ્યાસમાવ છે.) 'હું સુખી છું' એમ મન વડે માનવામાં આવે તો સુખીપણું છે અને 'હું દુઃખી છું' એમ મન વડે મનાય તો દુઃખીપણું છે. એમ સુખ અને દુઃખ તથા તેના સાધનરૂપ દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ પાર્થિવ વિષયો એ સર્વ મનોમય છે અને તેને લીધે જ એ સર્વ જ્ઞાન થતાં શૂન્યરૂપ અથવા આત્મારૂપ જ જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં અનુભવમાં આવતા પર્વતો સાક્ષીચૈતન્યનો જ એક તરેહનો વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે; છતાં તેઓ પાર્થિવ (પૃથ્વીનો આકાર) કહી શકાય છે. તેમ દેહ-ધન-સ્ત્રી-પુત્ર આદિ સર્વ પદાર્થો એક જાતનો ચૈતન્યનો જ વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ જ છે; છતાં પણ તેઓ પાર્થિવરૂપે થઈ રહેલ દેખાય છે. અલંકાર પ્રકટ થાય છે, એટલે ઉત્પન્ન થવું, વધવું, ઘટવું, નાશ

થવે ઈત્યાદિ ભાવવિકારોને જ્ઞાતિ વડે ધારણ કરી રહેલી જગતના સર્વ પદ્મથોની સત્તા ખડી થઈ જાય છે. પછી વિવેક વડે સ્વહંકારનો આભાવ અનુભવવામાં આવે છે, તો એ જગતના પદ્મથોની સત્તાનું પોતાનું મૂળસ્વરૂપ પ્રાપ્તમાં (જળનો પરપોટો જેમ જળમાં શમી જાય તેમ) શમી જાય છે અને કોઈ તાપ નહિ ઉપજવતાં તે મહા શાંતિ આપનાર થાય છે. જેમ કંઠનાં નામ અને રૂપ એ બંને મુવર્ણથી જુદાં નથી, તેમ તમે જે શાંત આત્મારૂપ છો તેનાથી અસત્ય સ્વહંકાર પણ જુદો નથી. મુક્ત થઈ ગયેલો, સર્વ સંકલ્પ—વિકલ્પોતા મુજરૂપ મનથી રહિત, મૌનનો (નિઃસંકલ્પ દશાને) ધારણ કરી રહેલો, કર્મો કર્યા છતાં પણ કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હોવાને લીધે વ્યકર્તા અને અંદર શીતળતાવાળો વિવેકી પુરુષ શૂન્ય જેવો હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપના આનંદ વડે પરિપૂર્ણ રહી શાંત રહી રહે છે. પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલ વ્યવહાર કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ વાસના નહિ હોવાને લીધે, યંત્ર વડે બનાવેલ શિલા ચાદિની પ્રતિમાના શરીરની પોઠે કર્તાપણના અભિમાન વિનાનો જીવનમુક્ત પુરુષ શાંત જ રહે છે. જેમ હીંચકાતા પાસણમાં સુંદર રહેલા બાળકના અવયવો પોતાના દેહના ધ્યાન વિના જ વખતે આઠાઅવળા થઈ જાય છે અથવા કોઈ વખત એમ ને એમ જ નિષ્ક્રિય પડ્યા રહે છે, તેમ પોતાના આત્મ-સ્વરૂપને ચોળખી ગયેલા જીવનમુક્ત પુરુષના અવયવો પણ પોતાના દેહાદિના સંયોગ વિના જ વખતે પ્રારબ્ધને અનુસરી ક્રિયા કર્યા કરે છે અથવા વખતે એમ જ નિષ્ક્રિય પણ થઈ રહે છે. ચિત્તવૃત્તિના અહિમંજપણથી રહિત થઈ જઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ અખંડ ચોક્કસ થઈ રહેલો અને આશાથી, સ્નેહથી, મનો-રથોથી તથા ઈચ્છાથી રહિત થયેલો વિવેકી પુરુષ પોતે શાંત અને આનંદ આત્મા સાથે અર્પણકાન્તિ વડે ચોક્કસ જ થઈ રહેલો

હોવાથી તેને દેહાદિકનું અનુસંધાન કયાંથી જ હોય ? દૃષ્ટ, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીનો બાધ કરી દઈ કેવળ પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખનારા, જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે અથર્થ આત્મ-સ્વરૂપને બાણી રહેલા અને નિઃસ્પૃહ એવા વિવેકી પુરુષને દેહાદિકનું અનુસંધાન કયાંથી થાય ? દરેક પદ્મથોની ઈચ્છા થી એ જ દૃઢ બંધ છે અને તેમાં સર્વથા વૈરાગ્ય થવો એ જ મુક્તપાણું છે, તો પછી પૂર્ણાક્રમતારૂપી વૈરાગ્યદશામાં વિશ્રાંતિ પામેલા તત્ત્વરૂ પુરુષને કોની અપેક્ષા રહે ? આ પાર્થિવ શરીર પોતાના સ્વપ્નમાં દેખાતા શરીરની પેઠે સાવ મિથ્યા અને જ્ઞાતિ-માત્ર જ છે, તો પછી શા માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય ? શી ઈચ્છા થાય ? કોને થાય ? અને તો શા માટે પેદા થાય ? માટે આત્મજ્ઞાન વડે જાણતો જ્ઞાની પુરુષ સર્વ ઈચ્છાઓથી, સર્વ કૌતુકોથી અને સર્વ ખોડાઓથી રહિત થઈ જઈ ફક્ત પોતાના આત્માનંદમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે. ઉપર પ્રમાણે મારાં વચનોનું શ્રવણ કરી એ મંદિક્ષિયો સર્વ જેમ કાંચળીને છોડી દે, તેમ એ જ જગ્યાએ પોતાના મહાપ્રમળ મોહને પણ જડમૂળથી ત્યજ દીધો, એ મંદિક્ષિયો વાસનાથી રહિત થઈ જઈ આ રી પડેલાં કાર્યો કરતા રહી, હેવટે સેંકડો વર્ષને બંને પર્વતમાં સમાધિ વડે સ્થિતિ કરી અને તે આજ દિવસ સુધી પથ-સાની પોઠે સમાધિ વડે અચળ થઈ રહ્યો છે. સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રત્યાહાર વડે સમેટી લઈ યોગ વડે એ આત્મામાં જ શાંત છે અને કોઈ જગાડે તો જ તે સમાધિમાંથી જાગે છે. હે સમચંદ્ર ! આ મંદિક્ષિયો ગ્રહણ કરેલા માર્ગનું અવલંબન કરી, જ્ઞાનનો ઉદય થતાં શુદ્ધ થઈ રહેલા ચિત્ત વડે વિવેકને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તમે પોતાના આત્મા-નંદમાં રમણ કરવા માટે શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ. તમારી ખુદ્ધિ સગ વડે દૂષિત થઈ જઈને વિવેકની વાતમાં જળ વિનાનાં શરદઋતુનાં વાદળાંના સમૂહની પોઠે ફાણમાત્રમાં ફોણતાવાળી થઈ,

કહી પણ દીનતાને પ્રાપ્ત ન થાયો. ૧-૪૨

સૈન રાજ્ય વિવેકપદેન જ્ઞાનિપ્રાસાદ્ભો-
દવંચતા સમક્ષા વિદુર્નમ્ । મા દીનતાં વસતું
રાગમયા પ્રતિસ્તે સ્ત્રીણા ક્ષણાદસલિલેષ સંર-
જ્વતાલી ॥ ૪૨ ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠરામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરર્થના 'નિર્વાણસમાપ્તિ' નામનો સર્ગ
૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

ચિત્તની ચંચળતાથી જગતની પ્રતીતિ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

નિર્વાણો ભવ જ્ઞાતાત્મ યથાપ્રાપ્તાનુશ્રુતિમાન્ ।
સન્નિવાડસાત્તમઃ ક્ષોભ્ય ક્ષપ્તિકાદિવ નિર્મિતઃ ॥૧

વસિષ્ઠ યોધ્યા : ત્રિવેક વડે ચિત્તને શાંત
રાખી, પ્રારબ્ધયોગે જે કાંઈ આવી મળે તેનું
ગ્રહણ કરી લઈ, તમે મુક્ત થઈ રહે તે સ્ફટિક-
માંથી યનાવેલા પ્રતિમાપુરુષની પેઠે તમે છો
એમ દેખાતાં છતાં પણ સંકલ્પ આદિથી રહિત
હોવાને લીધે નથી જેવા જ થઈ રહો. વ્યવહાર-
દૃષ્ટિએ જોતાં (આશાનદશામાં) જે સર્વજ્ઞાપી
આત્મતત્ત્વ સમષ્ટિરૂપે ચોક છે, તે જ બ્યથિ-
ભાવથી સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે; પારમાર્થિક
દૃષ્ટિએ જોતાં (જ્ઞાન દશામાં) બ્યથિભાવ આને
સમષ્ટિભાવ એ સર્વનો આધ થઈ જાય છે. એ
અવર્ણ્ય (વર્ણની ન શકાય તેવું) સમષ્ટિરૂપે
ચોક છે. કે બ્યથિરૂપે આંતરે છે એમ કોઈ
પણ પ્રકારે કહી શકાતું નથી; તો પછી તેમાં
નાના પ્રકારની બીજી કલ્પનાઓ! તો કયાંથી જ
ઘટે? આ જે કાંઈ છે તે સર્વ આદિ-આંતરથી
રહિત ચિદાકાશરૂપ છે અને ચેતનતત્ત્વ વડે
ભરપૂર છે, જેકે શરીરની ઉત્પત્તિ આને નાશ

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં ચિત્તની ચંચળતાને
હીરે ચેતનતત્ત્વની ચંચળતાની ભ્રાંતિ થઈ જઈ
જગતની વિચિત્ર રચનાની પ્રતીતિ થયાનું કહેવાયું;
અને ચિત્તની ચંચળતા મટી જવાથી જગતની ભ્રાંતિ
પણ ધાંત થઈ જતાં સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ થવા વિશે
કહેવામાં આવ્યું.

થયા કરે છે તોપણ આખાંડ આત્મતત્ત્વને તેનાથી
શો બાધ લાગે છે? જડ જગતની રચનાઓ
આને જડ દેહાદિકની ચેષ્ટાઓ ચિત્તની ચંચળતાને
લીધે જ પ્રતીતિમાં આવે છે. (યોગ વડે)
ચિત્તની ચંચળતા જતી રહે અને તે આત્મામાં
જ સ્થિર થઈ રહે તો તરંગો જેમ જળમાં સખી
જાય તેમ એ તથ્યનું આત્મામાં જ શક્તી જાય
છે. વિચાર કરતાં તરંગ જેમ જળરૂપ જાણાય,
તેમ એ સર્વ પણ છેવટ વિચાર દ્વારા આત્મરૂપ
જ જાણાય છે. જેમ ધોળાં વાદળોમાં વસન્તી
ભ્રાંતિ લાવવી એ યોગ્ય નથી, તેમ 'હું' આ
દેહરૂપ 'હું' એવી ભ્રાંતિ લાવવી એ પણ કાંઈ
પ્રત્યય નથી. વારંવાર યુનજન્ટમ આદિ અનર્થ
ઉત્પન્ન કરનારા એ દેહાદિક પદાર્થો અવસ્તુરૂપ
છે અને તેમાં તમે આંધારલાવી બંધાઈ ન જાયો,
પરંતુ પરમાત્મા કે જે અનંત સુખ આપનાર,
સર્વના આદિરૂપ અને મહામંગલમય તત્ત્વ છે
તેની જ તમે ભાવના કરતા રહો, ચોટલે તમને
મોક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય. ચિદાકાશ
અતંત છે, તેનું દેશ-કાળ-વસ્તુ વગેરેથી
કશું પરિણામ બાંધી શકાતું નથી અને એ જ
પરમતત્ત્વરૂપ વસ્તુ છે; માટે તમારુ ચિત્ત
સુખદુઃખ આદિમાં સમાન રહી એ પરમતત્ત્વની
અંદર જ સદાકાળ લાલું રહે. તમે જો એવું
જ આત્માપ્રસ્વૃત્તિનો નિશ્ચય સપ્તશો, તો તમે
પોતે જ નિરંજન આત્મતત્ત્વરૂપ છો. બ્યાતા,
બ્યાન અને બ્યેય એમાંનું કશું સત્ય નથી. દ્રશ્ય,
દર્શન અને દૃશ્ય એ સર્વ ચિત્તતત્ત્વની જ નિબૂતિ
છે; કેમ કે જડ વસ્તુ ચેતનતત્ત્વથી બુદ્ધી હોઈ
શકતી નથી, તેથી તે નથી અને બ્યાતા, ક્યાન
તથા બ્યેય એ પણ કશું નથી. પડવાનો ચંદ્રમા
ઉદય પામતાં સમુદ્ર જેમ (આનંદ વડે) ઊછળવા
માંડે છે અને પ્રલયતો પવન વાવાથી તે સુકાઈ
જાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વ સર્વજ ચોક સમાન-
રૂપે જ રહેલું છે, નિવિદાર છે અને તેમાં ક્ષોભ
થવો કે શમી જવું ઇત્યાદિ કશો વિચાર જ થતો
નથી. જેમ વહાણમાં બેસી જનારા પુરુષને

પોતાની દૃષ્ટિના ભ્રમથી કંઈ રહેલાં કંઈ, વૃક્ષ, પર્વત ઇત્યાદિ ક્રૂરતાં દેખાય છે અને છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપાની યુદ્ધિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં ચિત્તને લીધે જ દેહાદિની ભ્રાંતિ થાય છે. જેને ચિત્તને લીધે દેહાદિની ભ્રાંતિ થઈ આવે છે, તેમ ચિત્તની ભ્રાંતિ પણ દેહાદિને લીધે જ થાય છે. એવી જ રીતે એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જીવભાવ પણ દેહ, મન ઇત્યાદિના અધ્યાસને લીધે કલિપ્ત જ છે. એ બધા ચેતનતત્ત્વના વિવર્તો છે તો પછી એ શુદ્ધ પરમપદમાં દૈવતા સંભાવના ક્યાંથી હોય ? સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન થઈ બધ તો આ સર્વ એક શાંતપ્રાણરૂપ જ જણાય છે. જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જોતાં જગત આદિ કશું છે નહિ અને બીજી ભ્રાંતિ પણ નથી. જેમ આગ્રામાં વનહોઈ શકતું નથી, રેતીમાં તોલ હોતું નથી અને ચંદ્ર પિંચમાં બીજી હોઈ શકતી નથી, તેમ તરવ દૃષ્ટિએ જોતાં શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં દેહ આદિ કશું પણ નથી. હે તરવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ સમચંદ્ર ! આ જગતની ભ્રાંતિ ખરી રીતે જોતાં છે જ નહિ, તેમાં તમે કાંઈ પણ ભય ન રાખો. જગતની ભ્રાંતિને મિથ્યા સમજી આત્મતરવને ઓળખી લેવું એ જ પરમ સત્ય વાત છે, એમ તમે સમજો. જગત છે અને પ્રજાસરળ તથા એવી જે તમને ભ્રાંતિ હતી તે આજે માત્ર ઉપદેશથી શાંત થઈ ગઈ છે, તો પછી હવે બાંધનું બીજું શું કારણ છે ? જેમ કૂંડીઓ, કોડિયાં અને ઘડાઓ વગેરે માટી જ છે, તેમ આ જગત પણ (મનો-મય હોવાથી) ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે વિવેક વડે વિચાર કરતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. તમે આ માત્ર સુંદર ઉપદેશથી આહાર વિનાના થઈ જઈ સંપત્તિઓની આસક્તિને અળગી કરો, તેના લાભથી હરખાઈ જાયો નહિ અને વિપત્તિથી શોક પામો નહિ. તમે વૈભવોની વૃદ્ધિમાં અને હાથમાં એકસરખી રીતે રહો. આ મારા ઉપદેશને ભૂલી જઈ સ્વરૂપમાં દૃઢ સ્થિતિ રાખ્યા વિના, તમારો કાળ નષ્ટાશે જતો રહે એવું કદી પણ કરશો

નહિ. પોતાના કુળરૂપી આગ્રાસને ચંદ્રમાની પેઠે શોભાવનારા હે કુળરૂપક સમચંદ્ર ! બ્રહ્મની અને આત્માની એકતા એ જ યથાસ્થિત વસ્તુ-ગતિ છે. તેનો તમે સારી રીતે અપરોક્ષ અનુભવ કરી સ્થિર થઈ રહ્યા હો, તો પછી ચિત્તને તાવ ઉત્પન્ન કરનાર હર્ષ, શોક, તૃષ્ણા આદિ સર્વ દુષણોને છોડી દઈ તમે સુખથી રહે; અથવા લૌકિક દૃષ્ટિએ ભલે તમે તે સર્વને આનુસરીને રહો. ૧-૧૮

પ્રથાસ્થિત વસવચિગમ્ય રામ સ્થિતોઽધિ
ચેદ્વા સ્વકુલાંચરંદો । તત્ત્વર્થશોકેવળકૂષળાદિન્
વિમુદ્ધ ધા તિષ્ઠ યયેન્દ્રમાસ્સ્વ ॥ ૧૯ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'ચિત્તની સંવત્તાથી જગતની
પ્રતીતિ' નામનો સર્ગ ૨૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો*

પુરુષ અને કર્મ

રામ ઉવાચ

વીજાંકુરાણાં પુલ્કયકર્મણાં જન્મકારિણામ્ ।
દૈવદ્યૌર્ગાર્થયુક્તાનાં તત્ત્વં વદ વિમો પુનઃ ॥૨૧॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! પુરુષો અને તેનાં કર્મો બીજને અંકુરની પેઠે એકબીજાની સાથે જોડાઈને રહેલાં છે અને અદૃશ્યની નિમિત્ત વડે યુક્ત થઈ અનેક જન્મપરંપરાને આપનારાં છે. આપ મને ફરી વાર તેમનું ખરું તત્ત્વ કહી પતાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અદૃશ્ય તત્ત્વ વિચારવા બેસીએ તો કર્મ છે, કર્મનું તત્ત્વ પુરુષ છે, પુરુષનું તત્ત્વ મનરૂપે થઈ રહેલ વિદ્યાત્માનું સ્ફુરણ છે અને એ સ્ફુરણનું તત્ત્વ વિદ્યાત્મા છે, એ વિદ્યાત્મા પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં बहुस्याં પ્રજા-યેય । અર્થાત્, 'હું સૃષ્ટિરૂપે થઈને અનેકરૂપે

* આ અઠાવીસમા સર્ગમાં પુરુષ અને તેનાં કર્મો કે જેઓ બીજ અને અંકુરની પેઠે એકબીજાનું અનુસ્થૂત થઈ રહેલ છે; અને અદૃશ્યની નિમિત્ત વડે યુક્ત થઈ અનેક જન્મપરંપરાને આપનારાં છે, તેનું તત્ત્વ ફરીને કહેવામાં આવ્યો.

થાઈ' એવા સંકલ્પરૂપ ચેતનના સ્ફુરણથી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ મનરૂપે થઈ જાય છે; અને હું અમુક દેહ વ્યાધિ આક્રમણી છું, એવા અધ્યાસ વડે તે પુરુષરૂપ (જીવરૂપ) બની કર્મો કરે છે. પછી તે દેવરૂપે થાય છે, જે દેવ પુણ્ય-પાપરૂપ અદૃશરૂપે કહેવાય છે. હવે તે પુણ્ય-પાપનાં ફળોને ભોગવવા માટે ઘટ વ્યાધિ પદાર્થોરૂપે અને તેની અંદર રહેલ ગુણ-ક્રિયા વ્યાધિરૂપે તથા ધરત્વ વ્યાધિ જાતિરૂપે થઈ રહે છે. એવી રીતે આ સર્વ જગત ચેતનતત્ત્વનો જ એક વિહાર છે અને એ વિદ્યાત્માનું સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ જ દેવ-કર્મ વ્યાધિ પર્યાય શબ્દોને ધારણ કરનારું છે. ઘટ વ્યાધિ પદાર્થથી માંડી તેની અંદર રહેલી જાતિ સુધી સર્વ કાર્યરૂપે તે થઈ રહ્યું છે અને પુરુષરૂપે પણ તે જ થઈ રહેલું છે. ચેતનતત્ત્વમાં સંકલ્પરૂપ સ્ફૂર્તિ થયા વિના પુરુષ કે કર્મ એ કંઈ પણ શી રીતે સંભવે? કેમ કે એ બંનેની સત્તા અને સ્ફૂર્તિ એ બંને ચેતનસત્તાને જ અધીન છે. ઘટ-પદ અને અવદ (ખાડો) વગેરે પદાર્થરૂપે ફેલાઈ રહેલું આ જગત એ ચેતનતત્ત્વ વડે જ રચાયેલું છે. વાસનાવાળો ચેતનતત્ત્વના સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણથી આ જગતની અનિર્વચનીય શોભા ખડી થઈ જાય છે અને વાસના વગરના ચેતનતત્ત્વના સ્ફુરણથી દૂર જન્મ-મરણની પરંપરારૂપ ચોવો આ સંસાર થઈ જાય છે. જેમ ચક્રી વ્યાધિમાં અંદર લીન થઈ જતાં તરંગાદિક ભિન્નરૂપે સ્ફુરણવાળાં છતાં જળમાં લીન થઈ જવાને લીધે છેવટે જળરૂપ જ હોવાથી સ્ફુરણ વિનાતાં જ છે, તેમ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ ચેતનતત્ત્વમાં થતું હોય, તોપણ જે તે વાસનાથી રહિત હોય તો તે જન્મ-મરણ વ્યાધિ અતર્થ પરંપરાને ઉત્પન્ન ન કરવાથી એ સ્ફુરણ પણ સ્ફુરણ ન થયા બરાબર જ છે. હે સમચંદ્રજી! આ રૂઢિની અંદર પુરુષ અને કર્મ એ બંનેનું સ્વરૂપ ચેતનપુરુષતા સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ વિના બીજું કશું જણાતું નથી અને તેમની એક કક્ષત કલ્પનાના અંશ વિના બીજા જસ પણ ભેદ નથી;

માત્ર કલ્પના વડે જ તે ભિન્ન જણાય છે. જેમ જળ અને તરંગનો ભેદમાત્ર સંકલ્પ વડે કલ્પી લીધેલો જ છે પણ વાસ્તવ નથી, તેમ આ જગતમાં પુરુષ અને કર્મ એ એક જાતના વિદ્યાત્માના સ્ફુરણરૂપ જ છે અને તેમનો ભેદ પણ માત્ર સંકલ્પ વડે જ માની લીધેલો છે; ખાસી વસ્તુતઃ તે ધરતો નથી. હે સમચંદ્રજી! કર્મ એ જ પુરુષરૂપ છે અને પુરુષ એ જ કર્મરૂપ છે. જેમ હિમ અને શીતળતા એ બંને જુદાં નથી, તેમ પુરુષ અને કર્મ એ બંને જુદાં નથી, એમ જ તમે સમજો. જેમ શીતળતા છે એ જ હિમરૂપ છે અને હિમ છે તે શીતળતારૂપ છે, તેમ કર્મ (પુરુષાત્મ્ય હોવાથી) પુરુષરૂપ છે અને પુરુષ (કર્મોત્સાર જન્મ લેવાથી) કર્મરૂપ છે. કર્મોત્સાર જન્મ લેવાથી અને કર્મોત્સાર કર્મરૂપ છે. દેવ, કર્મ, નર (પુરુષ) વ્યાધિ સર્વ ચેતનતત્ત્વના સ્ફુરણરૂપી રસના એક તરહવા પર્યાયશબ્દો છે; પરંતુ તેઓ કાંઈ ચેતનસત્તાથી જુદી સંતાવાળા નથી. ચેતનતત્ત્વ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણને લીધે જગતરૂપી ચંકુરના બીજરૂપે બની જાય છે અને જે તે સ્ફૂર્તિથી રહિત હોય, તો બીજભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી, ચંકુરની સર્વ શોભા સુદ્ધમરૂપે બીજની અંદર રહેલી હોવાથી એ બીજ ચંકુરરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે. ચેતનતત્ત્વ અતંત છે અને એક મહાસમુદ્રની પેઠે સર્વત્ર ભરપૂર છે. તેનો ચોવો સ્વભાવ જ છે, કે દેશ-કાળ વ્યાધિના ક્રમને અનુસરી, કોઈકે કેટલો તે સ્ફૂર્તિ માન થઈ જાય છે અને કોઈકે કેટલો તે સ્ફુરણથી રહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. વિદ્યાત્માનું સ્ફુરણ ખરી રીતે કારણરૂપ નહિ હોવા છતાં વાસનાના ચોગે બીજભાવને પ્રાપ્તી બઈ આ જગતમાં દેહ વ્યાધિરૂપ ચંકુરોની હારોને પેદા કરવામાં કારણરૂપ બને છે. ધાસ, વેલા, ઝાડીઓ વગેરેનાં જુદાં જુદાં બીજોની અંદર પણ વ્યવસ્થાથી ચંકુર વ્યાધિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે કાંઈ શક્તિ રહી છે, તેનું પણ બીજ વિદ્યાત્માનું સ્ફુરણ જ છે અને એ ચેતનચત્તા સ્ફુરણ-

તું બીજું કશું જુદું બીજ નથી. જેમ અગ્નિનો
આને ગરમીનો ભેદ નથી તેમ બીજ આને ચંકુરનો
વસ્તુતઃ ભેદ નથી. બીજ છે તે જ (બીજની
ચંદ્ર સૂક્ષ્મરૂપે ચંકુર રહેલા હોવાથી) ચંકુર-
રૂપ છે એમ તમે સમજો. તેમ જ પુરુષને
પણ (કર્મ જ જન્મ આપનાર હોવાથી)
કર્મરૂપ જ તમારે જાણવો જોઈએ. જેમ જળ
પોતાની ચંદ્ર સ્પૂલ, સૂક્ષ્મ, ક્રોમળ અને
ક્રિંતિ એવા અનેક પરપોટાઓને પ્રકટ કરે
છે, તેમ જમીનની ચંદ્ર ચેતનસત્તા જ સ્ફુરણને
પ્રાપ્ત થઈ જઈ વડ વગેરે સ્થાવર પદ્ધર્થોના
ચંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનતત્ત્વ વિના આત્મ્યંત
ક્રોમળ પૃથ્વીતળમાંથી વજ્રના એવા દૃઢ ચંકુરોને
કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે? અથવા તો ક્ષામા-થડ
આદિને ઉત્પન્ન કરવાને કોણ સમર્થ થાય? જેમ
લતાઓની ચંદ્ર રહેલા રસ પુષ્પ—ફળ
આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રી રીતે પ્રાણીઓનાં
વીર્યરૂપ રસની ચંદ્ર રહેલી ચેતનસત્તા (ચુક-
શોણિત દ્રાસ) ચેતનસ્ પ્રસરી રહેલા આ જંગમ
જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનસત્તા આત્મ્યંત
બળવત્તર છે અને તે જ સર્વની ચંદ્ર રહેલી ન
હોય, તો પછી દેવતાઓ, દેવો તથા રાજાઓને
ઉત્પન્ન કરી શકવાને બીજું કોણ સમર્થ થાય? ચેતન-
તત્ત્વમાં સ્ફુરણ ઉઠવું એ જ સચરા-
ચર સર્વ વસ્તુઓનું આદિબીજ છે અને એ
ચિત્સ્ફુરણનું બીજું બીજ છે નહિ. બીજ
આને ચંકુરનો તથા ક્રિયા, પુરુષ અને કર્મનો,
તેમ જ તરંગ, ઊર્મિ અને વીર્ય* એમનો
(નામમાત્ર વિના) બીજો કરો ભેદ નથી. જે
પુરુષની બુદ્ધિમાં બીજ અને ચંકુરની ખેડે
એકબીજમાં ચેતનપ્રેત થઈ રહેલ પુરુષ અને
કર્મ એ બંનેનો તથા બીજ અને ચંકુરનો
પરસ્પર ભેદ ભાસ્યા કરે છે, તે વિદ્વાતાના
ઝોળધાણ મહાપુરુષ—પશુને સદાકાળ (દૂરથી
જ) તમસ્કાર હો! ચેતન્યઆત્માનું સંકલ્પરૂપી
સ્ફુરણ વાસનાના યોગે જન્મના બીજરૂપ થાય

* આ ત્રણેય પદ્યો શબ્દ છે.

છે અને તેની ચંદ્ર રહેલા વાસનારૂપી રસ જ
ચંકુરને પ્રકટ કરે છે; માટે વાસનારૂપી રસને જ
તમે અસંગરૂપી અગ્નિ વડે બાળી નાખો. કર્મ કર-
વામાં આવે, પરંતુ શુભાશુભ કાર્યોમાં મન દૂબી
ન જાય અને નિર્લેપ જ રહે, તેને વિદ્વાને અસંગ
કહે છે; અથવા તો વાસનાને જ નિર્મૂળ કરી
નાખવી, એ અસંગ કહેવાય છે; માટે હરકોઈ
યુક્તિ વડે પોતાની ચંદ્ર વાસનાને દૂર કરવા
એ અસંગરૂપી વાસનાક્ષયને શિદ્ધ કરો. પુરુષ-
પ્રયત્નને લીધે ઘણો ધાંધો કાળ અભ્યાસ કરવાથી
સાધ્યોગવાળી કે હઠ્યોગવાળી જે કોઈ યુક્તિ વડે
વાસનાક્ષય સહેલાઈથી થઈ શકે એમ તમને
જણાતું હોય, તે જ યુક્તિથી તમે વાસનાને
નિર્મૂળ કરી નાખો, એ જ ખરો કલ્યાણનો માર્ગ
છે. વાસનાથી રહિત થઈ, એક પોતાના આત્મા-
માં જ તલલીન રહેવું એ પરમમંગલરૂપ છે.
પુરુષ પ્રયત્ન વડે અથવા તો જેવી રીતે અર્હંતારનો
નાશ કરવાનો ઉપાય તમે જાણતા હો તેવી રીતે
તમારામાં રહેલા અર્હંતારરૂપી અંશને જ તમે
દૂર કરી નાખો, એટલે એ ખરેખર વાસનાક્ષય જ
છે. વાસનાક્ષય એ નિરુદ્ધારપણાનું નામ છે.
એ નિરુદ્ધારપણું પ્રાપ્ત કરીને સંસાર તરી જવા
માટે પુરુષાર્થ વિના બીજો કરો પણ ઉપાય નથી.
આ જગતની ચંદ્ર ચિદાત્માની સત્તા જ સર્વના
આદિકારણરૂપ છે, ચંકુરરૂપ પણ તે છે, બીજરૂપ
પણ તે છે, કર્મરૂપ પણ તે છે, પુરુષરૂપ પણ તે
છે અને શુભાશુભ દૈવરૂપ પણ એ જ છે.
આદિકાળમાં ચેતનસત્તાથી જુદું બીજ પણ નથી,
ચંકુર પણ નથી, પુરુષ પણ નથી, કર્મ પણ
નથી અને દૈવ આદિ પણ કશું તેનાથી જુદું
નથી, કેવળ ચેતનસત્તા જ એવી રીતે વિવર્તરૂપે
ઉદય પામી રહી છે. હે સુશીલ સમચંદ્ર !
બીજ પણ નથી, ચંકુર પણ નથી, કર્મ પણ
નથી અને પુરુષ પણ નથી; એક શુદ્ધ ચેતન-
સ્વરૂપ જ સત્ય છે અને તે વેશધારી તરની જેમ
દેવ-દાનવોના લેષો વડે સુંદર રૂપવાળો બની
જાય, તેમ એ પરમ તત્ત્વ જ કર્મ—પુરુષ આદિ

નાના પ્રકરનાં નામો ધારણ કરી હાઈ વિવિધ રૂપો અને રહેલ છે અને કેવળ વાણીના વિલાસરૂપે જ છે. હે નિષ્કલંક રામચંદ્રણ ! ઉપર પ્રમાણે તમે આતિ દૃઢ નિશ્ચય ધ્યાંથી પુરુષ અને કર્મ એ સંધ્યાંથી વિચારોને અને શંકાઓને છોડી દઈ વાસનાઓથી અને સર્વે શંકાઓથી રહિત બની જાઓ. અને તમારી ઈચ્છામાં આવે તેમ (વ્યવહારદશામાં કે સ્થિતિમાં) સુખથી ચિદાત્મારૂપે થઈ રહો. હે રામચંદ્રણ ! સર્વ ઈચ્છાઓને શાંત કરી દઈને અને શંકાઓને પણ મૂકી દઈને કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મામાં જ આત્મભાવના રાખી તમે વહી અને આગ્રમને યે. જ્ય કાર્ય કરતા રહો અને શાંતિ વડે સુશોભિત બનીને એક આત્મસુખમાં જ શાંત થઈ તમે ભયથી રહિત અને પૂર્ણકામ થઈ રહો. ૧-૩૩

**મહાત્મસર્વેચ્છમયાંકમચ્છચિન્માત્રસંસ્યોઽસ્થિત-
કાર્યકારી । આત્મેકરામઃ પરિપૂર્ણકામો મવામયો
રામ દામામિરાસઃ ॥૩૩॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્ત-
ર્ગમાં ‘શંકાતત્ત્વ સિદ્ધાંતપ્રતિપાદન’ નામનો
સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

**પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરતા રહી સ્વરૂપ-
સ્થિતિમાં રહેવાનો ઉપદેશ**

વસિષ્ઠ ઠવાચ

નિત્યમંતમુલ્હસ્તિષ્ઠ કીતરાગો વિવાસના ।

ચિન્માત્રમસલ્લં દ્વાલં કર્મ સર્વેત્ર ભાવયન્ ॥૩૪॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા : વાસનાથી રહિત અને વીતરાગ થઈ જઈને, તેમ જ યથોચિત કર્મ કરતા રહીને શાંત અને શુદ્ધ કેવળ એક ચિત્તમાત્ર પરમ-તરવની જ તમે ભાવના રાખો અને નિત્ય અંત-ર્મુખ થઈ રહો. તમે વિવેકી છો, સુખદુઃખ આદિમાં તથા શત્રુ-મિત્ર આદિમાં સમાનતા રાખનારા

છો, શાંત છો, સદાકાળ એકસરખી રીતે જ આનંદવાળા છો અને પરચ્છાદની પેઠે સર્વેત્ર એક-સરખાપણથી પોતાના વિશાળ સ્વરૂપને વિસ્તારી રહેલા છો. તમે આકાશના જેવા સ્વચ્છ અને નિર્મળ થઈ જાઓ અને માત્ર ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ-તરુમાં જ દૃઢ સ્થિતિ રાખો. પ્રારમ્ભયોગે નાની કે મોટી વિપત્તિઓ આવી પડે, મહાધોર સંકટો-રૂપી ખાડાઓમાં જઈ પડાય, શોકને પ્રાપ્ત થવું પડે, તો એ સર્વ બાબતમાં તમારે પોતાની અંદરના (વિવેકના બળથી) દુઃખો થવું નહિ. પરંતુ બહાર દેશની રીતિને આનુસરી ભલે ક્રમ પ્રમાણે આંસુ લાવવાં, રોવું કે રોકો પાડવી. વળી પુષ્પમાળા અંદન-વનિતા આદિ ભોગોનાં સુખો શીત-ઉષ્ણ આદિ દંધર્મવાળાં છે, તેનું પણ તમે અંદર નિર્વિકાર રહી બહાર સુખથી સેવન કરો. મનોહર સ્ત્રીઓના સમાગમમાં, મોટા ઉત્સવોમાં અને કોઈ સહનીના સમયમાં, અંદર ચિત્તને શાંત અને નિર્વિકાર રાખી વાસના-ઓથી ભરેલા આશાની મૂઠ પુરુષોની પેઠે તમે બહાર આનંદવાળા થઈને રહો. દાવાનળ જેમ સૂકા ઘાસને બાળી મૂકે છે, તેમ તમે દંડવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષોને મૂઠ પુરુષની જેમ યુદ્ધ આદિ ક્ષેત્રોમાં ધમને કાર મોકલી દો. વાસનાવાળા મૂઠ પુરુષોની પેઠે જ તમે ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલાં (ધર્મથી અવિરુદ્ધ) ધન કમાવાનાં કાર્યો કરવામાં કરો ખેદ નહિ લાવતાં બગલાની પેઠે ધનનું ચિંતન અને ઉપાર્જન કરો. હે રત્નઓનો નાશ કરનારા રામ-ચંદ્રણ ! વરસી જઈ જલકાં પડી ગયેલાં વરસાદનાં વાદળોને પવન જેમ નિમૂં જ કરી નાખે છે, તેમ તમે પણ વાસનાઓના દાબથી દબાયેલા મૂઠ પુરુષોની પેઠે બળાત્કારથી સર્વે શત્રુઓને નિમૂં જ કરી નાખો. બહાર વાસનાઓના દાબ વડે દબાયેલા મૂઠ પુરુષના જેવી સ્થિતિમાં રહી, અંદર ચિત્તને કેવળ પોતાના આત્મામાં જ રમવું રાખી તમે દયા કરવાલાયક હીન પુરુષો તરફ અને મહાત્માઓ તરફ ઉદાર દિલના થાળે અને પોતાની સ્તુતિ પોતાને મોઢેથી ન કરતાં

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી રામચંદ્રજીને પથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને આનુસરી શાલવાનું બતાવશે; અને પોતાના સ્વરૂપમાં સદાકાળ સ્થિતિ રાખવાનો ઉપદેશ કરશે.

તમે ધીરતાનો આશ્રય પકડજો, છાંઈ થવાના પ્રસંગમાં તમે હર્ષિત થાઓ અને દુઃખના પ્રસંગમાં દુઃખિત થાઓ, શ્રીન મનુષ્યો પર દયા કરતા રહો અને વીર પુરુષોને ત્રિષે વીર્યવાન થાઓ. હે નિષ્કાપ રામચંદ્રજી ! પોતાના આત્મામાં જ ચિત્ત રાખી રહેવાથી અંતર્મુખપણાને લીધે સદાગ્રજ આનંદમાં રહી, શાંતિ અને ઉદારતાનો આશ્રય કરી, (આસંગપણાથી) તમે જે કોઈ કર્મ કરશો તેના તમે કર્તા નથી એમ સમજો. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! શુદ્ધ આત્મભાવના વડે નિરંતર ચિત્તને અંતર્મુખ કરી દઈ, તમે મનની સ્થિતિ કેવળ પરમાત્મામાં જ રાખશો, તો હું ધારું છું કે તમારા ઉપર પડેલી વજની ધાર પણ છૂટી થઈ જશે. સંકલ્પની કલ્પના વિનાના પોતાના હૃદયપ્રકારમાં રહેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ પોતાની મેળે જે સિદ્ધર થઈ રહે છે, તેવો આત્માની અંદર રમી રહેલો વિવેકી પુરુષ ખરેખર મહેશ્વર જેવો છે, એ આત્મભવને શાઓ ભેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી. અજરામર અને અમરના, એવા પોતાના આત્મારૂપી સુંદર અને દૃઢ સ્થાવના અવલંબનથી તમે મંદિરની પેઠે અચળ થઈ રહો. જગતરૂપી વૃક્ષના અનેક પદાર્થોરૂપી પુષ્પોના સુંદર સુગંધના જેવી સ્પર્શરૂપી અચળ બાહ્યસરનાનો આશ્રય કરી, વૃત્તિને પ્રહતરવામાંથી નહિ ખસરા દેતાં અંતર્મુખ જ રાખી તમે સુખથી જીવનગુકત થઈ રહો. જીવનગુકત પુરુષો ભલે બહાર વ્યવહારનાં કામ-કાજ કરી કરતા હોય છતાં જેમ પથરમાં (જક-પણાને લીધે) વાસનાનો ઉદય ન થાય, તેમ તેમની ચિત્તવૃત્તાના નિરંતર અંતર્મુખપણાને લીધે તેમનામાં વાસનાનો ઉદય જ થતો નથી. તમે સર્વ વ્યવહાર સંપન્ન કામકાજ કરતા રહેજો, પણ કાચખાના અંગની પેઠે અંદર અને બહાર કોઈ જગ્યાએ વૃત્તિને નહિ પસારી દેતાં સંકુચિત કરી દેજો. તેમ જ ફરી વાર ચિત્ત પદાર્થો વચ્ચે ફેલાઈ ન જાય તેવું આત્માકાર અને કેમ

નવું નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં હોય તેવું સંકલ્પ વિનાનું કરજો. અંદર સંકલ્પ વિનાનું અને બહાર કેમ નવું સંકલ્પનું હોય તેમ દેખાવ આપનારા આર્થો જનતા બનતા પેઠે સંકલ્પ અને અનુ-સંધાત વિના સ્વામાનિ રીતે જ દાર્ઘ્ય દયામાં પ્રવૃત્તિપાળા ચિત્ત વડે તમે (નિઃસંકલ્પપણે જ) કાર્ય કરતા રહો. બાળક અને મૂર્ખાં પ્રાણીઓ બોલે બહાર નહિ સમજતાં હોય એવાં દેખાય છે; છતાં અંદર બધું સમજે છે, તેમ તમે પણ અંદર સર્વ વાત સમજતા રહી, વસનાઓને છોડી દઈ પ્રારબ્ધથી આદી પડેલાં કરતા લાયક કાર્યો કરશો, તો આકાશની પેઠે તમારા ચિત્તને જરા પણ લેપ લાગશે તકિ. નિર્વિકલ્પ સમાધિની અંદર સંકલ્પો-વાળી સર્વ પ્રધારની વૃત્તિ નહ થઈ જાય છે, જે કેવળ જ્ઞાનમય છે. તેના આભાસને લીધે તાશ પામેલા અને બળી ગયેલા ભૂગણના આકારની જેમ માત્ર આભાસરૂપે બહાર ઈંદ્રિક (ગાવ-શ્યક વ્યવહાર માટે) પ્રસરી રહેનાર પણ અંદર મહાસુષુપ્તિને (અત્યંત લયને) પામી ગયેલા ચિત્ત વડે તમે સર્વ સંતાપથી રહિત થઈ આનંદ-ધન થઈ રહો. હે નિષ્કાપ રામચંદ્રજી ! સંકલ્પરૂપી કલાંક વિનાની અને જ્ઞાનને લીધે ચિત્તનો ક્ષય થતાં ઉદય પામેલી શુદ્ધ આત્મસરનામાં જ તમે સ્થિર થઈ રહી કાર્ય કરો કે ન કરો એ બંને સરખું જ છે. તમે જગત્ત અવસ્થામાં વ્યવહાર કરજો, કાલવાચલવાપણું કરજો, છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે અત્યંત લયને પામી ગયેલી (નિઃસંકલ્પ) વૃત્તિ વડે તમે કોઈ પદાર્થને પ્રિય ગણી પકડશો નહિ, તેમ કોઈ પદાર્થને તજશો નહિ, તમે જો જગત્ત અવસ્થામાં પણ સ્ફુલ્લેહ અને સુકમ-દેહરૂપી ઉપાધિનો લય કરીને, સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવા નિર્વિકલ્પ થઈને રહેશો, તો એ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં પણ (અજ્ઞાનરૂપી આવરણના અમરણને લીધે) તમે જગતા જ છો એમ સમજજો. આમ જગત્ત તથા સુષુપ્તિને જુદી પાઠનારાં અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યોને જ્ઞાન વડે બાંધ થઈ જતાં તથા એ બંને અવસ્થાનું

એક આત્મતરવરૂપપણું થઈ જતાં સર્વતા, અવધિરૂપ જે ચિન્માય પરમતરવ અવરોધ રહે તે તમે પોતે જ છો. આ પ્રમાણે ધીરેધીરે અભ્યાસ કરતા રહી અનાદિ અને અનંત એવા અદ્વિતીય પરમપદને તમે પ્રાપ્ત થાઓ અને એ પરમપદ સર્વ વસ્તુમાત્રથી વિલક્ષણ તથા લોભો-તાર છે. જગતનું અવસ્તુપણું હોવાથી તરવદ્વિ-એ જોતાં જગત અને પરમત્તમા એ બંનેનું દ્વિતપણું કે અદ્વિતપણું એકે સંભવતું નથી. આવો નિશ્ચય બાંધી તમે આકાશના જેવું વિશાળ અને નિર્વિકાર હૃદય રાખી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.

રામ યોધ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ! જે આપ કહે છે તેવી રીતે હોય (અલંકાર આદિ કાંઈ ન હોય,) તો ‘હું’ એવા વ્યવહારના આધાર-રૂપ તમે પોતે કે જે વસિષ્ઠકૃપિ એવા નામને ધારણ કરી રહ્યા છો, તે શી રીતે બેઠા છો ?

વાલ્મીકિ યોધ્યા : સમચંદ્રણ ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ શુદ્ધ આક્રિયવાળા શ્રીવસિષ્ઠકૃપિ ચાંપી મુહૂર્ત સુધી મૌન ધારણ કરી રહ્યા. વસિષ્ઠજીએ એવી રીતે મૌન ધારણ કર્યું તેથી સભામાં બેઠેલ સર્વ મહા-જન ‘અનો હેનુ શો હશે ?’ એવા સંશયરૂપી મહાસાગરમાં ડૂબી ગયું. આથી સમચંદ્રણએ ફરી વાર કહ્યું કે, ‘આપ મારી પેઠે આ સંબંધમાં કેમ મૌન ધારણ કરી રહ્યા છો ? આ જગતમાં શિષ્યનો એવો કોઈ તક હોઈ શકતો નથી કે જે આપ જેવા વિદ્વાન મહાત્મા ગુરુઓને જગ્યા દેવામાં કંઠણ પડે.’

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે નિષ્પાપ સમચંદ્રણ ! હું કેશું બોલતો નથી, તેથી આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આશય હોવાથી મને કશી યુક્તિ સૂઝતી નથી, એમ તમારે સમજવાનું નથી; પરંતુ તમે ખુલ્લા પ્રશ્નના જવાબમાં મૌન મૌન જ પરમ અવધિરૂપ હોવાથી એ મૌન જ મેં તમારા પ્રશ્નના જવાબ-રૂપે બતાવ્યું છે, એમ સમજવાનું છે. પ્રશ્ન-કર્તા પુરુષો મેં જાતના હોય છે; એક જ્ઞાની

અને બીજો અજ્ઞાની. તેમાં અજ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનકોટિમાં રહી જવાબ આપવો અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનકોટિમાં રહી જવાબ આપવો, હે મહાપુલ્કિ-શાળી સમચંદ્રણ ! આટલા કાળ સુધી તમે પરમપદને નહિ ઓળખોલું હોવાથી વિકલ્પોવાળા ઉત્તરો આપવાનો પાત્ર હતો; પરંતુ હમણાં તમે તરવર થયા છો અને પરમપદમાં શાંત છો; માટે તમને હવે પ્રસિદ્ધ રીતે વિકલ્પવાળો ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. હે વક્તાઓમાં મહાશ્રેષ્ઠ સુશીલ સમચંદ્રણ ! જેમ જાળિયામાંથી પડતો તડકો તસરેણુઓ વડે વીંટાયેલ હોય છે, તેમ સૂક્ષ્મ અર્થવાળો હોય કે વિશેષ અર્થવાળો હોય, થોડો હોય કે અધિક હોય, પણ વાણીનો જે વિષય (વ્યવહાર) છે, તે સર્વ અભાવ કાંઈ આસપાસથી ધર્મને લીધે અવિચ્છેદ (પોતાનું બોળનાથી ભિન્નપણું), સંખ્યા (એક એ આદિ) અને જૂત-ભવિષ્ય આદિ કાળ વગેરે કલ્પનાઓરૂપી કલંક વડે વીંટાયેલ છે. હે રમણીય સમચંદ્રણ ! તરવર પુરુષને કલંકવાળો ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. (વાણીનો સર્વ વ્યવહાર ઉપર કદા પ્રમાણે કલંકવાળો હોવાથી) કલંક વિનાની કોઈ વાણી જ નથી અને તમે અત્યાંત તરવર છો. તમારા જેવા વિવેકી અને તરવેતા શિષ્યને મારે યથાર્થ કહેવું જોઈએ અને યથાર્થ વાત તો અંતથી રહિત કેવળ કાષ્ઠના જેવું મૌન જ છે, એમ વિવેકી પુરુષોનું સમજવું છે. બ્રહ્મતરવ પરમપદરૂપ છે અને તેને તરવ-જ્ઞાન થયા પહેલાં શિષ્યોને ઉપદેશ દ્વારા યોધ કરવા માટે અજ્ઞાનને લીધે વાણીના વિષયરૂપે કલ્પી લેવામાં આવે છે. બાકી વિચાર વડે એ પરમપદનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે. તો એ તરવવાણીનો વિષય જ નથી, એમ વિવેકીઓ કહે છે. આથી તેમાં મૌન રાખવું જ ઉચિત છે. આ કારણે તરવેતા એવા તમને મેં તમારા એ પ્રશ્નનો મૌનરૂપ જ સુંદર ઉત્તર આપેલો છે. હે પ્રિય સમચંદ્રણ ! પુરુષ દિનરાત ચિત્તના અનુસંધાનને લીધે જેને રૂપે થઈ રહ્યો હોય તેવું

જ યોગે છે; તો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે અનુભવમાં આવે છે અને નિર્વિકલ્પ છે, તે બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ જ હું થઈ રહ્યો છું અને એ પરમપદ વાણી વડે અગમ્ય છે. જે પુરુષ વાણી વડે અગમ્ય (અના-ચ) એવા પરમપદમાં રહ્યો હોય તે વાણી-રૂપી મેક્ષને કેમ બ્રહ્મણ કરે? એ આવર્ણ્ય પરમતત્ત્વ વિષે વાણી વડે હું કર્યો વ્યવહાર કરી શકતો નથી; કેમ કે વાણી તો અનેક કલ્પનાઓરૂપી કલંગ્રે-વાણી છે.

સમ યોગ્યા : અભાવ અને બીજીની જુદા-પણું વગેરે જે જે દોષો વાણીના વિષયમાં આપ બતાવી ગયા. તે સર્વ દોષભાગ ઉપર કાંઈ લક્ષ્ય ન રાખતાં (ભાગત્યાગ વડે) આપ કોણ છો તે કહો ?

વસિષ્ઠ યોગ્યા : હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સમચંદ્રણ ! જો એમ જ (તમારે જાણ્યાનો વિચાર) હોય, તો પછી તમે કોણ છો, હું કોણ છું અથવા જગત શું છે? ઈત્યાદિ સર્વ આપ્યત્તું યોગ્ય સ્વરૂપ તમને કહ્યું, તે તમે સાંભળેા. હે પ્રિય સમચંદ્રણ ! (આ તમારા જોશમાં આવતો) હું પોતે જડ દેહાદિ દૃશ્યવર્ગથી રહિત, સર્વ કલ્પના વડે અગમ્ય, નિર્વિકાર શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું. માત્ર હું એક જ સ્વસ્થ ચિદાકાશરૂપ છું એમ નથી; પરંતુ તમે પણ એ ચિદાકાશરૂપ છો અને આ આખું જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે; તેમ જ જે કાંઈ છે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. હું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને મારા પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનમય સ્વરૂપમાં મારા આત્મથી જુદું એક આણ્ણમાત્ર પણ બીજું કાંઈ છે, એમ હું કહી શકતો નથી; કેમ કે હું સાવ ભેદદૃષ્ટિથી રહિત જ છે. શિષ્યોના મોક્ષ માટે અને તેમના સંદેહને દૂર કરવા સારુ તથા પ્રતિવહીઓને જીતવા માટે ઉદ્ધમ કરનારા વિદ્વાન પુરુષોએ શ્રુતિયુક્ત આદિ પ્રમાણો વડે પોતાના પક્ષને મજબૂત બતાવી ખરી રીતે નિઃશ્ચય હોવાથી બાધિત થઈ ગયા છતાં પણ અધ્યા-રોપદૃષ્ટિએ એક માત્ર અહંકાર (કે જે જીવભાવ, જગદભાવ ઈત્યાદિના મૂળરૂપ છે તે)ને અનેકરૂપે

ફેલાવી દઈ અનેક શાખાઓવાળો બનાવી દીધો છે. જીવતો હોય અને વ્યવહાર કર્યું કરતો હોય છતાં વિવેકને લીધે શાંત રહી રાખતા જેવું નિર્વિકાર અને નિઃસંકલ્પ થઈ રહેવું એ સ્થિતિ-તે જ ત્રિવ્રતીએ પરમપદરૂપ કહેલી છે. એ પરમપદની અંદર બહારનાં (અક્ષુ આદિ) અને અંદરનાં (ચિત્ર આદિ) સર્વ સાધનોનો ઉપરામ થઈ જાય છે અને તેને લીધે જ ‘હું કતો છું’ કે ‘ભોક્તા છું’, એવો કર્યો અહંકાર પણ રહેતો નથી; તેમ જ પોતાની આત્મસત્તાથી જુદું બીજું કાંઈ પણ જાણતું નથી. વળી એ પરમપદ સુખદુઃખથી રહિત છે, શાંત છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે ભરપૂર છે અને નિરતિશય આનંદરૂપ છે. હું ચામુક નામરૂપવાળો છું એવા અહંકાર બવો એ જ મોક્ષના અભાવરૂપ છે; તો પછી એ અહં-કાર વડે મોક્ષનો અનુભવ થવાની વાત શી રીતે થટે? અહંતાને કાયમ સખી તે વડે જ મોક્ષનો અનુભવ કરવાની વાત તો જન્મથી આપંચના મારુસને ચિત્ર બતાવવા જેવી અસંભવિત છે. પોતાના સ્વરૂપની અંદર અહંકાર—પ્રાણ આદિ-નું હલનચલન થયા કરે કે ન થાયો; પરંતુ પોતે જડ નહિ છતાં, કૃતસ્થપણથી (સાક્ષીભાવથી) જડ પરચરતી પોદે અચળ થઈ રહેતું એ જ પરમ નિર્વાણરૂપ છે, એમ સમજો; કેમ કે એ પદ નાશ આદિ સર્વ વિકારથી રહિત છે. જેમ પોતાના ચિત્રમાં થઈ આવતું ઘટાદિ વસ્તુનું રફ રણ પોતા સિવાય બીજીની નથી જાણતું, તેમ એ પરમસ્થિતિ બીજીની જાણી શકતી નથી; પરંતુ લોકેષણથી રહિત થઈ રહેલા વિવેકી વિરક્ત પુરુષને પોતાને જ તે અનુભવમાં આવે છે, એ સ્થિતિમાં ‘હું’ એવો ભાવ કે ‘તમે’ એવો ભાવ એ કશું રહેતું નથી; તેમ નિરહંકારતા પણ રહેતો નથી અને બીજું કાંઈ છે એવો ભાવ પણ નથી રહેતો. માત્ર એક કેવલ્ય જ બાકી રહે છે. એ કેવલ્ય નિર્વિકાર છે, નિર્વાણરૂપ છે અને પરમર્મગલ્યમય છે. વિવેકીઓ કહે છે કે શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત્ર દ્વારા બહિર્મુખ થાય છે

ત્યારે તેમાં જડ દૃશ્યમાં રહેલી ક્રિયા દેખાય છે. અને એ જ જગત મરણના હેતુરૂપ છે, બાંધન-કારક છે તથા મહાકલેશ, આપનાર છે. એ શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત કારા બહિર્મુખ ન થાય અને જો એ ચાંતર્મુખ જ રહે, તો તેમાં જડ દૃશ્યમાં રહેલી ક્રિયા દેખાતી નથી. એ સ્થિતિ મોક્ષરૂપ છે, શાંત છે, અસૃષ્ટ છે અને પરમપદરૂપ છે. દિશા, કાળ આદિ વડે પરિમાણમાં નહિ આપનાર નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ વડે સર્વત્ર રહેલ છે. તેમાં આત્મથી પ્રકાશ લેતો જડ દૃશ્યવર્તી મુદો સંભવતો જ નથી તો પછી કોણ કોનો પ્રકાશ કરે અને ફી રીતે પ્રદેશ હે નરપતિઓ! સ્વપ્નની અંદર દેખાતા દૃશ્યપ્રપંચમાં તે તે આસન્નાને આનુસરી ચિદાત્મા રહી આત્મતો સંકલ્પ, ચિદાત્માથી જુદો ન છતાં કેમ જાણે જુદો હોય તેમ દેખાય છે. તેથી રીતે જગતમાં પણ પોતાના આત્મા જ બહિર્મુખ થતાં કેમ જાણે દૃશ્યપ્રપંચરૂપે જુદો થઈ રહ્યો હોય એમ જાણે છે. મન, બુદ્ધિ જેવે સર્વ ચિદાત્મા સાથે એકરસ-રૂપે રહેલ હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે; પરંતુ મન, બુદ્ધિ, આદિ નામરૂપની ઉપાધિ સાથે જેડી દેતાં તે જડ જણાય છે. બહાર અને અંદર અર્પણ સરખી રીતે ચિન્માત્ર એક પરમતત્ત્વ રહેલું છે અને તે ભેદથી રહિત છે, તો પછી તેમાં વળી ભેદબુદ્ધિ શા માટે વ્યર્થ અનર્થ કરવા માટે સ્વીકારી લેવી? 'જે કોઈ દૃશ્યપદાર્થ છે જ નહિ તો પછી કેવળ ચૈતન્યમાં અને સૂન્યમાં શો ફરક છે,' એવી શંકા લાવવાની જરૂર નથી; કેમ કે એ બંનેમાં જ અંતર છે, તે વિવેકી આનુભવી પુરુષો જ જાણે છે, માત્ર એવે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જેમ અધારમાં ઉદાસી આંખે રક્ષિત થતે જેવામાં આવે, તો સૂક્ષ્મરૂપ અને અસદ્રૂપ એવો કાંઈક અનિર્વચનીય આભાસ જેવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મની અંદર આ જગત કાંઈક અનિર્વચનીયરૂપે ભાસ્યા કરે છે. જે વાસનાથી રહિત થઈ ચાંતર્મુખ થઈ રહ્યું,

તો આ હું પોતે ચિદાકાશરૂપ જ છું. તમે પણ જે કશામાં વાસના નહિ બાંધો તો ચિદાકાશરૂપ જ છો. બીજા પણ કોઈ પુરુષ 'હું ચિદાકાશરૂપ છું' એવા નિશ્ચયવાળો હોય, તો તે જ્ઞાની જ છે. જેકે તે બહાર વ્યવહારમાં અજ્ઞાની જેવા જણાય છે, પરંતુ એ ચિન્મય છે અને તે પોતાની મેળે જ પોતાનાં કેદાદિ હોવા છતાં પણ કેમ જાણે કશું નજી જ હોય તેવા આત્મનિષ્ઠ અને મહાશાંત થઈ રહે છે. જીવોનો સંસારરૂપે ફેલાઈ રહેલો અવિદ્યારૂપી અગ્નિ સાક્ષીચૈતન્ય વડે રક્ષા કરાયેલા અજ્ઞાનરૂપી વાયુ વડે સળગે છે, છતાં 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ મહાવાક્યને અનુ-સરીને જ્ઞાનતો ઉદય થાય છે, ત્યારે છેવટની આત્મ-સાક્ષાત્કાર વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામેલા અને સાક્ષી-ચૈતન્ય વડે રક્ષા કરાયેલા અજ્ઞાનવાયુ વડે જ તે રમી જાય છે. આવરણથી રહિત, સ્વયંપ્રકાશ અને નિરતિશય આનંદરૂપ એવા આત્મતત્ત્વમાં યોગરૂપ થઈ રહેવાથી, અંદર જડ નહિ છતાં પણ બહાર ફૂંકાની પેઠે સંસાર સંબંધી સર્વ જ્ઞાનથી રહિત થઈ જઈ, દુઃખ વડે ફોલ પામ્યા વિના કેવળ શાંત રહી એક આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેલું, એ જ મોક્ષ કહેવાય છે અને એ જ આસૃષ્ટપદરૂપ છે. વિવેકનો ઉદય થતાં મનુષ્ય જ્ઞાની થઈ તત્ત્વવેત્તા અને જીવન્મુક્ત થાય છે અને અવિદ્યાનો ઉદય થતાં અજ્ઞાની બની જઈ પશુવૃદ્ધિ અધમ યોનિઓમાં જટકે છે. હું બ્રહ્મ અને આ જગત, એ સર્વ અવિદ્યારૂપી એક જગતનો ભ્રમ જ છે અને તે સાવ મિથ્યા છે. ઝીણી નજરથી જેવા માંડીએ તો દીવા વડે જેમ અંધકાર તથા થઈ જાય, તેમ એ કશું નજરે પડતું નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમૂહવાળો છતાં કરો શંકલ્પ નહિ કરનારો, બ્રહ્મ જ્ઞાનતા અનુસંધાનથી રહિત અને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ બહાર અને અંદર બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું અનુભવતો જ નથી. જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્નનો ભ્રમ થઈ જાય છે, તેમ સમાધિ દશામાં જ્ઞાન પુરુષને માત્ર એક જ વાર જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તો સર્વ દૃશ્યજળ પોતાની

આત્મામાં જ લીન થઈ ગયેલી હોવાથી તે ધર્મ તેને પોતાના આત્મારૂપ જ જણાય છે. જેવી રીતે આકાશની અંદર હાંતિ વડે કાળાશ દેખાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર હાંતિ વડે જ પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો જેવામાં આવે છે. એવું કારણ હાંતિ વિના બીજું કશું નથી. જેમ આકાશ શ્યામ આદિ વર્ણથી રહિત છે, તેમ પરમાત્મા પણ સર્વ દૃશ્યવર્ગથી રહિત છે. 'આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા છે' એવી જે પુરુષની દૃઢ યુક્તિ હોય છે, તે પુરુષ સમક્ષ ત્રસનાચોવાળો જણાતો હોય તો પણ વાસ્તવા નિતાનો જ છે. હે મહાશય સમવંદુજી ! જેમ સંકલ્પની અંદર સ્વપ્ન, માયા, ઈન્દ્રિયજન્ય, આદિ આદ્યુત કાઠ દેખાય છે, તેમ આ સંસાર પણ સંકલ્પની અંદર રહેલો એક આદ્યુત કાઠ છે. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વપ્ન આદિ પ્રાપ્ત્યમાં શ્રી આસ્થા સખતી યોગ્ય છે; તે જ પ્રમાણે આ સંસાર જોકે પ્રત્યક્ષ રીતે જેવામાં આવે છે, છતાં પણ તે સંકલ્પક છે, તો તેમાં શ્રી આસ્થા સખતી કે કર્તા અને ભોક્તા એ બંનેની અસંભવ હોવાથી દુઃખ પણ નથી, સુખ પણ નથી, પુણ્ય પણ નથી, પાપ પણ નથી અને કોઈનું કશું નાશ પણ પામતું નથી. સર્વ શૂન્ય નિર્લાભ્ય ચૈતન્ય છે. અર્હંતર મમતાના આધારરૂપે દેખાય છે અને તે પણ હાંતિ વડે દેખાતા બે ચંદ્રમાની પેઠે અને સ્વપ્નની અંદર દેખાતા નગરની પેઠે જ નહિ. સર્વ દૈત્તિલાવથી રહિત થઈ ગયેલો તત્ત્વવેરા પુરુષ ભલે વ્યવહારમાં રહ્યો હોય, અથવા તો ક્ષણના જેવું મૌન ધારણ કરી કાળ અને પાષાણની પેઠે સમાધિમાં અચળ થઈ રહ્યો હોય, પરંતુ સર્વથા તે બ્રહ્માત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણ, યુક્તિ, મન અને દેહ ઈતિ પ્રાદિમાં તાદાગ્યને પ્રાપ્ત થઈને આ પરમ ભંગભય વિદ્યાત્મા અનેક પ્રકારના સ્વભાવો ધારણ કરે છે અને સંસાર સંબંધી અનેક આત્મીયો ઘેસયેલો છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; છતાં એ સર્વ ચાતનું નિરાકરણ કરતાં એ વિદ્યાત્માનું દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપપાણું

અને આદિતીયપણું અવશેષ રહે છે. એ સિદ્ધ કરવા માટે વેદાંતશાસ્ત્રમાં બતાવેલ આકારોપ અને અપવાદનો આશ્રય કર્યો વિના બીજી કશી યુક્તિ નથી. વળી આત્મતત્ત્વ નિરતિશય આનંદરૂપ છે, નિર્વિઝાર છે અને કૂટસ્થ છે, તેને ચંચળ અને પરિમિશ્રિત ચોરા ચિત્તરૂપે થઈ જવામાં તથા દેહધન્દિય આદિ વડે અનેકરૂપે થઈ જઈ જન્મ-મરણાદિની ઘટમાળમાં ધસકાવામાં પણ વિવર્તવાદ વિના બીજી કશી યુક્તિ ઘટતી નથી. હવે આ બધી વાત સ્વીકારવાને બદલે આત્માને અવયવી માનવા બેસીએ, તો પણ તે જડ અવયવો વડે ખતોલ છે કે એતન આવયવો વડે એ વાત વિવાદની રહે છે. ગમે તેમ માનો, તો પણ એ અવયવોનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થઈ જઈ કૃતનાશ.* અને અકૃતાભ્યાગમ એ બે કોષ આવે છે; માટે વિવર્તવાદ જ ઘટિત લાગે છે. વળી એ આત્મતત્ત્વ જગતના કારણરૂપ છે અને તેને નિર્વિઝાર તથા કૂટસ્થ માનવામાં આવે છે. તો એ વિદ્યાત્મા જગતની સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં તેને અનુકૂળ સંકલ્પવાળા ચિત્તરૂપે ખની જઈ, તેની પ્રવૃત્તિ કસાવી, પોતે નાના પ્રકરના પ્રપંચરૂપે થઈ રહી, (વિચિતરૂપે) પૃથ્વી આદિ અવયવો ધારણ કરી અવયવી થઈ રહ્યા છે. આમ સિદ્ધ કરવામાં પણ આકારોપ અને અપવાદ વડે યુક્ત એવા વિવર્તવાદનો આશ્રય કર્યો વિના બીજી કોઈ યુક્તિ નથી, માટે એ જ સર્વોત્તમ છે. બ્રહ્મ નિર્વિઝાર છે અને સર્વેત સમાનરૂપે રહેલ છે. તેની અંદર જગત સંબંધી પદાર્થોના વિચિત્ર સ્વભાવોની સ્થિતિ સંભવતી નથી, તેથી સ્વભાવને જગતના હેતુરૂપ કહી શકતો નથી. 'દૃશ્યનો અભાવ સિદ્ધ કરવા જતાં આત્માનું

* કૃતનાશ એટલે કરેલાં કર્મોના નાશ અને અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહિ કરેલાં કર્મોની પ્રાપ્તિ. શરીર સાથે બે અત્યંતનો પણ નાશ થાય તો તે સાથે તે જન્મનાં કરેલાં કર્મો ફળ મળ્યા વિના જ નાશ પામે અને બીજે જન્મ મળતાં નહિ કરેલાં કર્મોનું ફળ મળે; એ બે દેવ લાગુ પડે છે.

આસ્તિત્વ પણ રહી શકતું નથી' એવી કાંઈ નાસ્તિક શંકા કરે, તો તે ચાહી ઊભી રહેતી નથી; કેમ કે આત્માના આસ્તિત્વનો નિષેધ કરનાર નાસ્તિક પુરુષનો પોતાનો આત્મા સાપ્તિ હોવાથી તેનો નિષેધ સંભવતો નથી. એ નાસ્તિક પોતાનાથી જુદા દેખતા દૃશ્યના આત્માનો નિષેધ કરે છે, પણ કાંઈ પોતાના આત્માનો નિષેધ કરી શકતો નથી. હવે આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર એક જ છે, તો પોતાનો આત્મા જ સર્વરૂપ છે. આમ દૃશ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ જઈ જુદા રીતે આત્માનું આસ્તિત્વ જ કાયમ રહી જાય છે. વળી આધાર વિના નિષેધનો અસંભવ હોવાથી દૃશ્ય-દ્રશ્યનો નિષેધ કરવામાં પણ કાંઈ આધાર હોવો જોઈએ. જેની અંદર તેનો નિષેધ કરવ. માં આવે એ આધાર જ આત્મા છે, એટલે દ્રશ્ય અને દૃશ્યરૂપી ભેદદષ્ટિનો અસંભવ માની સર્વ નિષેધના અવધિરૂપ જે નિત્યતત્ત્વ છે તેને પણ સ્વીકારવાની જરૂર છે અને તે જ બ્રહ્મ છે, હે સમર્થદ્રશ્ય! તમે બ્રહ્મવેત્તાઓએ સેવેલા, કોઈથી હરી ન શકાય તેવું, નિર્વિકાર, શાંત, જન્મ અદિ ભાવવિકારથી રહિત, અક્ષય, મહામંગળમય, સર્વત્ર સમાન રીતે રહેલ અને નિત્યસિદ્ધ એવા પરમપદરૂપ થઈને રહો. પછી તમે વ્યવહારમાં બીજા લોકોની પેઠે બાઓ, પીઓ અને કીડા કરો તોપણ તમે મુક્ત જ છો; કેમ કે તમને દૃશ્યજનનો કશો અંધ નથી. ૧-૭૯

શમમલમહાર્યમાર્યજુષ્ટં શિવમજમશ્ચ-
માસિતં છમં યત્ । તદવિતયપર્વં તદાસ્વ શાંતં
પિબ લલ મુંસ્વ મથાનયં હિ નાસ્તિ ॥૭૯॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરભાગે 'ભાવનાપ્રતિપાદન' નામનો

સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

જ્ઞાનદષ્ટિની સાધના

વસિષ્ઠ ડવાચ

મહંતૈવ પરાવિદ્યા નિર્વાણપદ્મોચિતી ।

તથૈવાન્વિષ્યતે મૂઢસ્તદિત્યુન્મત્તચેષિતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમપદની પ્રાપ્તિને શેક-
નારી અહંત. જ પરમ અનિદ્યારૂપ છે; એ
અહંતાને કાયમ સખી મૂઢ પુરુષો તે વડે જ પરમ-
પદને શોધે છે, એ વાત ઉન્મત્ત ચેષ્ટના જેવી
(નિષ્ફળ) છે. અજ્ઞાતથી ઉત્પન્ન થયેલ અહં-
કાર જ અજ્ઞાતનું એક ચિહ્ન છે, વિવેકી અને
જ્ઞાનવાન શાંત પુરુષને 'અમૂક તું અને અમુક
મારું' એવો ભાવ જ રહેતો નથી. જે પુરુષ
અહંતારૂપી ખેલનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને
આકાશની પેઠે નિર્મળ અને નિર્વિકાર થઈ રહે
છે, તે મોક્ષપદને પહોંચી શકેલો જ્ઞાનનિષ્ઠ
પુરુષ દેહ રહે કે પડી જાય, તોપણ સદા તાપ-
માત્રથી રહિત અતિ શીતળ જ હોય છે. અહંતાનો
નાશ થઈ જવાને લીધે વિવેકી પુરુષ જે નિર્મળતા,
ગંભીરતા, સ્થિરતા, પૂર્ણતા અને શીતળતાથી
જેવો શોભે છે, તે નિર્મળતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા,
પૂર્ણતા અને શીતળતા શરદઋતુના આકાશમાં,
અપ્પળ સમુદ્રમાં કે પૂર્ણચંદ્રના મધ્યમાં પણ
હોતી નથી. જેમ ચિત્રની અંદર આલેખેલા યુદ્ધ
માં પરસ્પર એકબીજામાં પ્રહાર કરનારો સૈન્યનો
હોત્તન જરૂર જોવામાં આવે તથાપિ તે પ્રતિભામ-
માત્ર જ છે—આસ્તવ નથી, તેમ છવન્યમુક્ત
વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર કરી કરતો હોય અને તેની
અંદર વિકાર લાગતો હોય, તોપણ તે સદાકાળ
સમાન સ્થિતિવાળો અને નિર્વિકાર જ રહે છે—
તેની અંદર જે વ્યવહાર દેખાય છે, તે આભાસમાત્ર
જ છે, જેમ બળી ગયેલ કપડાંના તંતુઓની
રેખાઓનો સમૂહ કેવળ દેખાતમાત્ર જ છે, તેમ

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં જે દૃષ્ટિ વડે અહંકારાદિ
અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ શાંત
થઈ જઈ, ધીર પુરુષ બ્રહ્મની અંદર સ્થિર થઈ રહે તે
દૃષ્ટિ સાધવાની પુક્તિ બતાવવામાં આવેલો.

વિવેકી જીવનમુક્ત પુરુષની વાસના પણ તે પોતે પરબ્રહ્મ સથે ચોક્કસરૂપ થઈ જવાથી દેખાવમાત્ર જ છે, તેની એ વાસના વાસનારૂપ જ નથી. જેમ સમુદ્રના તરંગ આદિ વિભાગ જોઈ જળથી જનુદ જોયા ઠાગે છે, છતાં તે જનુદ નથી પણ જલરૂપ જ છે, તેમ જીવનમુક્ત પુરુષમાં વાસના આભાસમાત્ર જનુદ રૂપે દેખાતાં છતાં પણ તેના આત્મરૂપથી જનુદી નથી. જેમ સમુદ્ર ભરે અપભ તરંગોપરથી હોય તોપણ તે અપભો જનુરૂપ જ છે, તેમ અહ ભરે દૃશ્ય પ્રપંચજનુ હોય તોપણ તે બ્રહ્મ જ છે, બીજું ઈંઈ નથી. જે પુરુષ સુખદુઃખરૂપી તરંગો વડે ચંદર કરી કોણ નહિ પામતાં બહાર ઉઘસીત (નિરુપુલ) અને શાંત થઈ રહે છે તથા સદાકાળ પ્રસન્ન રહ્યા કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. જેમ જળ પોતાની ચંદર તરંગ આદિ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ ચિદાત્મા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપમાં આલંભાવતી સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તો તેમાં વળી ભિન્ન ભિન્ન ભાવોની કલ્પના કેવી હોય? જેમ આકાશની ચંદર ધુમાડાના ચોરાચો બાત્રી જઈ વાદળાંને થઈ જતાં તેમાં હાથી, શ્વેત, આદિ અનેક અક્ષરો જેવી રચના દેખવામાં આવે છે, પરંતુ તે ધુમાડાથી જનુદી નથી; તેમ પરમાત્માની ચંદર ચાનેક સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે, પણ તે પરમાત્માથી જનુદી નથી. હે શ્રવણને માટે આવેલા નિષેધો શ્રોતાઓ! તમે કેરો ખોટા કરો? નહિ પણ તમે ઉપદેશ પ્રમાણે આ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ ચૈતન્યતરંગના વિવર્તરૂપ છે, એમ વિચાર કરા દૃશ્યમાત્ર લઈ, તમે એ દૃશ્યપ્રપંચનું કર્ણ સ્વરૂપ જ નહિ દેખાતથી વિલાસવાળા બની જઈ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ (આનંદમય) સ્થિતિ ભોગવો, કેમ કે મારા ઉપદેશ વડે તમે તત્ત્વ જ્યેષ્ઠા છો. ચંદ્ર પોતાની ચંદર બુદ્ધ, મત્ર, કુળ આદિ ભાવને અનુભવે છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન વડે વીરાયેલો અવિવેકી પુરુષનો આત્મા તો આકાશના જેવો અસંગ અને નિર્વિહાર છે, તોપણ પોતાની ચંદર જ (અજ્ઞાનને

લીધે) જગતને અને આલંકરને અનુભવે છે. જેમ ફરતાં ઊંખાડિયાંની જ્વાળામાં દંડ, ચક્ર આદિ આકાર ભાંતિ વડે દેખાય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે તે નથી અને જેમ મિથુન પુરુષના ચિત્ત વડે કલ્પાયેલી (મનોમય) સ્ત્રી મત વડે અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ વસ્તુતઃ ખરી નથી, તેમ બહાર રૂપ આદિ વિષયની સત્તા અને ચંદર મનની સત્તા અધિષ્ઠાનને લીધે જ સત્ય દેખાય છે. આમ અધિષ્ઠાનની સત્તાને લીધે દેખાતાં છતાંય તે ભાંતિરૂપ હોવાને લીધે સત્ય નથી. હે દેવતુલ્ય શ્રોતાઓ! આ જગત જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જે રીતે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, જે રીતે પોતાનાં કાર્યો કરે છે, જે રીતે સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે, જે રીતે તે નાશ પામી જાય છે અને જે રીતે તે દેશ-કાળ સાથે સંબંધ રાખે છે એ સર્વ મેં તમને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ આદિ પ્રકરણમાં સૂક્ષ્મપૂર્વક બતાવ્યું છે; તો તે પ્રમાણે વિચારી લઈ, એ સર્વ મિથ્યા છે એમ નિશ્ચય રાખી તમે સુખથી શાંત થઈ રહો. શાંત અને વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર કરી કરતો હોય, તોપણ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થતાં તે શયની રોક કરા વિહારને પ્રાપ્ત થતો નથી કેમ કે તેનું ચિત્ત ચંદર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોય છે. જીવનમુક્ત પુરુષની આલંતા એ આભાસમાત્ર હોવાથી મત અને વાસનાથી સંહિત છે. તે પુરુષ જીવે ત્યાં સુધી આ જગતને ચાવલંબી રહે છે અને જગત તથા તેનો ભોક્તા જીવ એ બંને જ્યાં સુધી કાયમ રહે ત્યાં સુધી ચૈતન્યરૂપ જ છે, કેમ કે તેને પોતાને એ સર્વ ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ સમજવાથી જસ પણ જડ ચંદર દેખાતો નથી. આમ એ પરમપદરૂપ જ છે. જેમ અનેક વેદ્યતાની વસ્તુઓને દેશાંતરમાં લઈ-દઈ આવવાનો યોગને ઉપાડવા માટે જ વહાણને સમુદ્રની ચંદર દોરડાંથી વીંટવામાં આવે છે, તેમ જડ જગતમાં દેહ આદિ ભાવને આત્મીય યુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરી લેતાથી કેવળ દુઃખનો યોગને ઉપાડવા માટે જ મનુષ્યને મમતારૂપી પાશથી

પાંધાનું પડે છે, જેમ ભૈરવજી આદિથી મરી
અથા પછી મળવાનું સ્વર્ગદિક્ષ પદ જીવતાને ન
મળી શકે, તેમ અજ્ઞાનનો અનુભવ થવાથી
જાણે ભયભીત થઈ રહેલો મોક્ષસત્તા પણ અજ્ઞાની-
ને આશ્રય જ કરતી નથી. જે જે વસ્તુની સંકલ્પ
વડે કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે તે નાશવાળી
જ છે. પરંતુ જ્યાં સંકલ્પની કલ્પના નથી પહોંચી
શકતી તે જ સત્ય છે અને અક્ષય પરમપદરૂપ
છે, બીજું કંઈ પણ નથી આવે હું પણ નથી,
એવી ભાવના સમી તમે સુખથી નિર્ભય રહો.
જેમ અજ્ઞાની પુરુષ અમૃતને વિષરૂપ માને
તોનાં વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં તે અમૃતરૂપ જ
છે, તેમ આ વાત જોડે અનિવેકી પુરુષને અદોષ્ય
અને અસત્ય લાગે તે જ છે, છતાં વિવેકીઓને તો
સત્ય અને યુક્ત જ લાગે છે. દેહથી માંડી ઠેક
મિત સુધી આ આખા જડ શરીરને પિયારી
જોઈએ તો તેમાં કોઈ જગ્યાએ ‘હું’ એવો
ભાવ દેખાતો નથી; માટે ‘હું નથી’ એમ સમજવું
એ વાત જ સત્ય છે. સર્વ ભેદધુન્ધિથી રહિત
થઈ ગમેલા જીવનુક્ત પુરુષોમાં તત્ત્વવિચારને
હીધે આહારનો ક્ષય કરનારું યુક્તપદ્ધત્ત જ કેવળ
ઉદ્ય પામે છે, બાકી કંઈ પણ નાશ પામી જતું
નથી. હે મુમુક્ષુઓ છતાં અજ્ઞાની શ્રોતાઓ !
મુક્તિ મેળવવામાં ભોગોના ત્યાગ, આત્મવિચાર
અને મત-ધન્દ્રિય વગેરેને નિગ્રહ કરવાનો પોતા-
નો પુરુષાર્થ એ ત્રણ સિવાયથી જ કરાણો ખપ
પડતો નથી એમ નિશ્ચય કરી તમે સર્વ અનાત્મ
વર્ગને છોડી દો અને કેવળ પોતાના આત્માનું
જ તમે (તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા) શરણ લો. ઉપર
પ્રમાણે આહાર સુધી સર્વ દૈત્યભ્રાંતિને શમાવી
દઈને મનને સર્વ ભાસનાશ્વરથી રહિત કરીને
બ્રહ્મભાવરૂપે કરવું, તેને જ શ્રુતિઓ અને વિદ્વાનો
મોક્ષ કહે છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત
થવા વિના કદી પણ થતી નથી; અને તો તત્ત્વજ્ઞાન
પણ જમતરૂપી ભ્રાંતિને પોતાના પેટમાં ધારણ
કરી રહ્યું હોય, તો પરમાર્થરૂપ નથી, કેમ કે
જગતની ભ્રાંતિ મિથ્યારૂપે પણ જ્યાં સુધી

રહે, ત્યાં સુધી નેદ નાનાસ્તિ કિંચન ! (નાના
પ્રકારના ભેદો આત્મામાં કંઈ પણ નથી) ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓ વડે એક સ્વદૈત્યમાં વિશ્વાસ બેસે તો-
પણ સગ આદિ દેષોની પ્રાપ્તિનાને હીધે અને
વણ લાંબા કાળથી જગતની સત્યતા વિષેની
ભ્રાંતિ દૃઢ રીતે ચોંટી ગયેલી હોવાથી બરાબર
દૃઢ વિશ્વાસ બેસી શકતો નથી; આથી જીવને
અતઃકિ કાળથી સંસારના બંધનમાં ફસાવું પડે
છે. શાસ્ત્રદિક્ષમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખો, તેમ જ
‘જગત અને હું’ એ બંને મિથ્યા છે અને સાવ
છે જ નહિ’ એમ સારી રીતે દૃઢ નિશ્ચય રાખો.
જ્યારે બાંધુવૈ, ધન અને શરીર વગેરેમાં નિઃસ્પૃહ
રહીને પરમાર્થરૂપ પરમતત્ત્વને ઓળખી લેવામાં
આવે છે, ત્યારે જ દેહ આદિ ઉપાર્થિ શિષ્ટ
તથા ચિદ્રાજારૂપ વિવેકી જીવ અને તેની દૃષ્ટિમાં
આભાસરૂપે દેખાતું આ જગત એ બંને શુદ્ધ
ચેતન્ય થઈને રહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ જ
મુક્તિનો ઉપાય છે, બીજો નથી. ૧-૨૫

જગદહમસદિત્યુપેત્યસમ્યજનધનવાદશરીર-
નિર્મયેષ્ઠઃ । મર્ચતિ હિ ચ ચ ચેતનસ્વરૂપઃ
પરિમિતલ્લ લલુ નામ્યથાસ્તિ મુક્તિઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠભારામણ્યના નિર્વાસપ્રસ્તુત્ય
ઉત્તરધ્નિ ‘પરમાર્થપન્થાસંયોગ’ નામનો
સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

મોક્ષસાધનના ઉપાય

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સર્વોત્તમિ ચિદામાસે તદેવાશ્વજુમ્યતે ।
સંવેદ્યતે યદેવોત્તરસ્યં વસ્તુવસ્તુ વા ॥ ૧ ॥

પસિષ્ઠ બેલ્લતઃ ચિદાભાસ આ સર્વે દૃશ્યતે

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં જડ જગત આદિ
પદાર્થ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ ચેતનમાં જ
તેનો સમાવેશ થઈ જવાથી તે ચેતનરૂપ છે, જેવી કથાના
નાશ થતો નથી; માત્ર જ્ઞાન થતાં વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવા-
થી ચેતનું સ્વરૂપ કે જે પરમપદરૂપ છે, તેમાં સ્થિતિ
વાળું છે, આ વાત કહેવામાં આવે છે.

આકારે થઈ રહેલ છે અને તેની અંદર જે જે વસ્તુ જેવી રીતે સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરેલી આવે છે, તે તે અસત્ય હો કિંવા સત્ય હો, પરંતુ તેની રીતે (સ્ફૂર્તિ અનુસાર) અનુભવમાં આવે છે. પોતાના સ્વપ્નની અંદર જેમ વિદ્યાત્મા જ બહાર અનેક આકારે થઈ રહેલા અનુભવમાં આવે છે, તેમ ચેતનનરવ જ પ્રથમ અભ્યાસને લીધે બહારના આકારે અનુભવમાં આવે છે, તેમ જ કેમ જાણે પોતે બહાર પદાર્થોને રૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે. આથી સર્વ (ચેતન-તત્ત્વનો વિવર્ત હોવાથી) ચેતન્ય છે અને એ ચેતનનરવ આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે. વિદ્યાત્મા જ આ સર્વ જગતને વિષે પ્રસરી રહેલા છે; તેથી કોઈ પણ જગ્યાએ ચેતન્યની સત્તાથી બીજું કોઈ પણ જુદું નથી. કોઈનો નાશ પણ નથી, અનર્થ પણ નથી, જન્મમરણ પણ નથી, આકાશ પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી અને નાના પ્રક્ષરની સ્થિતિ પણ નથી. અવિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિત દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કશું બ્રહ્મરૂપ નથી. જગત અને અહંકાર આદિ મિથ્યા જ છે. તેનો જે કે જ્ઞાન થતાં નાશ થાય છે, છતાં તેમાં શો નાશ થાય છે? કોઈ નહિ; કેમ કે અસત્ય પદાર્થનો વળી નાશ કેવો હોય? સ્વપ્ન આદિ અસત્ય પદાર્થ જાગી જતાં નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમાં શો નાશ થાય છે? કોઈ નહિ. સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલું નગર દૂર માત્ર મિથ્યારૂપે ભાસે છે, તેનો આભાસ દૂર થતાં તેમાંનું શું નાશ પામે છે? કોઈ નહિ. એવી રીતે જગત અહંકાર આદિ કે જે મિથ્યારૂપે ભાસી રહે છે, તેનું જ્ઞાન થતાં તે નાશ પામવા છતાં પણ તેમાંનું શું નાશ પામે છે? કોઈ નહિ. જે જગત મિથ્યા છે, તો પછી તેને અનર્થરૂપે વર્ણવી તેની નિંદા શા માટે કરવામાં આવે છે અને શા માટે તેને હોય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય, અસાર) ગણવામાં આવે છે? આવી શંકા પણ અહીં લાવવાની નથી; કેમ કે જે વસ્તુ નથી તેમાં કશો નિર્ણય સંભવતો જ નથી. આકાશના કૂલ-

ના સંબંધમાં શો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે? બાકી સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સ્વરૂપની જે સ્થિતિ છે, તે પાછી પ્રાપ્ત થાય તેને માટે જગત જોકે મિથ્યા છે તોપણ તેને સાચા જેવું કલ્પી લઈ, તેની નિંદા આદિ વડે વૈરાગ્ય-નિવેદ્ય આદિથી મંડી કેંડ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર સુધીનો ઉપાય કલ્પી કાઢવામાં આવ્યો છે; ચોટલો માત્ર આ બાબતમાં નિર્ણય કરી શકાય છે. આટલો આ બાબતનો ગુપ્ત સિદ્ધાંત એ છે કે બીજા કશા પદાર્થની ભાવના ન કરતાં એક આત્મામાં જ સ્થિતિ રાખી, શાસ્ત્ર અનુસાર અને સંપ્રદાય અનુસાર ક્રમ પ્રમાણે ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરી, પોતાના કર્તવ્યમાં તમે પાયાણના જેવા દૃઢ થઈને રહો, જે કોઈ સુધિની ક્ષાંતિ દેખાય છે, તેના સંબંધમાં એવો નિર્ણય જણાય છે કે, ઉત્તમ સિંધર દશાને પ્રાપ્ત થયા ચોટલો સંસાર સંબંધી સર્વ પુરુષાર્થો સંહિત આ આખું જગત તમારા સંકલ્પમાત્ર જ છે, એમ તમને જણાશે અને જણાત્મમાં જ એ સર્વ ક્ષાંતિ પૂરી રીતે મરી જશે. જ્ઞાન વડે બ્રહ્મરૂપ જણાયાથી આ સુધિનો મૂળ સંહિત ક્ષય થઈ જાય છે; બાકી બીજી રીતે પ્રલસાદિકમાં જોકે તેનો ક્ષય તો થાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ બીજરૂપે તે વખતે પણ સુધિ હોય છે, બાકી કાર્યરૂપે રહેતી નથી, અથવા તો પ્રલયમાં પણ કેટલાંક સંકલ્પ સંબંધી કાર્યો એમ જ કાયમ રહે છે, માટે જ્ઞાન વિના મૂળ સંહિત સંસાર ક્ષય થવાનો બીજો એક ઉપાય નથી. સ્વપ્નમાં મિથ્યારૂપે દેખાતા પુરુષોની પેઠે મિથ્યારૂપે જ જે પુરુષો આ સુધિમાં જોવામાં આવે છે, તે સુધિ અને તે પુરુષો. એ બંને ઝાંઝવાતા જગતા તરંગોના જેવા મિથ્યા અને કલ્પનામાત્ર જ છે. જેમ વંધ્યાપુત્રની વાણીનો નિર્ણય કરવાની વાત અશક્ય જેવી છે; તેમ બીરી રીતે મિથ્યા છતાં કેમ જાણે સત્ય ક્ષય તેવા થઈ રહેલા જીવ - જગત આદિ પદાર્થોનો અમે કોઈ પણ નિર્ણય બાણી શકતા નથી. અતલબ કે તે અનિર્વચનીય છે. તત્ત્વ પુરુષોની પૂર્ણતા પરિપૂર્ણ મહાસાગરના જેવી કોઈ અપૂર્વ જ છે; કેમ કે 'હું દ્રશ્ય છું

અને અમુક દૃશ્ય છે' એવી ભેદદૃષ્ટિમાં તેમનો આગ્રહ હોતો નથી. વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સર્વતા જેવા અચળ હોય છે અને વાયુ વગરના સ્થાનમાં રહેલા હીરાના જેવા સદાકાળ સમાન ક્રાંતિવાળા રહે છે. તેઓ બહાર આચારવાળાના જેવા અથવા આચાર સહિતના જેવા દેખાય છે, પરંતુ અંદર તેઓ નિરંતર શાંત અને સ્વસ્થ થઈ જ રહે છે. જ્ઞાતિનિષ્ઠ જીવનમુક્ત પુરુષના ચિત્તની અંદર ચારે બાજુ ગળ વડે ભરપૂર અને ગંભીર એવા મહાસાગરના જેવી કાંઈ અપૂર્વ પૂર્ણતાનો ઉદય થાય છે અને તેમની અંદરની શીતળતાનો પ્રકાશ કાંઈ અપૂર્વ જ છે. મૂર્ખપુરુષ વાસનામય હોય છે, પણ વિવેક વડે જોય જઈએ તો વાસના જ (નિમૂળ હોવાથી) નથી અને તેને કોઈ વિવેક વડે જોતું નથી, તેથી જ આ ભવાટવીમાં ભટકતું પડે છે. વસ્તુનું બસાબસ સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી જે છાંતિ દેખાતી હોય, તે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બાબતમાં અતિ સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત જોઈતું હોય તો ચંદ્રારાનું છે. જ્યાં સુધી પ્રકાશ વડે બસાબસ ન જોઈએ, ત્યાં સુધી તો ચંદ્રારું દેખાય છે; પરંતુ દીપક આદિ પ્રકાશ વડે તેને જોવા માંડીએ, તો એ ચંદ્રારું ક્યાંય જતું રહે છે. એવી રીતે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ ન થાય અને ખરું વસ્તુસ્વરૂપ ન ચોળખાય ત્યાં સુધી તો અપિદ્ધા રહે છે; પણ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પડતાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજઈ જાય છે અને એ અપિદ્ધા ક્યાંય ભાગી જાય છે. સ્ફૂલ-દેહ અને તેમાં માંસ આદિ ભાગોથી જે એ દેહ બંધાય છે, તે સર્વ પંચીકૃત પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ છે તથા જઠ, અસત્ય અને ભ્રાંતિમાત્ર છે. એ રીતે જ યુદ્ધિ, આહંકાર અને ચિત્ત વગેરે વડે સૂક્ષ્મશરીર બંધાય છે, તો પણ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ છે અને જઠ, અસત્ય તથા ભ્રાંતિમાત્ર છે. લિંગશરીર સ્ફૂલ-દેહમાં યુદ્ધિ, આહંકાર અને ચિત્ત ઇત્યાદિ વડે રચાયેલું છે. તેમાં આહંભાવ વડે પ્રવેશેલો ચિદાત્મા અપિદ્ધા વડે સ્ફૂલદેહને પણ પોતારૂપ માની લે

છે; પણ જ્યારે વિવેક વડે યુદ્ધિ આહંકાર-ચિત્ત આદિના ભૌતિક ભાવને **વાચારંભણં વિકારો નામ-ભેયં મુચિથેત્યેવ સત્યમ્** * ઇત્યાદિ કૃતિ પ્રમાણે વિકારપણાથી વાચારંભણમત્ર સમજી લઈ, તેનો આવસ્તુપણાથી ત્યાગ કરી, અત્યંત પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ પોતાની સ્થિતિ સમજા માંડે તો પછી મુક્તપણાનો ઉદય થાય છે, તદાકરના અભ્યાસને લીધે લિંગશરીરરૂપી ઉપાધિનો અંદર જ્યારે આત્મચૈતન્ય મળેલ હોય, ત્યારે તે દૃશ્ય પદાર્થ તરફ વળે છે. તેને લીધે તેની સાથે સાંખ્ય સમજનારી વાસના પણ તેવી જ (લિંગ-શરીરરૂપ ઉપાધિની અંદર આત્મચૈતન્યના તદાકરના અભ્યાસને લીધે ક્ષયેલી) છે; તો પછી જ્ઞાન વડે આત્માથી જુદું સર્વ વાણીના વ્યવહાર પૂરતો જ જણાતો લિંગદેહ આદિ કશું નહિ રહેવાથી, વાસના વળી કે રી હોય? શા માટે તે ઉત્પન્ન થાય? કઈ જગ્યાએ તે રહે અને તેનું કેવું સ્વરૂપ હોય? કાંઈ જ નહિ. જેનો આ જગત સાંખ્યી છાંતિ ખેદ થાય છે, તે જીવ જ કાંચના જળની પેઠે મિથ્યા છે; અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં કાંચના જળની પેઠે તે જોવામાં આવતો નથી, તો પછી જન્મ-મરણ આદિ સંસાર કોને હોય, ક્યાંથી હોય, અને કેવો હોય? કાંઈ હોય નહિ. આત્મજ્ઞાન મેળાવા તૈયાર ક્યેલા પુરુષને જો વૈરાગ્યની દૃઢતા ન હોય, તો તેને વિષયોનું સ્મરણ થાય છે. આમ પાછો ચિત્તનો ઉદય થાય તો તેને ફરી વાર પાછી આ સંસાર સાંખ્યી છાંતિ ભપકી થઈ જાય. માટે કશા દૃશ્યપદાર્થનો આશ્રય નહિ કરતાં આત્મશની પેઠે ચાસંગ, નિર્વિકાર અને સ્વચ્છ થઈ જઈ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું અને ભૂમિપ્રતા અભ્યાસ વડે પાછું કોઈ વખત આ સંસારરૂપી છાંતિનું

* અર્થાત્, ઘડો, કળશ, ચંબુ વગેરે નામ અને રૂપના વિકારો કહેવા પૂરતા જ છે, બાકી સત્ત્વી તો માત્ર જ છે, જે બધામાં એકસરખો છે. તેવી રીતે જે એવેક પ્રકારના ભેદો દેખાય છે, તે વ્યવહાર માટે જ છે, તેમાં રહેલું એકરૂપ બ્રહ્મ જ સત્ય છે.

સ્મરણ જ ન થાય એ રીતે એને ભૂલી જવું એ જ આ લોકમાં પરમ કલ્યાણરૂપ છે. અહીં કોઈ દ્રશ્ય પણ નથી, કોઈ શ્રોત્રતા પણ નથી, કોઈનું અસ્તિત્વ પણ નથી અને કોઈનું નાસ્તિત્વ પણ નથી. આ સર્વ એક શાંત ચિદરૂપ છે, સદગ્રણ સમુદ્રની પેઠે પરિપૂર્ણ છે અને જેમ સમુદ્રમાં તરંગો વડે ચંચળતા દેખાય છે, તેમ એ ચિદાત્મામાં પણ પ્રારમ્ભના યોગે અનેક રંગો જોવામાં આવે છે. સર્વ દૃશ્યજગત ધ્રુવરૂપ છે અને આરોપિત દૃષ્ટિએ મિથ્યા છતાં અચિન્તાદૃષ્ટિએ સદરૂપ છે, એમ પ્રસિદ્ધ રીતે જ્ઞાન થાય છે; એટલે જેમ જળ સુકાઈ જવાથી જળમાં પડતું સૂર્ય-ચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ ચિદાત્મા અને તેની લિંગશરીરરૂપ એ ઉપાધિ એ બંનેનો ક્ષય થઈ જાય છે તથા પરમ મંગલિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. પરમ-તત્ત્વમાં શાંત થયેલા સમદર્શી વિવેકી પુરુષોમાં શાંતતા તથા રાગદ્વેષથી રહિત શુદ્ધ વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, સ્વથયા તો પરમ નિર્માણનો પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા એ મહાત્મા પુરુષનું સમાધિ-નિષ્કપણ જ અવરોધ રહે છે; કેમ કે એ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વ્યવહારમાત્રનું મૂળ એ ની વાસનાથી રહિત હોય છે, તો પછી તે શા માટે વ્યવહાર કરે? છતાં જ્યાં સુધી મોહરૂપા પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તામાં રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરે વિકારોનો ઉદય ન થવા દેતાં તે આવી પડેલો વ્યવહાર કયો જાય છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ રાગ, ભય, ક્રોધ વગેરે વિકારથી રહિત થઈ જઈ, ચિત્તને સમાધિનિષ્ઠ રાખી, મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ પોતે શિલારૂપ છતાં નિરંતર શિલારૂપ ન હોય એવો સપ્ત થઈને રહે છે. જેમ કમળના પીત્તની ચંદ્રના ભાગમાં (સૂદૃમરૂપે) આખી કમળિની રહી હોય, તેમ સ્વન જેવી આ જગતની જ્ઞાતિ પણ આત્માની ચંદ્ર જ અનન્યપણે (જુદાપણા વિના) રહેલી છે; પણ તે બહાર આત્મા વિના ક્યાંય બીજી જગ્યાએ રહેલ નથી. જગતના બાહ્યપણની ભાવના કરવાથી તે બાહ્ય

રૂપે દેખાય છે અને આત્મારૂપે તેની ભાવના કરવાથી તે આત્મરૂપ દેખાય છે. એ પરમતત્ત્વ-રૂપે અધિષ્ઠાતની ચંદ્ર જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે છે, તેવું તેવું એ તત્ત્વ જ (વિવર્ત-રૂપે) થઈ જાય છે, જેવી ચંદ્ર સ્વપ્ન આદિની જ્ઞાતિ જોવામાં આવે છે, તેવી જ આ બહારની જગત આદિ જ્ઞાતિ નજરે પડે છે. જેમ બે જુદાં જુદાં પાત્રોમાં રહેલા દૂધમાં કશો ભેદ નથી, તેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને બહારની સૃષ્ટિ, એ બંનેમાં પણ કશો ભેદ નથી; એ બંને આત્મારૂપી અધિષ્ઠાતની ચંદ્ર જ્ઞાતિ વડે કલ્પાયેલ છે. વળી, સ્વપ્નસૃષ્ટિનું અસ્થિરપાણું અને બહારની સૃષ્ટિનું અસ્થિરપાણું એ પણ જ્ઞાતિમાત્ર છે, જન્યત અસ્થાનો દેહનો અને સ્વપ્નનો આધાર આધેય ભાવ પણ જન્યતરંગો પેઠે કલ્પનામાત્ર જ છે. સ્વપ્નાદિકમાં દેખાતા પદ્મથોળું જ્યાં સુધી આત્મ-મયપણું નથી સમજતું, ત્યાં સુધી તે આત્માથી જુદા રૂપે દેખાવાથી જુદા જણાય છે; પણ જ્યારે એ સર્વ સ્વપ્નની પરસ્પરોગી આત્મમય-પણું સમજાય, એટલે તત્ત્વજ્ઞ જગતી જતાં સર્વનો બાધ થઈ જઈ, કશું આત્માથી જુદું જણાતું નથી અને પાછું તે મનમાં પણ ચાલતું નથી. એવી જ રીતે, જન્યત અસ્થામાં દેખાતા પદ્મથોળું પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાતને લીધે આત્માથી ભિન્ન મનાય, ત્યાં સુધી તે જુદા લાગે છે, પણ જ્ઞાન થતાં જો આત્મરૂપ જ સમજાઈ જાય, તો આત્માથી જણ પણ જુદા જણાતા નથી અને પાછા જુદેરૂપે ચિત્તામાં આવતા પણ નથી. પરમાત્માનું શુદ્ધ ચૈતન્ય સંકલ્પમાત્રથી રહિત છે તથા શાંત છે અને તેમાં જગત-જગત આદિ ભાવોની ભાવના કરવામાં આવે, તો એ તત્ત્વ એ ની તરેહનું દેખાય છે; પણ જો એ ની તરેહની જગદ્દિ ભાવોની ભાવના કરવામાં ન આવે તો તે શુદ્ધ અને જગત આદિ ભાવથી રહિત કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ જણાય છે. સ્વપ્ન અને જન્યત આદિ અસ્થા સંબંધી સર્વ પદ્મથોળું જ્ઞાન શાંત થઈ જતાં કેવળ શુદ્ધ ઈશ્વરી ચૈતન્ય જ અવરોધ

રહે છે અને તે આસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરનાર દેશ - કાળરૂપી આધાર ન હોવાને લીધે આસ્તિત્વના વ્યવહારનો વિષય નથી, તેમ જ શુદ્ધ સ્વરૂપનો કદી પણ બાધ ન થવાને લીધે તેનો અભાવ પણ કદી શક્યતો નથી એવું છે. આથી એ તત્ત્વ વાણી વડે વણી રી ન શકાય, થી વાણીનો વિષય જ નથી. આ જ્ઞાત સમાધિનિષ્ઠ છબ્યુક્ત પુરુષ જ જ્ઞાતિનો સંપૂર્ણ લય થવાથી સમજી શકે છે; બાકી આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ જ્ઞાની પુરુષની પણ ઉપદેશવાણીનો વિષય નથી એ તો માત્ર પોતાના અનુભવ વડે જાણવામાં આવે એવું છે. માટે હે સમર્થદ્રોહ ! તમે અહંકાર છોડી દઈ ભય, અભિ-મન, શોક, લોભ, મોહ, મન, દેહ, મનન (વિચાર), ઈન્દ્રિયો, ચિત્ત અને અજ્ઞાન-એ સર્વનો ત્યાગ કરી શાંત, અજન્મા, અક્ષય, સર્વ લેહમાત્રથી રહિત એક બ્રહ્મરૂપ થઈ તિરંતર સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહે એ જ્ઞાત વધારે યોગ્ય છે. ૧-૩૮

**શાંતં નિરલ્પધ્યમાનવિષાદહોધમોદાત્મદેહ-
મનનેદ્રયચિત્તજાહ્વમ્ । ત્યજન્વાહમધ્યમવાસ્ત-
સમસ્તમેવં નિર્વાણમેકમજમાસિતુમેવ યુક્તમ્ ॥૩૮**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયશુભં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના 'મેક્કસાધનોવાય' નામના

સર્ગ ૩૧ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

સત્ય વસ્તુ જ્ઞાનોપદેશ

સચિદ્ર ઉવાચ

યદા ચિત્તિઃ પ્રસરતી તદાહંતા જગદ્ધ્રુમઃ ।

અહંદેવાશ્ચ્યુદેતીવ સ્વંવાદર્પિ ચ વાયુતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ ગતિથી પવન પોતાનું સ્વરૂપ ફેલાવે છે, તેમ ચિદાત્મા જ્ઞાને બહિર્મુખ થઈ પોતાના સ્વરૂપને પ્રસારે છે, ત્યારે અહંતા અને જગતની જ્ઞાતિ મિથ્યા છતાં કેમ જાણે

પડી થઈ ગઈ હૈય યોમ ભાસે છે. આહંતાનો સ્વને જગતરૂપી જ્ઞાતિનો ઉદય થયેલા હોય, તોપણ બ્રહ્મરૂપ જાણ્યાથી તે ખોદકારક થતો નથી; પણ જગતના નામ-રૂપ વડે જે તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો તે અનર્થકારક થાય છે. જેમ આંખ જોવાના પદાર્થ પર જઈ રૂપની અનુભવ કરે છે, તેમ એતન્મતત્ત્વ પણ બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને પ્રસારી દઈ જગતની જ્ઞાતિને અનુભવે છે. કૃત્સ્ય એતન્મ્ય બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને જે બહાર ફેગડ પ્રસારી દે છે, એ તેનું પ્રસારેલું રૂપ જ પ્રસારવાનો કર્યો વિષય ન હોવાથી મિથ્યા છે અને જે પોતે જ મિથ્યા હોય તે હી રીતે પ્રસારેલાં વાંઝણીનો પુત્ર કયાં નારો છે? કયાંય નહિ. આ ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણે ફેલાવું બાહ્ય વસ્તુઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ થાય છે. અનુભવ થવાને લીધે તે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવ કરનાર તરીકે દેખાય છે. એ અનુભવ વિદ્યા વડે તારા પામે છે. બાહ્ય વસ્તુઓ જ્ઞાતિકરિપત હોવાથી મિથ્યા છે અને ચિદાત્મા તેનો પોતે અનુભવ કરતો નથી, છતાં બાળકે પોતાના મનથી કદપી લીધેલા યક્ષની પેઠે તે મિથ્યારૂપે જ તેનો અનુભવ કરે છે. અહંકાર પણ કેવળ દુઃખકારક છે અને તે 'હું ચામુકરૂપ છું' એમ કદપી લેવાથી ખડો થઈ જાય છે; પરંતુ 'હું એવું કાંઈ પણ નથી' એમ સંકલિપરહિત સ્થિતિ પ્રહણ કરવામાં આવે તો અહંકારનો ઉદય જ થતો નથી. માટે (વિચાર કરતાં જણાય છે કે) બાંધ અને મોક્ષ એ બંને પોતાને સ્વાધીન છે. વિદ્યા વડે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જઈ ચિદાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જવું, એતન્મરૂપે જાણતી મન-બુદ્ધિ આદિ સર્વ જડ વસ્તુઓને જરા પણ જુદી ન જાણતી, દ્રશ્ય-દૃશ્ય આદિ દૈતભાવને પણ છોડી દેવો, કેવળ ચિદકારવૃત્તિ વડે ચિત્તામાં બીજું કશું રહી રાવું નહિ અને જડ પાષાણાદિકની પેઠે અચળપણે સમાનભાવથી નિર્વિકાર તથા શાંત

* આ બ્રહ્મસમા સર્ગમાં સ્વસંગતિ અને સદ્-જ્ઞાનનો વિચાર, એ બંનેનો નિરંતર અભ્યાસ રાખનાર મુમુક્ષુ પુરુષનો મોક્ષ અવશ્ય ભાવિ હોવાથી તેની સ્વાધીનતા વિષેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું.

થઈ રહેનું એ જ ધ્યાન હિંવા સમાધિ છે; તેમ જ મોક્ષનો આધાર પણ એવી સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે. હે પાંડિત્યનું અભિમાન ધરાવતાશ વાલીઓ! તમે દૈત અને અદૈતનો વાદવિવાદ કરી મૂર્ખાગોની જેમ અંધકામાં પડી, વાણીનો વિલાસ કરી નક્ષત્રનું વર્ણ દુષ્પવરો નહિ. ધારી વાસનાવાળો મૂઢ પુરુષ બહિર્મુખપણાને લીધે સંકલ્પ વડે સ્વાયેલા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને મન-યુદ્ધિ આદિ આંતરવિષયો ઠિથ્ય. હેવા છતાં પણ તેમને સ્વપ્નની પેઠે જુઓ છે અને તે તેનાથી થતું દુઃખ પણ દૃઢરીતે (સ્વપ્નની પેઠે) ભોગવે છે. હવે થોડી (દેખાવામાત્ર) વાસનાવાળો જિવેડી પુરુષ આંતરમુખ હોય છે. તેથી તેને જ્ઞાનને લીધે બાહ્યતા રૂપદિક વિષયો તેમ જ અંદરના ચિત્ત-યુદ્ધિ આદિ આંતર વિષયો સૂતેલા પુરુષની પેઠે નહિ જેવા જ લાગે છે. વળી પ્રારબ્ધયોગ વડે પ્રાપ્ત થયેનું દુઃખ પણ તેવા પુરુષને ઉપરથી ભેગબા જેવું જણાતું હોય તથાપિ નિજનંદમાં હંકારી જવાને લીધે તે નહિ ભોગવ્યા જેવું જ છે, જેમ સંસારના બીજા પદાર્થો સંપંધી વાસનાઓનો વધારો થતાથી સંસારનો અનુભવ થાય છે, તેમ દેશ, ક્ષણ અને ક્રિયાના યોગથી વાસનાઓ જે સમૂહગી નાશ પામે, તો મુક્તપણાનો પણ અનુભવ થાય છે. જેમ આત્રશમાં રહેલાં વાદળાં ઝાકળ, ધુમાડના ગોડાઓ, વગેરે ક્રમે કરી ધીરે ધીરે ફોડી થઈ જઈ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમ વાસના પણ ધીરે ધીરે ઓછી થઈ જઈ મોક્ષનો અનુભવ કરાવે છે, જેમ ચિદ્રાતોના સમાગમથી વિદ્યામ્બાસની વૃદ્ધિ થતાં મૂઢપણું બહુ ઓછું થઈ જઈ પાંડિત્યને પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર અહંકારની ક્રમે કરી વૃદ્ધિ થતાં પ્રતિદિન વાસના ફોડી થઈ જઈ છેવટે મોક્ષદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. મેં બતાવેલી યુક્તિ વડે 'એક પરબ્રહ્મથી હું એવી જુદી કાંઈ વસ્તુ જ નથી અને શરીર હોય અથવા પડી જાય ત્યારે પણ, અહંકારવાળો જીવ બ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળો નથી.' એમ જેને

અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય અને સમાધિપૂર્વક પૂણી શાંતિ રહે, તેને દૃઢ યોગ થયો કહેવાય છે. આ પરમ ચૈતન્યતરવમાં, વાયુમાં જેમ પ્રવાહ અને ગતિ કલ્પનામાં આવે છે, તેમ જગત જીવ આદિ સર્વ જ્ઞાન કલ્પનામાં આવે છે; અને હું કોણ છું નથા આ જગત શી રીતે થતું છે, વગેરે વિચાર કરવાથી એ તત્ત્વજ્ઞ શમી જાય છે. 'હું કોનો કાંઈ વસ્તુ જ નથી' એમ દૃઢ નિશ્ચય થવો એ જ મોક્ષ છે, તો પછી એ નિશ્ચય કરવામાં શા માટે મૂર્ખા બનવું? તે અહંકારનો અભાવ સત્સંગતિ અને વિચાર એ બંને વડે તત્ત્વજ્ઞ અનુભવમાં આવે છે. જેમ પ્રપ્રશ વડે અંધકાર જતો રહે છે અને દિવસ વડે રાત્રિ જતી રહે છે, તેમ તરવેતા પુરુષના સમાગમથી અહંકારરૂપી અંધિત મીઠું થઈ જાય છે. 'હું કોણ છું? આ દૃશ્ય જગત શી રીતે થતું? જીવ શી વસ્તુ છે અને જેના વડે પ્રાણ આદિનું ધારણ થાય છે તે જીવન શું છે?' - એ બધું તરવેતા મહાત્મા પુરુષોનો સમાગમ કરી જ્યાં સુધી જીવભાવ રહે ત્યાં સુધી વિચારવાનું છે. તરવેતા પુરુષરૂપી સૂર્યનું સેવન કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આ જગત ચૈતન્યરૂપે જ બાસે છે. અહંકાર પણ વિદ્યાભાથી જુદો. ભાસતો નથી, વસ્તુરૂપનો કાંઈ દેતારું અજ્ઞાન નાશ પામી જાય છે અને એક જ ક્ષણમાં વાસ્તવ તરવનું જ્ઞાન થાય છે; માટે એ તરવેતારૂપી સૂર્ય નિરંતર સેવના યોગ્ય છે. હે રામચંદ્રજી! જે જે વાતમાં (વેદાંતશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેમાં) જે જે પુરુષો વધારે યોધવાળા હોય, તેથી તેની તમે જુદી જુદી સેવા કરતા રહો; કેમ કે તેમનો પરસ્પર સમાગમ થઈ જાય તો પ્રત્યેક અનુબંધના વિચારો ભિન્નભિન્ન હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ યુક્તિ વડે ખોતાની વાત સિદ્ધ કરવા જતાં વચમાં એક વદરૂપી પિશાચણી ખડી થઈ જાય છે. આમ વાદરૂપી પિશાચનો ઉદય થાય છે, એટલે શ્રોતા ભલે વિવેકી હોય તોપણ યુક્તિ વડે સિદ્ધ થતું

અને તાકિંદોથી પ્રતિપાદન કરાવું પ્રત્યેક તત્ત્વ
(ઉપચીતન્ય) મુખ્ય છે અને મારે પોતાને માટે
એ વાતનો સ્વીકાર જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એવી બ્રાંતિ
પેદા થાય છે અને તેમાંથી અનર્થમાં ઊતરવું
પડે છે. માટે વિવેકી પુરુષે એકાંતમાં જ પ્રત્યેક
પંડિતની (સમાગમ દ્વારા) સેવા કરવી અને
પછી તેમણે કહેલી બાબતોનો પોતાની બુદ્ધિ
વડે જાતે વિચાર કરવો. પોતાની બુદ્ધિની વૃદ્ધિને
માટે અથવા શુદ્ધિને માટે તેને પંડિતે કહેલા વિષય-
ની શ્રુતિ, યુક્તિ, પોતાની અનુભવ અને તે સંબં-
ધમાં બીજા વિદ્વાનોના સંવાદ ઇત્યાદિ દ્વારા
(સ્તંભી પેઠે) પરીક્ષા કરવી. પછી જે સર્વ
સંકલ્પમાત્રથી રહિત હોય અને સત્ય હોય તે
પરમતત્ત્વનું જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા તત્ત્વ-
પણું સંપાદન કરવું. વિદ્વાન પુરુષોના સમાગમ
વડે બુદ્ધિને પરમ તીક્ષ્ણ બનાવી દર્ઠ, એક અસૂન-
રૂપી લતાના કટકેટકા કરીને તમે તેને નિર્ગળ
કરી નાખો. આ વાત સંભવિત છે અને થઈ
શકે તેવી છે; માટે જ હું તમને કહું છું. આ વાત
અમે પોતે જાતે અનુભવેલી છે. અમે કાંઈ
બાળક પણ નથી અને મિથ્યાવાદી પણ નથી.
આત્મજ્ઞાની ચંદર વાદળો, આંધળ વગેરે અજ્ઞાથી
તેનું કાંઈ અનિષ્ટ થતું નથી, તેમ કાંઈ ઈશ્વર
પણ થતું નથી. સમુદ્રની ચંદર તરંગોની જલર
આવળાથી તેનું પણ કાંઈ ઈશાનિષ્ટ થતું નથી,
તે જ પ્રમાણે, નિઃસંકલ્પ એવી પુરુષને પણ આ
સર્વ જગતના બ્યવહારો વડે કાંઈ પણ અનિષ્ટ-
નો ઉદય કે ઈશ્વરનો નાશ થતો નથી. વિચાર વડે
બ્રહ્મનું નિર્વિકાર અને પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણવામાં
આવે, તો આ સર્વ દૃશ્યભજ્ય ઝાંઝવાના જગતની
જેમ સાવ મિથ્યા જ જણાય. બ્રહ્મસત્તાથી
જુદું બીજું આહંપ્રસા આપારરૂપ કાંઈ આત્માનું
સ્વરૂપ જ નથી, તેથી દૃઢ નિઃશ્ચય કરી પરમાત્મામાં
લીન થઈ રહેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષની ચંદર સંકલ્પ
આદિ બ્રાંતિનો પ્રચાર કેમ હોય, કયે કેંકાણે

તે રહે અને શા માટે તે પેદા થાય? ૧-૨૭

इदं हि सर्वं मृगतुल्लिकांशुवज्रिरामये ब्रह्मणि
शांत आनते । विचारिते नाहमितीह विद्यते कुत
क कस्मान्मननादिविभ्रमः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરધના 'સત્યાવશેષોપદેશ' નામનો
સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

આંતિના નાશનો ઉપાય

વહિષ્ઠ ડવાચ

स्वपौरुषेण स्वधिया स्वतंगमविकासया ।

यदि नातीयते क्षन्वं तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પોતાના પ્રયત્નથી અને
સત્સંગતિ વડે ચિદ્રસિત થયેલી બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન
મેળવવામાં ન આવે તો પછી તેને માટે બીજો
એકે ઉપાય નથી. જેમ વિષ વસ્તુ સ્વભાવે જ
મરણકારક છે, તથાપિ રસાયનશાસ્ત્રમાં કહેલા
ઉપાય વડે તે વિષભાવ મુક્તિ દર્ઠ અમૃતમય થઈ
જાય છે; તેમ તમે પોતે જે જે વાસના, અનિદ્ધા,
જગત આદિ સર્વ કલ્પી લીંગેલ છે તેની સામે
શાસ્ત્રમાં બતાવેલી* પ્રતિકલ્પના પોતાની મેળે
જ કરવામાં આવે તો એ સર્વ પોતે ધોષન કરનારો
પોતાનો સ્વભાવ બૂધી જઈ મોક્ષમાં ઉપયોગી
થાય છે. જ્યાં સુધી સર્વ કલ્પનામાત્રની નિવૃત્તિ
થઈ જાય, ત્યાં સુધી જગત, અનિદ્ધા, વાસના
ઈત્યાદિના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલી પ્રતિ-
કલ્પના કયે* જતી, કેમ કે કલ્પનામાત્ર નિવૃત્તિ
થઈ જતાં એ ઈશિષ્ટ રહેલા આત્મામાં જ નિમજ્જ
રહેવું તે મુક્તપણનું લક્ષણ છે. એ કલ્પનાની

* આ તેનીસમા સર્ગમાં બ્રાંતિની જે જે કલ્પના
થઈ છે, તેને નિવૃત્ત કરનારી પ્રતિકલ્પના વિષે વર્ણન
આવશે અને વિદ્વાન્મનું બહિર્મુખપણું સમેટી લઈ,
પરવેકની ચિકિત્સા વિષે બોધ આપવામાં આવશે.

✽ કલ્પનાને શાંત કરનારી ક્રિયા, વિચાર, વૈરાગ્ય,
ભોગન્યાગ, વિવેક, દેષદૃષ્ટિ ઇત્યાદિનું નામ પ્રતિ-
કલ્પના છે.

સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ વૈરાગ્યપૂર્વક ભોગોનો પ્રથમ ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે, તે વિત્ત. બીજી કોઈ પણ રીતે તે સિદ્ધ થતી નથી. જે પુરુષ બહાર વાણી વડે અને અંદર મન વડે નામ-રૂપની ભાવના જ નહિ કરતાં વાણીનો અને મનનો નિરોધ કરવામાં તૈયાર થઈ રહે, તેની અંદર ધીમે ધીમે કલ્પનાનો નાશ વધે જાય છે. એક ચઢાં રત્ને છોડી દઈએ તો અનિદાનું બીજું કશું રૂપ જોવામાં આવતું નથી. એ અહંકાર જો નાશ પામે, તો પછી બીજી કરી ભાવના જ નહિ બીજાં આત્માથી બીજાં મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકેતો નથી. તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થયા પછી પણ જો તમે જગત અને જીવ ઈત્યાદિ ભાવનાં રચિ ગણી સ્થૂળદેહકાયમ રહેતાં સુધી થોડાં પણ ચઢાંકારનો આધાર સાપડે, તો પોતાનું પરિપૂર્ણ આત્મમહારૂપ જુદી જગતે લીધે તમે અનેક દુઃખપરંપરામાં અચકાઈ મરશો. તમે જો ચઢાંકારનો ત્યાગ કરશો તો સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થશો; તેમ જ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવારૂપી સિદ્ધિનો પણ પ્રાપ્ત થશો. જે પુરુષની દૃષ્ટિ પાષાણની ખેડે આચળ હોય છે, તેની વૃત્તિ બહિર્મુખ થતી નથી. તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય જોવામાં આવતો નથી. તેથી એ દૃશ્ય વિવચ્ચાન છતાં અવિવચ્ચાન જવું થઈ રહ્યું હોય છે, તેમ મહાત્મા પુરુષનો નમસ્કાર છે. જેનું ચિત્ત પરમપ્રજ્ઞની અંદર લયને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોય એવા મહાત્મા પુરુષની સ્થિતિ બહાર પાષાણુ આદિની ખેડે આચળ હોય છે અને અંદર ચૈતન્યરૂપની પરમતત્ત્વની ભાવના વડે આ સર્વ દૃશ્યજગત શૂન્ય જણાવાથી શમી જાય છે. આ બહારનો દૃશ્ય—પ્રાપ્ત્ય ભક્તિ હે આચળ ન હો, એ વિષેનો વિચાર અહીં કરવાનો નથી. પરંતુ ચિત્ત દ્વય જો તે તરફ દૃષ્ટિ જશે, તો તે દુઃખની વૃદ્ધિ કરનાર થઈ પડશે અને જો તે તરફ દૃષ્ટિ જ નહિ જાય તો તે સુખપ્રદાર થશે. એ દૃશ્યસંસ્કૃતિનો ક્ષય થતાં ન દેખાવાની વાતનો આધાર ચિત્તની ક્રિયાનો નિરોધ કરી તેને કેવળ આઘાતકર કરી દેવા ઉપર

રહ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને અંગે આ લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી એવા બે મહાધોર વ્યવધિ વળગેલા છે. તે બે વ્યાધિ વડે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને અધિદેવિક વગેરે અનેક જનતા તાપ વડે પીડાઈ જઈ દેહધારી જીવોને મહાધોર દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. આશાની પુરુષ આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ રીતે દેખાતા ભૂખ—તરસ વગેરે રોગો દૂર કરવા ખાનપાન આદિ ભોગરૂપી આધમ ચૌષધો વડે જીવતાં સુધી પોતા નાથી વાતનો પ્રયત્ન ક્યો જાય છે; ખાદ્ય પીજ્ય પારલૌકિક વ્યાધિની ચિકિત્સા ભોગરૂપી ચૌષધ વડે થઈ શકતી નથી. ઉત્તમ પુરુષો તો શાંતિ, સત્સંગતિ અને ભોગરૂપી અમૃત વડે પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાને પણ યત્ન કરતા રહે છે. જે પુરુષો પરલોકની ચિકિત્સા કરવા માટે ભોગરૂપી આપશ્યનો ત્યાગ કરે છે અને સત્સંગ આદિ ચૌષધિઓનું ઝાળજીથી સેવન કરે છે, તેઓ શાંતિરૂપી ચૌષધના પ્રયત્ન પ્રભાવથી પોતાની મોક્ષમાર્ગ સંબંધી મોટી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં વિજયી ની રહે છે. જે પુરુષ આહી જ નરકરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરતો નથી, તે મહારોગમાં સપડાયેલો પુરુષ સત્સંગતિ—સદશાસ્ત્ર આદિ ચૌષધ ચિંતાના નરકસ્થાવર ભાવ આદિ સ્થાનમાં જઈ શો ઉપાય કરશે? આરે, અવિવેકી પુરુષો! તમારાં જીવન કેવળ આ લોક સંબંધી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં જ ક્ષણે પ્રાપ્ત ન થઈ જાય; પરંતુ તમારે, આત્મ-જ્ઞાનરૂપી ચૌષધ દ્વારા પરલોક સંબંધી વ્યાધિની પણ ચિકિત્સા કરવાની છે. આ આયુષ્ય વડુ વડે ચંચળ થઈ રહેલા પાંદડાંના કટકા ઉપર રહેલ

÷ કેવળ પોતાના આત્મા સુધે સંબંધ સાખનાર આધિભૌતિક સંબંધી દુઃખ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે. વ્યાધિ, ચોર આદિ બીજાં પ્રાણી-સ્ત્રી થનારું દુઃખ આધિભૌતિક કહેવાય છે; અને અગ્નિ, વાયુ આદિ દેવતાઓથી વનારું ટાક—તડકા વર્ગેરું દુઃખ આધિ-દેવિક કહેવાય છે. આ સંબંધી વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે સાંખ્યસૂત્રનું પહેલું મૂત્ર અને ગીતાનો છઠ્ઠો અધ્યાય જોવો.

જળથિંદુની પેઠે ક્ષણજીવી છે; માટે જેમ
 યને તેમ અતિ ત્વચાથી થત્ત વડે પરલોક સંબંધી
 મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરી લેવી. થત્ત વડે
 જલદી પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા
 કરતાં આ લોક સંબંધી વ્યાધિ પૌતાની મેળે
 તસ્ત જ શમી જાય છે. મનુષ્યનું સ્વરૂપ વિચારતાં
 જઈએ તો તે ચિદાત્મારૂપ જ છે અને એ ચિદા-
 ત્માનું બહિર્મુખ થઈ પ્રસરી જવું એ જ જગત
 છે. તેને ક્ષીણે (ચિદાત્માની સત્તા વડે) એક
 સુક્ષ્મ પરમાણુની અંદર પણ સેંકડો પર્વતોના
 વિસ્તારવાળું આખું જગત રહ્યું છે. ચૈતન્યરૂપ
 આત્માનું બહિર્મુખ થઈ જઈ જે ફેલાઈ જવું,
 તે જ રૂપાદિષ્ટ બાહ્ય વિષયરૂપે અને કામ-સંકલ્પ
 આદિ માનસિક (અંદરના) વિષયરૂપે થઈ
 રહેલ છે અને તે નિર્મળ ચિદાકાશની અંદર
 ભ્રાંતિ વડે જ આત્માના એક વિવર્તરૂપે અનુ-
 ભવમાં આવે છે. માટે આ જગતની ભ્રાંતિ
 સત્ય નથી. એવી રીતે જગત મિથ્યા હોવાથી
 તેના અનેક વાર પ્રદયો ભોવામાં આવે છે,
 તોપણ જગતરૂપી દૃશ્યનો કશે પણ નાશ થતો
 નથી. તેની અનેક સૃષ્ટિઓ નજરે ભોવામાં આવે
 છે, તોપણ કશું ઉત્પન્ન થતું નથી; કેમ કે જગતનું
 મૂળ સ્વરૂપ વિચારના જતાં તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ
 જણાય છે. ભોગરૂપી કાદવના સમુદ્રમાં ખૂંચી
 ગયેલા પોતાના આત્માને જો પોતાના પુરુષાર્થના
 ચમત્કાર વડે બહાર ખેંચી કાઢવામાં ન આવે,
 તો તેને નીકળવતો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી.
 જે મનુષ્ય મન નહિ જિતાવાને ક્ષીણે મૂઢપણથી
 કેવળ ભોગરૂપી કાદવમાં ખૂંચેલો રહે છે, તે
 પુરુષને જેમ સમુદ્રને નદી-નાળાનાં પાણી જઈ
 મળે છે, તેમ આત્મેક આપસિઓ આવી પડે છે.
 જેમ આયુષ્યના આરંભકાળમાં જ પ્રથમ બાલ્ય-
 વસ્થા ભોગમાં આવે છે, તેમ મોહકાળના આરંભ-
 કાળમાં જ પ્રથમ સગની ભ્રાંતિ કરનાર ભોગોનો
 ત્યાગ ભોવામાં આવે છે. તરવડા જીવનમુકત
 પુરુષની જીવનરૂપી નદી એકે સુખ-દુઃખરૂપી
 અનેક તરંગોવાળી હોય છે. તોપણ કેમ જાણે

વિષયમાં આલેખેલી હોય તેમ જાંતરૂપે એકસરખી
 રીતે કશા પણ ગઠબઠાટ વિના રહ્યા કરે છે અને
 તેમાં ક્ષોભ પેદા કરનારો વિષયરાગ હોતો નથી.
 સ્પર્શની પુરુષના જીવનરૂપી નદીમાં તો અનેક
 રહતના શય્દો વડે અતિભયંકર એવા સુખ-
 દુઃખ આદિરૂપી અનેક તરંગો અને કામ-
 ક્રોધ વગેરેરૂપી અનેક યકડીઓનાં ફુંકાણાંનો
 જખરો બળભળાટ ભોવામાં આવે છે. જેમ
 ભ્રાંતિ વડે બે ચંદ્રના ભોવામાં આવે છે, જેમ
 ભ્રાંતિ વડે બાળકને વેતાળ ભોવામાં આવે છે,
 જેમ ભ્રાંતિ વડે કાંઠવાના જળની પ્રતીતિ થાય
 છે, જેમ સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો મિથ્યા છતાં
 દેખવામાં આવે છે અને બુદ્ધિ મોહ વડે છવાઈ
 જતાં જેમ અનેક ભ્રાંતિજ્ઞાન થાય છે, તેમ
 અજ્ઞાનને ક્ષીણે ભ્રાંતિ વડે ચિદાત્માના વિવર્તરૂપ
 અનેક સૃષ્ટિઓનો ભાસ થાય છે. ચિદાત્મારૂપી
 જળના અનેક તરંગોરૂપે આ હજારો સૃષ્ટિઓનું
 ભાન થાય છે, વિચાર કરતાં તો એ સૃષ્ટિઓ
 મિથ્યારૂપે જ માત્ર ભાસી રહી છે અને ભ્રાંતિ-
 પુરુષને ભ્રાંતિ વડે તે અનુભવમાં આવવાથી
 સત્ય ભાસે છે. આત્મતરવનો બહિર્મુખપણાને
 ક્ષીણે બહાર ફેલાવો થતાં આકાશની અંદર પણ
 મંધર્વનગર આદિ સૃષ્ટિઓ કેવળ ભ્રાંતિ વડે કેમ
 જાણે સત્ય હોય તેવી અનુભવવામાં આવે છે.
 બાકી તે ખરી રીતે સત્ય નથી. અહંકાર આદિ વડે
 અનુભવમાં આવતા ષડ્ભાન્નિષ્ટોને* આકારો
 વડે અનેક રૂપોને ધારણ કરી રહેલો આ સૃષ્ટિ
 સંબંધી ભ્રમ ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણું થઈ જઈ
 ફેલાઈ જવારૂપ જળના એક પરપોરારૂપ છે.
 ચિદાત્મ બહિર્મુખ ન થાય અને ચંતમું બપણે
 તેની સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે તો જગતરૂપી
 ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પણ જો એ
 ચિદાત્મા બહિર્મુખ થઈ જાય અને પોતાના રૂપને
 પસારી દે તો આ જગત ખરું થઈ જાય છે. એ
 જગત બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી,

* ક્ષોણ, ઉત્પન્ન થવું, વધવું, પ્રકટ થવું, ધસાવું
 અને નાશ પામવું એ છ વિષયો છે.

(પ્રતીતિમાં આવતું હોવાથી) અમત્ય પણ નથી, તેમ (મિથ્યારૂપે ભ્રાંતિમાત્ર પ્રતીતિમાં આવવાથી) સત્ય પણ નથી. આ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે અને તે ચૈતન્યતરવ જન્મથી રહિત છે, અવ્યક્ત (જાણી ન શકાય તેવું અસ્કંદ) છે, એક છે, નાશ વિનાનું છે, ઈશ્વરરૂપ છે અને તેમાં પોતા પણું કે પ્રાસંગપણું એવો કશો ભેદ નથી. તે ભવવિદ્યારથી રહિત છે, પ્રભરૂપ છે અને આકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ, નિર્વિધાર, અસંગ નથા શાંત છે. જેમ પવનની અંદર (સ્વાભવિક રીતે) ચંચલતા જોવામાં આવે છે, તેમ સ્વભાવથી પણ રહિત એવા પ્રભમાં પોતાની મેળે જ આ સૃષ્ટિનું સ્કંદરૂપ થવામાં કર્યું પણ કારણ થતું નથી. સઘળી સૃષ્ટિ પ્રભાતા વિવર્તરૂપ છે. સ્વપ્નમાં થતા અનુભવની પેઠે પ્રભરૂપી મહાસાગરની અંદર પ્રભાતા તરંગોરૂપે સૃષ્ટિઓ દેખાય છે. આ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે અને વિવેકદૃષ્ટિથી જોવ, જઈએ તો સ્વપ્ન કે સૃષ્ટિ એ કર્યુંય નિર્વિધાર અદિતીય પ્રભાતરવમાં છે નહિ. આ સર્વ આભાસથી રહિત એક પરમતરવરૂપ છે. તે તત્ત્વ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. (ધર્મ વિનાનું હોવાથી) ચૈતન્યપણારૂપી ધર્મથી પણ રહિત છે અને સર્વે ચોક્કસરખી રીતે ભરપૂર છે. આ જગત સદ્રૂપ પણ નથી, અસદ્રૂપ પણ નથી અને સદસદ્રૂપ પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય છે; તેમ જ પ્રભાતરવના વિવર્તરૂપ હોવાથી અદિતીય પ્રભરૂપ છે અને સદા નિત્ય છે. જે પુરુષ અથાથે રીતે વર્તન કર્યો કરે છે, જેતા મનમાં સંકરૂપનું સ્કંદરૂપ થતું નથી અને જેનો આત્મા બહિર્મુખ ન થતાં આંતરુંમુખ થઈ શાંતપણે નિર્વિધાર શુદ્ધ પ્રભામાવમાં જ સ્થિર રહે છે, તેને નિદ્રાનો જ્ઞાન નિષ્કંદ છે. આ સંસારમાં દેહરૂપ ઉપાધિ વડે યુક્ત હોવા છતાં જે પુરુષને માટી વડે બનાવેલાં પૂતળાંની પેઠે કશો સંકલ્પ જ સ્કંદરૂપ નથી તથા જીવભાવ સહિત આ આખું જગત એક આત્મચૈતન્યમાં જ ગળી ગયેલું દેખાય છે, તે મહાત્માને નિદ્રાનો જ્ઞાનનિષ્કંદ છે. જેમ સંકલ્પ

વડે ખડું થઈ ગયેલું નગર સંકલ્પનો ક્ષય થતાં પાણું જોવામાં આવતું નથી, તેમ આત્મચૈતન્ય બહિર્મુખ થતાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગત અને જીવ, એ બંને આત્મચૈતન્ય આંતરુંમુખ થતાં સંકલ્પનો ક્ષય થઈ જવાથી અધિષ્ઠાન - ચૈતન્યમાં જ શમી જાય છે અને પાછા જોવામાં આવતાં જ નથી, સર્વ દૃશ્યજડ પદાર્થોનું કારણ આવાં જ નથી, સર્વ દૃશ્યજડ પદાર્થોનું કારણ એક પ્રકૃતિ (મૂલ અવિદ્યા) છે. તે પ્રકૃતિ કારણ વિનાની છે તોપણ સાક્ષી તરીકે તેને સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તે આત્માનું જ્ઞાન ધરતું તેનું નામ પ્રકૃતિ છે, અ. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થનો કશો સ્વભાવ જ છે નહિ. જગત સંખંધી સર્વ અનુભવો સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ મહાચૈતન્યરૂપી જગતના દ્રવરૂપે છે. આ સૃષ્ટિ સંખંધી અનુભવો મહાચૈતન્યરૂપી પવનની હલ્તરૂપ છે. તે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ વિદ્યાકારૂપ છે અને અધ્યસ્તદૃષ્ટિએ શૂન્યરૂપ છે. આ વિવેક તમારે પોતાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે સમજવાનો છે. પવન અને તેની ગતિ એ બંને જેમ અભિન્ન છે, તેમ પ્રભ અને સૃષ્ટિ એ બંને અભિન્ન છે, પોતાની ભ્રાંતિને લીધે તેમનો જે ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સાવ અસત્ય છે. સ્વપ્નમાં જેમ પોતાના મરણનો મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તેમ તે સાવ મિથ્ય. છતાં અનુભવમાં આવે છે. ન્યાંસુધી આંતરકરણમાં તત્ત્વસંખંધી યોગ્ય વિચાર પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભ્રાંતિ રહ્યા કરે છે; પરંતુ ન્યાં સ્પષ્ટ રીતે તાત્ત્વિક વિચાર ચિંતામાં ઉદય પામે છે, ત્યાં એ ભ્રાંતિ પણ પ્રભથી જુદી ન રહેતાં પ્રભરૂપ જ થઈ જાય છે. ભ્રાંતિ પોને તો સસલ્લાતાં શિંગડાની પેઠે અસત્ય વસ્તુ છે. એટલે તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોયા જતાં તેનું સ્વરૂપ જ દેખાતું નથી. બાકી તેમાં રહેલો સત્તાસ્કં નિર્ણયી આંશ તો પ્રભથી જુદો પડી શકતો નથી, માટે અતિ સ્વચ્છ નિર્વિધાર પરપ્રભ જ છે એ વિચાર કરતાં અવશેષ રહે છે. હે શમચંદ્ર! તમે દેહ સંખંધી લાગેલી જરમોહાદિ વિકારોનો યોગે વહેવાની મિથ્યા ભ્રાંતિ છોડી દઈ વિદ્યાકારાપણાને

પ્રાપ્ત થાયો. તે ચિદાકાશ આદિ, મધ્ય અને સંતથી રહિત છે, નિર્મેળ છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે, નિત્ય છે, મંગળમય છે અને અદિતીય છે. ૧-૪૪

**અનાદિમર્યાંતમનંતમચ્છં સમં શિવં શાશ્વત-
મેકમેવ । સર્વાં જરામોહવિકારમરમ્નાંતિ વિમુ-
ચ્ચાંશ્ચરમાવમેદિ ॥ ૪૪ ॥**

શ્રીમેળવાસિષ્ઠમહારામયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તર-
અર્ધમાં 'સત્યાચોપન્યાસયોગ' નામનો
સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

દશ્સુષ્ટિ ઠાળવાનો ઉપાય

વસિષ્ઠ ડઘાવ

પ્રાતેષુ સુલલુલેષુ વો નશ્યતિ સ નશ્યતિ ।

યો ન નશ્યત્યનાશોડસાવલં શાશ્વોપદેશનઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સુષ્પદુઃખ પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષનું મન (અજ્ઞાનને લીધે) તે વડે લેપાય છે, તે આ સંસાર સંબંધી જન્મ-મરણાદિક અનર્થ પરંપરામાં ઘસઘસા કરે છે; પણ જે સુષ્પ-દુઃખના સમયમાં (વિવેકને લીધે) તે વડે લેપાતો નથી, તે જન્મ-મરણ આદિ વિકારોથી રહિત અખિનાશી આત્મારૂપ જ છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોના વિશેષ ઉપદેશની કશી જરૂર નથી. જે પુરુષની અંદર ઈચ્છાનો ઉદય થાય છે, તેને આવશ્ય સુષ્પદુઃખ આદિ થયા વિના રહેતાં નથી; મારે જે સુષ્પદુઃખની બરાબર ચિહ્નિત્સા કરવા પારતા હો તો પ્રથમ ઈચ્છાનો જ ત્યાગ કરો. અખિનાશી પરમપદમાં 'આમુક હું છું' અને 'અમુક જગત છે' એવી ભ્રાંતિ (નિર્મેળ હોવાથી) સાવ છે જ નહિ. આ સર્વ શાંત, અખિનાશી અને દૃશ્યના અવલંબનથી રહિત એવું પ્રાપ્તરૂપ છે. જે સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે, તો

પછી તેની અંદર વળી હું અને જગત ઈત્યાદિ શબ્દની ભ્રાંતિનો વિલાસ કોણે કલ્પી કાઢેલો છે? આહી હું પણ નથી, જગત પણ નથી અને પ્રાણ આદિ શબ્દો પણ નથી. શાંત એક પરમ-તત્ત્વ જ સર્વરૂપ છે; તો પછી કતી અને ભોક્તા કોણ અને કયાંથી હોય? પ્રાણ પારમાર્થિક, સત્ય અને આત્મરૂપ છે; તેથી નિષેધ કરવામાં આવતા સર્વ મિથ્યા પદાર્થોના કરતાં તે વિલક્ષણ છે. આથી તેની નિષેધ ન થઈ શકતાં બાકી બીજા સર્વ પદાર્થોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આમ સત્ય આત્મા જ મારું પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તે જ બ્રાહ્મી રહે છે. પોતાની પાસે રહ્યા છતાં અનર્થોનશકિત વડે અદૃશ્ય રહેવાર સિદ્ધ પુરુષોનો અને પિશાચાદિકનો વ્યવહાર મહાભયંકર હોય, તોપણ તે જેમ જાણવામાં આવતો નથી, અને જેમ એક શબ્દમાં (પોતાની સાથે) સુતેલા બીજા કોઈ પુરુષને સ્વપ્નમાં મહાભયંકર મેઘગર્જના સાંભળવામાં આવે પણ તે બીજાના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ આ દૃશ્યજન્ય બીજાઓને નજરે આવ્યા કરતી હોય તોપણ જ્ઞાની પુરુષને જે નિઃસંકલ્પતાને લીધે ચિરામાં સ્ફુરણ ન હોય, તો તેની દૃષ્ટિએ ઉપશમને જ પામી ગયેલ છે. પોતાની પાસે અદૃશ્યરૂપ રહેતાર સિદ્ધ પિશાચ આદિનો વ્યવહાર (તેમ જ બીજાને સ્વપ્નમાં જણાતી મેઘગર્જના) પોતાના કિંગદેહવિશિષ્ટ ચિદાભાસની અંદર સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરેલો ન હોવાથી તે જાણવામાં આવી શકતો નથી. પણ ઈશ્વરી નિયમન સૃષ્ટિનો એવો જ સ્વભાવ છે કે, જીવાત્મા (ચિદાભાસ)ની અંદર સંકલ્પ દ્વારા જે સ્ફુરે આવે તે જ સર્વના અનુભવમાં આવે છે. આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ ચિદાભાસને વળગેલું છે અને એ ચિદાભાસ પણ એતન અંશથી આત્મારૂપ જ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ આત્મારૂપ છે અને આત્માના વિવર્તરૂપે ભાસી રહ્યું છે; એટલે આદંકર સહિત આ સર્વ જગત પરમાત્માથી જરા પણ જુદું નથી. જેમ સંકલ્પમાં અને

* આ ચેત્વીસમા સર્ગમાં ચિદાત્મા ઈન્દ્રિય દ્વારા અહિર્મય થઈ જતાં આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવવાથી જે એ આત્માને અંતર્મુખ કરી લઈ, સૃષ્ટિ તરફ લક્ષ્ય ન આપવામાં આવે, તો તે જોવામાં આવતો નથી, એ સંબંધી કેટલીક યુક્તિઓ કહી અતાવાયો.

સ્વપ્નમાં દ્રશ્ય અનેકરૂપે ભાસે છે, તેમ જગત-માં પણ દ્રશ્યરૂપ આત્મચૈતન્ય જ જગતને આધારે વિવર્તરૂપે ભાસે છે. જળ જેમ એકરૂપ છતાં અનેક તરંગોરૂપ બની જાય છે, તેમ એ આત્મસત્તા અદ્વિતીય છતાં સ્વયંવૈભાવ જગતને આધારે ભાસ્યા કરે છે. આત્મા પોતે એક જ છે અને તે બહિર્મુખ થતાં આજ્ઞાતને લીધે વિવર્ત-રૂપે કેમ જાણે અનેક આધારે થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે; પણ એ અનેકપણું મિથ્યા છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિ જોવા જતાં તે દેખાતું નથી. જેમ જીવ નિરયથવ છતાં સ્વપ્નદિગ્ધમાં પોતાના હાથ-પગ આદિ સ્વયંવૈભવને કહાની બઈ સ્વયંવૈભવની જાય છે તેમ નિત્ય, નિરયથવ અને શાંત બ્રહ્મ પણ વિવર્તરૂપે જગતને આધારે જોવામાં આવે છે. ચિદ્રાત્મરૂપી દુર્ભારણ પોતાની અંદર સુદિ-ઓરૂપી લાખો મટીનાં વાસણોને (કલ્પનારૂપે) ધારણ કરી રહેલી છે. તેમાંથી જે જે બહિર્મુખ થઈ જેવી જેવી ભાવના કંઈ છે, તે તે કેમ જાણે જગત આદિને આધારે થઈ રહેલ હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે. હે નિર્ભજ સમચંદ્રજી! જેમ સમુદ્ર દ્રવરૂપ હેવાથી તરંગ આદિ અનેકરૂપે થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાની સત્તા બડે કેમ જાણે જગતને આધારે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. આત્મા પોતે રૂપથી રહિત છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપની અંદર તે જેવું પોતાનું રૂપ કલ્પી લે છે, તેવું પોતાનું જગત આદિરૂપ કેમ જાણે સત્ય હોય એમ જોવામાં આવે છે. આથી જો પોતે સંકલ્પથી રહિત થાય, તો કશું તેના જોવામાં આવતું નથી. બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ થતાં સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરરૂપ હોવાથી જડ જોતનના વિભાગો પણ ઉપદેશને માટે તેના માધ્યમથી દેહની અંદર કલ્યાણલા કહેવાય છે; બાકી એ કહેવું પણ વસ્તુતઃ સત્ય નથી. જગત સત્ય પશુ નથી અને આસત્ય પણુ નથી. આત્મની અંદર સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ બિડતાં આ જગત ભાસે છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો આભાસ જતો રહે છે. આમાં આપણે શા

આગ્રહ પાંધવાનો છે? અચળ સ્ફુટિ-મણિની અંદર હજારો પદ્મશોભાં પ્રતિબિંબો પડતાં રહે છે અને પાછો સામે પદ્મથી ખસી જતાં તે જતાં રહે છે, એમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહેનત કરવી પડતી નથી, એની જ રીતે સંકલ્પનો ક્ષય કરી આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું તે અને સંકલ્પને સ્ફુટી કરવા હેવો, એ બંને વાત પોતાના સંગ્રામીની છે—એમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહેનત કરવી પડે તેવું નથી. તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં, જેની સત્તા દેખાતી નથી, તેમ જેનો આધાર કે કારણ પણ જણાતાં નથી, એવો અર્હંતરૂપી યક્ષ ક્યાંથી પડે થઈ જાય છે, તે હું જાણી શકતો નથી. ગાહો! જે અર્હંતરૂપી યક્ષની સત્તા જ (આસ્તિત્વ જ) નથી, એ અર્હંતરૂપી યક્ષ તમને સર્વને પરાધીન કરી મૂક્યા છે, એ વાત ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. જેમ તિમિરરોગ-વાળાને નેત્રદોષને લીધે ભ્રાંતિથી આપરાધની અંદર મોત્રાળા, મચ્છર આદિના આધાર જેવું દેખાય છે, તેમ ભ્રાંતિને લીધે બ્રહ્મની અંદર પોતાનું સ્વરૂપ જ કાકડાલીયની પેઠે અર્હંતરૂપે ભાસે છે. તમે અને જગત એ બંને બ્રહ્મરૂપ જ છો. તો પછી નાશ અને ઉત્પત્તિ ક્યાંથી હોય? તેથી તેના હાઈ-શોડ માટે કારણ કે સ્થાન ક્યાં છે? સાત્વીચૈતન્ય પોતે માયા સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેના સર્વસ્વરૂપણને લીધે, આ જગત તેની અંદર સંકલ્પ દ્વાસ સ્ફુરિત થઈ ખડું થઈ ગયેલું દેખવામાં આવે છે. પરંતુ જો તે સંગ્રામી કર્ણ સ્ફુરણ જ ન થાય તો તે જોવામાં આવી જ નથી; માટે તમને એ જગત સંબંધી કર્ણ સ્ફુરણ જ ન જાઓ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત ચૈતન્યરૂપ છે. આથી સિદ્ધાન્ત જ સ્વપ્નમાં સંકલ્પ વડે બહા થઈ ગયેલા કોઈ નગરરૂપે, કાગળનું પેસણું અને તાડનું પડનું, એ ન્યાયથી અકસ્માત જગતરૂપે ભાસે છે. પણ તેથી એ જગત બ્રહ્મથી કેમ જુદું હોય? જેમ જળની અંદર તરંગાદિક રહેલાં છે, જેમ વૃક્ષના લાકડામાં પુતળી રહેલી છે અને જેમ પૃથ્વીમાં ઘટાદિક રહેલા છે, તેમ બ્રહ્મની

અંદર સૃષ્ટિ રહેલી છે. નિરાકાર અને નિરવયવ સ્વચ્છ પરપ્રજ્ઞમાં જે જે કાંઈ (સંકલ્પ દ્વારા) અનુભવમાં આવે છે, તે તે ચેતનતત્ત્વના અભિનિત્ય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, બાકી અલંકાર પણ શું છે અને જગત પણ શું છે? જેમ પવનની અંદર પવનની સત્તાને લીધે જ અનેક જાતની ગતિઓ જોવામાં આવે છે, તેમ અનિદ્યા રહિત પ્રજ્ઞામાં પ્રજ્ઞાસત્તાને લીધે જ જગત આદિ અને અલંકાર આદિ ભાવ વિવર્તરૂપે દેખાય છે. જેમ વાદળાંની અંદર વૃક્ષ, હાથી, ઘોડા અને મૃગ ઇત્યાદિકતા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ નિરવયવ અને નિરાકાર પરપ્રજ્ઞમાં અલંકાર અને સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ જોવામાં આવે છે. વૃક્ષની અંદર જેમ શાખા હોય, તેમ પરમ મંજળમય પરપ્રજ્ઞાની અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિ અવયવોની પેઠે ભાસી રહી છે. જેમ વડ આદિ કાંઈ, બીજ આદિ કારણની સત્તાવાળું છે, તેમ જગત પરપ્રજ્ઞાની સત્તા વડે જ સત્તાવાળું છે. એ પ્રમાણે તમારે તેની ઉપમા સમજ લેવી. આત્મસત્તાથી જુદો જગતનો સંલગ્ન જ નથી, તેથી તમે અંદર શાંત રહી વગરઅમે નિરુપાધિક દશામાં રહી છાંતિને મૂકી દઈ આકાશની પેઠે સ્વિદેપરહિત થઈ રહો. તમે પણ નથી, અમે પણ નથી, જગત પણ નથી અને આકાશાદિક પણ નથી; આ સર્વ શાંત પરપ્રજ્ઞ જ પૂર્ણ રીતે ભરપૂર થઈ રહ્યું છે. ચેતન વગર બીજું કાંઈ પણ તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. સર્વ પદાર્થો ભેદથી રહિત એક પ્રજ્ઞરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે; માટે ‘હું આમરૂપ છું’ એવી વિશેષ છાંતિનો ત્યાગ કરો અને ‘હું સત્ય તથા સર્વ ભેદોથી રહિત એ ચેતનતત્ત્વરૂપે છું’ એવી દૃઢ ભાવના સખો. આથી તમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. દ્રષ્ટાને દેહાદિકરૂપે જાણવો એ જ બંધનરૂપ છે, એમ તમે સમજો અને આત્માને દેહાદિકરૂપે ન જાણતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જાણવો એ મોક્ષરૂપ છે, એમ સમજો. વળી તમે યોગ્ય સ્થિતિના ધારણ કરી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ભૂમિજના અભ્યાસને નહિ ઓળંગતાં શાંતપણાથી વિશેષ-

રહિત થઈ જઈ આત્માને દેહાદિકરૂપ ન જાણતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જાણનારા થાઓ. દ્રષ્ટા કદી પણ દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી અને ચેતનતત્ત્વ કદી પણ પરપ્રજ્ઞ* જડભાવને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે જડ વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. એટલે જગતનું અસ્તિત્વ જ નથી. કોણ કોને શી રીતે અને શા માટે ચેતાવે? (ચેતનાવાળું કરે?) દ્રષ્ટાની અને દૃશ્યની દશાનો જ અભાવ છે; માટે તમે જન્યત અવસ્થામાં જ સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે શૂન્ય જેવા અને શરદ્ગતુના આકાશના જેવા તિર્મજ થઈ રહો. જેમ પવન અને તેની ગતિ જુદાં ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞમાં અજ્ઞાતને ત્રીધે જ જડ-ચેતન આદિ ભેદ ભાસ્યા કરે છે. તેમાં જડ-ચેતનનો ભેદ ભાસ્યા કરવો એ જ સૃષ્ટિરૂપ છે અને સર્વમાં (જડ-ચેતન એવા વિભાગનો છોડી દઈ) એકપણ જણાવું તે મોક્ષરૂપ છે, વળી પ્રજ્ઞરૂપ પવનની અંદર ચિદ્દભાસરૂપી સ્ફુરણ ઊઠવું એ જ સૃષ્ટિરૂપ કહી શકાય છે અને એ શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તામાં ચિદ્દભાસરૂપી સ્ફુરણ જ ન ઊઠે તો તે મોક્ષરૂપ કહેવામાં આવે છે. જેમ બીજ પોતાના સ્વરૂપને જ અંદર પાંદડાં વગેરે રૂપે સમજે છે, તેમ મહાચૈતન્ય પોતાની અંદર રહેલા પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે. બીજ જેમ પોતાના સ્વરૂપને પાંદડાં આદિરૂપે સમજવાથી પોતે પાંદડાં આદિરૂપે થઈ જાય છે, તેમ પરમ શુદ્ધ ચિદાત્મા પણ પોતાના સ્વરૂપને સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે; એટલે સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષની અંદર ક્રમે કરી થવું, હેવું, વધવું, ઘટવું ઇત્યાદિ છ ભાવરૂપ વિચારોનો પ્રતિભાસ જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર આ સૃષ્ટિ દેખાય છે. આ આપ્તમાં બીજ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જેમ સર્વ વૃક્ષો બીજના વિચારરૂપ હોવાથી બીજરૂપ છે, તેમ આ સધળા વિસ્તાર બીજ આદિરૂપે થઈ રહેલ ચેતનસત્તાનો હોવાથી તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે. પરપ્રજ્ઞ પોતે સદા નિર્વિકાર

* પરપ્રજ્ઞ એટલે બીજ વડે ચેતનવાળું થાય તે—જડ

છે અને આ સર્વ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આથી એ જગત પણ નિર્દેશર, અનાદિ અને અનંત છે એમ તમે નિઃશંક સમજો. આ કૈત - અદૈત સંખંધી સર્વ દેહર સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા તગરની પેઠે પોતાના સંકલ્પરૂપ જ છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. જેવો શૂન્યપણાનો અને આકાશનો ભેદ (કલ્પનામાત્ર જ) તમારા બાહ્યવામાં આવતો હોય, તેવો જ પાયા વગરનો સુષિતો અને બ્રહ્મનો ભેદ તમારે સમજવો. પરબ્રહ્મની શાંત સરા. મહાયૈતન્યરૂપે પોતાની મેળે અનાદિ કાળથી જ સિદ્ધ છે. માત્ર અચાનતે લીધે તે 'હું અમુક મનુષ્યરૂપ છું' એવા આકારે થઈ રહેલ છે અને જગતના આકારે પણ વિવર્તરૂપે એ જ થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ જ જો આ જગતરૂપ છે, તો પછી તેમાં મિથ્યા ભ્રાંતિ વડે ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ દેખાય, તો ખરી રીતે તો કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી. તેમાં કાંઈ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું જણાય, તો પણ ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ પણ નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ વૃક્ષ આદિ અવયવી પોતાના અવયવોમાં વ્યાપી રહે છે, જેમ મહાકાશ-ઘટકાશ આદિ આકાશ મહાકાશની અંદર રહે છે અને તરંગમય જળ જેમ જળની અંદર રહે છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના અવિકારી સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી પદાર્થરૂપે અને વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપે થઈ રહેલ છે. એક અર્ધો પણ જેટલા સમયમાં એક (હૃદયરૂપ) પ્રદેશ માંથી બીજા પ્રદેશમાં જતાં વચમાં પિદાત્માનું જે કાંઈ શૂન્યતા જેવું સદરૂપ આનુભવમાં આવે છે, તે જ વસ્તુવિષય છે; મારે તમે તેની ઉપાસન. કરો. વિવેકી સત્પુરુષો કહે છે કે, ચૈતન્યમય આત્માનું એક રૂપ જગત આદિ વિવર્તવાણું છે અને બીજું રૂપ વિવર્તથી રહિત શુદ્ધ કૂટસ્થ પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. તે ખાંતેમાં જે વડે તમને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ મળવાનો સંભવ લાગતો હોય, તેમાં જ તમે એકનિષ્ઠાવળા થઈને રહો,

પણ વિવેકરહિત આત્મે તહિ. ૧ ૪૮

સંયુગ્મમલુચ્ચમિતિ દ્વિપુરં સંવિત્સ્વરૂપં પ્રવ-
દંતિ સતઃ। શ્રેયાઃ પરં યેન સમીહસે ત્વં
તદેકનિષ્ઠો ભવ માઽમતિભૂઃ ॥ ૪૮ ॥

* શ્રીયોગવસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થયોગપ્રદેશ' નામનો

સર્ગ ૩૪ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો*

બ્રહ્મસ્વરૂપતું વચુન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

દેશાદેશાંતરં દૂરં પ્રાપ્તાયાઃ સંવિદઃ ક્ષણાત્ ।

યદૂપમ્મલં મચ્યે પરં તદ્વરૂપમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોગદાઃ ક્ષણમાત્રમાં (ઈન્દ્રિય ક્ષણ) એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાત્માનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષયરૂપ છે, તે જ આત્માનું શુદ્ધ નિર્ભળ સ્વરૂપ છે. તમે આકાશ, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સંઘર્ષ, આંખો મીચતાં અને ઉઘાડતાં તથા હાસ્ય કરતાં (સદાકાળ) આત્માના નિર્વિષય ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ એકનિષ્ઠા રાખો, એટલે તમને મોક્ષની નિર્વિકાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. તમે જીવન્મુક્ત પુરુષના બ્યવહાર પ્રમાણે અને પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે બ્યવહાર કરતા રહેજો; પણ અંદર વાસનાઓથી ધનોષણ, પુત્રૈષણ, પરલોકેષણા ઇત્યાદિ એષણાઓથી (ઈચ્છાઓથી) રહિત, સત્ય, નિગ્રહાસ અને ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વમાં નિષ્ઠા સખવારૂપી પરમ પુરુષાર્થમાંથી તમે કદી પણ ડગરો મા. તમે એ વિષયમાં મેરુપર્વતની પેઠે ચાચલ થઈને રહેજો. અનિદ્ધાનું ખરું રૂપ જ એ જ છે કે તત્ત્વદૃષ્ટિએ જેવા જતાં તે કેમનું નથી. જો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જેવા જતાં તેનું સ્વરૂપ તજરે આવતું હોય, તો

* આ પાંચીસમા સર્ગમાં આત્મવચનું જગત આદિ પ્રાપંચ સહિત અને જગત આદિ પ્રાપંચથી રહિત એમ બાંહે છે; પણ તે અર્ખાં રીતે એક જ છે, એવું બતાવવાને બ્રહ્મનું રૂપ સત્ય અને અસત્ય એ બંને ભાવના આભાસવાનું છે, એ કહેવાશે.

તેને વિચારૂપ જ કહી શકાય. જ્યાં અવિદ્યાનો જ અસંભવ છે, ત્યાં પછી અવિદ્યા વડે થયેલો જડ—ચેતનનો અથવા દ્રશ્ય-દૃશ્યનો વિભાગ તો કઈ જાયાએ અને કેમ સંભવે? એ એમ જ છે તો પછી પોતાની અંદર જ તમે સંકલ્પને શા માટે સ્ફુરવો છો? તમે સંકલ્પને સ્ફુરતા જ નહિ દો ચોટલે બળાત્કારથી પોતાની મેળે જ શાંતિનો ઉદય થશે. બ્રહ્મ અને જગત એ બંને પરમાર્થદૃષ્ટિએ બંનેમાં એક જ છે અને એક છતાં અનેકની ગેઠે થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ પોતે પૂર્ણ છે; તોપણ અપૂર્ણ જેવું ભાસે છે અને તે શુદ્ધ છતાં અશુદ્ધતા જેવું (જગત આદિના આકારે) પ્રસરી રહ્યું છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ શૂન્ય નથી, છતાં (પ્રલયાદિમાં) શૂન્ય જેવું થઈ રહે છે. તે શૂન્યતા જેવું નિર્વિકલ્પ છે, છતાં (સૃષ્ટિપ્રણમાં) કેમ બાહ્યે શૂન્યતાથી રહિત હોય તેવું ભાસે છે. વસ્તુતઃ તે દેશ-કાળ વડે અમાપ છે, છતાં કેમ બાહ્યે દેશ-કાળ વડે તે માપવાનું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. એ પોતે એકરૂપ છે, છતાં કેમ બાહ્યે અનેકરૂપે હોય તેવું ભાસે છે. તે અવિકારી છે, છતાં કેમ બાહ્યે વિકારી હોય તેવું ભાસી રહ્યું છે. તે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલું છે અને શાંત છે, છતાં કેમ બાહ્યે વિશેષવાનું હોય તેવું જણાય છે. તે સદરૂપ છે, છતાં દૃષ્ટિપથમાં ન આવવાથી કેમ બાહ્યે અસત્ય હોય તેવું છે. પોતાના એક જ રૂપમાં રહ્યા છતાં તે કેમ બાહ્યે બીજા રૂપે જ બહુ થઈ ગયું હોય તેવું ભાસે છે. તે વિભાગવાળું નથી, છતાં કેમ બાહ્યે વિભાગવાળું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. તે જડ અંશથી રહિત છે, છતાં કેમ બાહ્યે જડ અંશવાળું હોય તેવું દેખાય છે. તે પરપ્રકાશ્ય નથી, છતાં કેમ બાહ્યે પરપ્રકાશ્ય (બીજા વડે પ્રકાશને પ્રાપ્ત થતું) હોય તેવું ભાસે છે, તે નિરવયવ છે, છતાં કેમ બાહ્યે તે અવયવવાળું હોય તેવું શોધી રહ્યું છે. અહંકાર વિનાનું છતાં તે કેમ બાહ્યે અહંકારવાળું હોય તેવું જણાય છે અને નાશથી રહિત છતાં તે કેમ

બાહ્યે નાશવાળું હોય તેવું જણાય છે. એ પરમ-તત્ત્વ કલંક વિનાનું છે, છતાં કેમ બાહ્યે મનમરણાદિરૂપ કલંકવાળું હોય તેમ ભાસે છે. તે દૃશ્યથી રહિત છે, છતાં કેમ બાહ્યે દૃશ્યપણાને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ થઈ રહ્યું છે. તે પોતે સ્વર્ગપ્રદાશ છે, છતાં કેમ બાહ્યે અંધકાર વડે ઓચરેલું હોય તેમ થઈ રહેલું છે. તે પુરતત્ત્વ છતાં કેમ બાહ્યે નવો નવો આકાર ધારણ કરી લેતું હોય તેવું ભાસે છે. એ તત્ત્વ પરમાણુના કરતાં પણ બહુ સૂક્ષ્મ છે, છતાં તે પોતાના ગર્ભની અંદર અસંખ્ય સૃષ્ટિઓની પરંપરાને ધારણ કરી રહ્યું છે. એ તત્ત્વ સર્વરૂપ છતાં યજ્ઞ, દાન, તપ, ચિત્તાની પવિત્રતા, વૈરાગ્ય અને શ્રવણ-મનન વગેરે દુષ્પથી સાધી શકાય તેવા પ્રબળ પુરુષાર્થથી જ્ઞાન-દશાને પ્રાપ્ત થયેલા વિવેચી પુરુષને દૃશ્યથી રહિત બેવામાં આવે છે. તે પરમતત્ત્વ બંધનમાત્રથી મુક્ત છે, છતાં કેમ બાહ્યે બંધનોવાળું હોય તેવું દેખાય છે. તે અનેક પ્રકારે થઈ રહ્યું છે, છતાં પણ દેવભાવથી રહિત છે. એ શુદ્ધ તત્ત્વ માયાના સંપર્કથી રહિત છે, તોપણ માયારૂપી અનેક કિરણમૂળનો પ્રસાર કરવામાં નિર્ભેજ સૂર્યનારાયણના જેવું છે. તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, મહાસાગર જેમ નદી-નાળાં આદિના જળનું સ્વામીપણું ભોગવે છે, તેમ એ તત્ત્વ પણ કેમ બાહ્યે સર્વ જ્ઞાનમાત્રનું સ્વામિત્વ ભોગવતું હોય તેમ સર્વજ્ઞ છે. જગતરૂપી રત્નોને રહેવા માટે તે (બ્રહ્માંડના આકારના) એક મોટા ખખડનારૂપ છે. એ તત્ત્વ અત્યંત ભારે છે, છતાં વિવેકરૂપી ત્રાજવામાં તોળતાં ભારેપણું મિથ્યા જણાયાથી તે રૂના પૂમકાથી પણ બહુ હલકું જણાય છે. માયારૂપી કિરણો પ્રસારવામાં એ તત્ત્વ ચંદ્રમારૂપ છે, ચોટલે તે માયાનું મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ છે, છતાં દેખવામાં આવતું નથી. એ તત્ત્વ દેશ-કાળ વડે અનંત અને અપાર છે. તોપણ તે કોઈ દેશ-કાળમાં રહેલું પણ નથી. એ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ આકાશ જેવા શૂન્ય પ્રદેશમાં પણ વનની રચનાઓને અને પર્વતોને બનાવે છે. એ તત્ત્વ આદિ

સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી થતી ચતિ સૂક્ષ્મ છે અને ચતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ ચતિ સૂક્ષ્મ છે. ચતિ બારે પદાર્થો દ્વરતાં પણ તે ચતિ બારે છે અને ચતિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ તે ચતિશ્રેષ્ઠ છે. અંદર સૂન્યતાને લીધે તે કર્તા, કર્મ અને કરણથી* સંહિત છે અને કારણ તથા કારણ એ બંનેથી પણ સંહિત છે; છતાં તે કેમ જાણે કર્તા કર્મ આદિ વડે ઘણા કળથી યુક્ત હોય તેવું છે. તે જગતરૂપી રત્નને રહેલાના સંપુરણ છે. છતાં તે નિત્ય અરણ્યના જેવું શૂન્ય જ છે. તે અનંત પર્વતોના જેવું કંઠલું છે, છતાં આકાશ કરતાં પણ સુકોમળ છે. એ તરવ મનાદિ કાળથી નિત્ય જ છે. તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અને પ્રત્યેક સમયમાં કેમ જાણે કોમળતાથી નવે નવે રૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું દિસે છે. તે પ્રકાશમય છે છતાં અજ્ઞાનના આવરણને લીધે અંધકાર જેવું જણાય છે. તે જગતને કાંકરી દે છે તેથી અંધકાર જેવું છે, છતાં એ તરવ સર્વત્ર પ્રકાશરૂપે પ્રસરી રહેલું છે. એ તરવ પ્રત્યક્ષ છતાં દુર્લભ્ય (ઘણી મહેનતે માંડ જાણી શકાય તેવું) છે અને (અજ્ઞાન-દશામાં) પરોક્ષ છતાં (જ્ઞાનદશામાં) પોતાની પાસે જ રહેલું છે. એ તરવ ચૈતન્યરૂપ છતાં અવિદ્યા વડે જડરૂપ દેખાય છે અને (અજ્ઞાન વડે) જડરૂપ દેખાતાં છતાં પણ તે ચૈતન્યરૂપ જ છે. એ તરવ હુંડરૂપ પણ છે, છતાં તમારારૂપ પણ થઈ રહેલું છે. તે તમારારૂપ છે; છતાં મારારૂપ થઈ રહેલું છે. તે મારાથી (અહોરથી) જુદું છે; છતાં હુંડરૂપ જ થઈ રહેલું છે. તે બ્રહ્મ દૃષ્ટિએ હુંડરૂપ જ છે, છતાં કેમ જાણે જુદું જ હોય તેવું લાગે છે. આ પરબ્રહ્મરૂપી ભરપૂર મહાસાગરની અંદર આ ત્રણલોકરૂપી તરંગો કેમ જાણે ઉછાળા મારતા હોય તેવ. દેખાય છે. બાકી તરંગ જેમ જળરૂપ છે, તેમ એ સર્વ લોક બ્રહ્મરૂપ જ છે. બસ જેમ મહેદ રંગ ધારણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મતરવે પોતાની અંદર રહેલી આ સર્વ દૃશ્યજગતને વિવર્તમાવથી ધારણ કરી રાખેલી

* અગ્રાધારણ કરણને કારણ કહે છે.

છે. જેમ કપડાને લીધે તેની અંદર રહેલું ધોળાપણ જોવામાં આવે છે, તેમ ચૈતન્યતરવને લીધે જ તેની અંદર રહેલી આ સુષ્ટિ જોવામાં આવે છે. આ પરમાત્મા દેશ-કાળરૂપી અવયવથી સંહિત છે; છતાં જળ જેમ તરંગનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ તે મિથ્યારૂપે ચતિદિવસ કેમ જાણે જગતનો વિસ્તાર કરતા હોય તેવું ભાસે છે. આ મિથ્યાકાશરૂપી વિશાળ જંગલની અંદર ખંચમણ્ણતરૂપી પાંદડાંના ફેલાવાવાળી આ જગતરૂપી છાંઈ મંજરીઓ વિદ્યારસને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પરમાત્મા જળ-જગત આદિના આધારે થઈ રહેલા પોતાના પ્રતિબિંબને, પોતાની મેળે જ જોવાની ઇચ્છાથી, ખોતે અત્યંત નિર્મળ આકાર ધારણ કરી લઈ અરીસારૂપ થઈ રહેલા છે. અનંત બ્રહ્મસત્તાની અંદર આકાશરૂપી (ઉપસત્તા) વૃક્ષના ફળના જેવા બ્રહ્માંડના પોતાની ઇચ્છા વડે કલ્પી લીધેલ એક ત્રૈલોક્યરૂપી અવયવની અંદર દીપી નીકળતા સૂર્ય વગેરે દેવો અને તેનાથી જ ઉદયને પ્રાપ્ત થતાર ચક્ર આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ, જીવરૂપ આત્માને રૂપ આદિ વિષયોનો અનુભવ કરાવવામાં સાધનરૂપ ઉપયોગી થઈ જગતમાં જે અનેક ચમત્કારો ખતાવે છે, એ પરમાત્મા અંદર રહેલા બાસતમય પ્રપંચ વડે અને બહાર રહેલા જગતરૂપી પ્રપંચ વડે જત્રત અવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં ચાલેકરૂપે થઈ રહેલા છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નાતા પ્રકારે નહિ દેખાતાં, તે એકરૂપે જ દેખાય છે. એવી રીતે ભાવ અને અભાવવાળી સ્થિતિથી બહાર અને અંદર સર્વત્ર એ જ તરવ રહેલું છે. આ સર્વ પદાર્થોની શોભા એ પરમાત્મારૂપ જ છે અને જેમ જળ પોતાના મુખરૂપી ગુફાની અંદર રસાસ્વાદનો ચમત્કાર ખતાવે છે, તેમ એ પરમાત્માની અંદર તેની જ ઇચ્છાથી તેના જ પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો કર્યા કરે છે, ચેતનસત્તાને લીધે જ મંધુરતા ખતાવતાર રૂપ-રસ આદિ વિષયોને પોતાના પ્રદેશમાં ધારણ કરી રહેલું અને જગતમાં દેખવામાં આવતી સુખ-દુઃખ, ક્રમ-ક્રોધ,

જન્મ—મરણ ઇત્યાદિ અનેક ચક્રીયાણું એ જગત પરમાત્મારૂપી જળના રસરૂપ છે. જેમ સૂર્ય આદિ તેજોમય વસ્તુનું પ્રભામંડળ સૂર્યે આદિ પોતાના અધિષ્ઠાનમાં જ લય પામી જાય છે અને પાછું તેમાંથી જ ઉદય પામે છે, તેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, ચંદ્રિય આદિ દેવતાઓ અને તેજ આદિ ઇન્દ્રિયો એ સર્વના તેજ વડે પ્રકાશતી પદ્મથોની શોભા પ્રકાશમય પરમાત્મામાં સુગુપ્તિ તથા પ્રલયમાં લીન થઈ જાય છે અને જાગૃત અવસ્થામાં તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં તેમાંથી જ ઉદય પામી ખડી થઈ છે. જેમ ખરડની અંદર અવેતભાવ રહ્યો છે, તેમ આ સર્વ જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલ છે, તેથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ ચંદ્રમાંથી તેનાં કિરણો બહાર પ્રસરે છે, તેમ ચૈતન્યમય બ્રહ્મમાંથી જ આ સર્વ પદ્મથોની શોભા બહાર પ્રસરી રહેલી છે. એ પરમાત્મારૂપી એક નિરવયવ રંગમાંથી આ જગતરૂપી ચિત્ર બનેલું છે ખરી રીતે તે જન્મ આદિ ષડ્ભાવવિપ્રરો તથા પરસ્પર એકબીજાથી પદ્મથોનું ભિન્નપણું બનાવનારી વિચિત્રતા ઇત્યાદિથી રહિત જ છે અને શાંત કેવળ પરબ્રહ્મરૂપે જ સર્વત્ર રહેલ છે. આ પરમાત્મરૂપી વનવૃક્ષમાંથી જ દૃશ્યરૂપી શાખાઓ અને જગતના સમૂહરૂપી ગુચ્છઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આકાશરૂપી આંગણની અંદર પોતાની મેળે જ મગ્નપૂતપણે રૂઢ થઈ રહેલી છે. આ પરમાત્મારૂપી અચળ પર્વતની અંદર વૃદ્ધિ અને નાશવાળી અને નાના પ્રકારના પદ્મથોરૂપી અનંત પુષ્પોને લઈ જનારી દ્વ્યરૂપી નદી નિરંતર વહ્યા કરે છે. દૈવરૂપી તર્તકી આ ચિદાકાશરૂપી રંગભૂમિની અંદર પોતાના કરેલા આરંભને જ્યાં પણ નહિ અટકવા દેતાં અનેક કલ્પરૂપી ઉત્સવના દિવસમાં જગતરૂપી હાવભાવ બતાવવાથી ભ્રાંતિનું અનુકરણ કરી નિરંતર નાચ્યા કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાના ક્ષણરૂપી બાળકને આ બ્રહ્મરૂપી રંગભૂમિમાં માયારૂપી ચંદરવતી નીચે વારંવાર નચાવ્યા કરે છે અને અને એક વખત સમેટી લઈ તેને વળી પાછો

બહો કરી દે છે, એ બાળકના માત્ર ગાંધ ઉપાડેલા —મોંચવામાં જ કરોડો બ્રહ્માક્રેતા મહાપ્રલયે. અને નાના પ્રલયો થઈ જાય છે. જેમ અંદર મેકેડો પ્રતિબિંબ પડે તોપણ અરીસો ઇચ્છા આદિ ચિત્રરોથી રહિત અને જેવો છે તેવો જ રહે છે, તેમ આ પરમાત્મા પણ અનેક બ્રહ્માંડોનો પોતાની અંદર ઉદય થાય તોપણ ઇચ્છા આદિ ચિત્રરોથી રહિત, શાંત અને નિર્ચિત્ત રહી, પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિઓનું કારણ પંચમહાભૂત છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સૃષ્ટિઓના બીજરૂપ તથા કારણરૂપ આ પરમાત્મા જ છે અને એ પરમાત્માનું બીજનું કારણ પણ કારણ નથી. માયાના યોગથી આ પરમાત્માના નેત્રનું ઊધકનું થતાં જગતની સર્વ શોભા ઉત્પન્ન થયેલ જેવામાં આવે છે અને એ પરમાત્મા નેત્રનું મિંચાવું થતાં (યોગનિદ્રામાં) આખા જગતનો પ્રલય થઈ જાય છે. ખરી રીતે તો, પરમાત્મા માયાના સંબધ વિના ઉપરના અંતે ભાવથી રહિત છે અને કેવળ પોતાના શુદ્ધ માયાના સંપર્કથી રહિત, પવિત્ર એવા સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ સ્થિર થઈ રહે છે. જેમ પવનના સપાટાઓ પવનરૂપ જ છે, તેમ પરિણામ, ક્ષણ, સંખ્યા અને વૈભવ આદિથી મેટાં એવાં અનેક બ્રહ્માંડો તેની અંદર રહેલા પદ્મથોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેમ જ તેની અંદરનાં પ્રાણીઓનો જન્મ, વ્યાધ્યાદિ અવસ્થા, જાગૃત આદિ અવસ્થા અને નીચી—ઉંચી સ્થિતિ ઇત્યાદિ એ બધું આ વિદ્યાકાશથી ઉદય પામે છે, એટલે કે, એ સર્વ અનંત ચિત્ત-કાશરૂપ જ છે, એમ સમજી તમે શાંત થઈ રહો. ૧—૪૧

હૃદયમૂર્તિ સુવહ્નિ મહામહાંતિ સર્ગાંગમપલ-
યજનમ્વક્ષા જાતન્તિ । સર્વાણિ તાન્યમપારત્વરૂપ
પવ પ્રસ્પંરનાનિ મહદેવયથાસ્વ શાંતમ્ ॥૪૧॥

શ્રીયોગવસિષ્ઠમહાશાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધમાં ‘પરબ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન’ નામનો
સર્ગ ૩૫ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

અચાત્યાગથી ભાક્ષપ્રાપ્તિ

વસિષ્ઠ ડવાન

અમમ્કુર્વેત્યથાડનર્થાં શાસ્ત્રતર્કાં દૃવ વારિણિ ।

અક્ષવ્યભાષાઃ સકલાં યથા વારિવરંગકાઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોગીઃ જેમ જગતી અંદર યોગે ચડીઓ જુદા જુદા રૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમ તો સર્વ પદાર્થો જુદા જુદા રૂપે જોવામાં આવે છે, તે ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરી ઈર્ષ મનુષ્યના ચિત્તને ભ્રમની મૂકે છે. પછી તે રાગ દ્વેષ, નરક આદિ અતોક મોટા અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જેમ જગતના તરંગો જળરૂપ ન છે, તેમ સર્વ પદાર્થો એક પરબ્રહ્મ ન છે, આ જગતનું ખરું સ્વરૂપ વિદ્યમાન છે. સર્વ પદાર્થોના વિરોધ રૂપને ઝાઝી દેતાં જે અવગ્રેષ રહે છે, તે વિદ્યાકાશ છે. એ વિદ્યાકાશ કેવળ સત્તામાત્રરૂપે જણાય છે અને સમાધિ વડે ચિત્ત શાંતિને પ્રાપ્ત થતાં તે અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશની અંદર બાળકના ચિત્ત વડે કલ્પાયેલા રાક્ષસ-પિશાચ વગેરે પ્રૌઢ પુરુષની દૃષ્ટિમાં કંઈ પણ નથી, તેમ વિવેકને પામેલો હું વિદ્યાકાશની અંદર સત્યના વડે જોઉં છું, તો મારી દૃષ્ટિમાં આગ્રાનીઓની કલ્પનામાં આવતું આ જગત કંઈ પણ નથી. જેમ પોતાના મન વડે કલ્પાયેલ યક્ષ-પિશાચાદિક બાળકના મનમાં જ સત્ય લાગે છે, તેમ આ જગત પણ અવિવેકીના મનમાં જ સત્ય લાગે છે. આ જગત વિદ્વાનની દૃષ્ટિમાં તો પ્રભરૂપ છે. તેથી તે શિક્ષા વડે બનાવેલ ખૂતબાની સેનાની પોઠે બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના પોઠે બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન ઇત્યાદિ વિષયો — એ બંનેથી રહિત છે, તો તેમાં જગતપણું ક્યાંથી હોય? માત્ર આગ્રાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ અવિદ્યાને લીધે

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં જે પુરુષ વિષયસુખને નુશ્વ સમજી તેની ઈચ્છા નથી રાખતો, તેને ભોગ પણ કંઈ બંધનકારક થતો નથી. ઈચ્છા સાત્ર જબર બંધન છે અને તેના ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એ કહેવામાં આવેલું.

તેમાં બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ વિષયો ભાસ્યા કરે છે. જેમ એક આકાશથી બનું બીજું આકાશ નથી જણાતું તેમ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનું અને મન-બુદ્ધિ આદિ આંતર વિષયોનું ખરું તત્ત્વ શોધવા છતાં ચૈતન્ય પિના બીજું (બુદ્ધ) જણાતું નથી. તો પછી તેમાં જગતનો ભાવ ક્યાં રહ્યો શકે? જ્ઞાતા પુરુષને 'હું આ જગતરૂપી દૃશ્યનો દ્રષ્ટારૂપે અનુભવ કરતાં રહું' એવો ભાવ જગતની ભ્રાંતિને ખરી કરી દેનાર છે, પણ આ જગતરૂપી દૃશ્ય જ નથી, તો પછી હું તેના દ્રષ્ટા તરીકે અનુભવ કરનારો જુદો ક્યાંથી રહ્યો? એવો ભાવ જગતની ભ્રાંતિને શાંત કરી દેનાર છે. જેમ સ્મરણ અને વિસ્મરણ એ બંને તમારી સ્વાધીનતામાં રહ્યાં છે, તેમ ઉપરના બંને ભાવો પણ તમારી સ્વાધીનતામાં જ રહેલા છે. વિદ્યાકાશ આકાશમાત્રથી રહિત છે અને તે પરમ આકાશરૂપ છે, તેથી તેનો ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ કોઈ પણ રીતે કોઈ જગ્યાએ બદલી શકતો નથી. આમ તેમાં જડ જગતની કલ્પના જ સંભવતી નથી. આ જગત ચૈતન્યરૂપ હોવાથી તેની અંદર પણ સ્વભાવથી જ વિકારીપણું ધરતું નથી. તો પછી એ સ્વાભાવિક વિકારીપણું, શુદ્ધ નિર્લેપ અધિકાંશ ચૈતન્યમાં તો ક્યાંથી જ હોય? આ સર્વ વિદ્યાકાશરૂપ જ છે, વ્યવહારના આધારરૂપ હું એવો અલંકારની પણ ત્યાં સત્તા (અસ્તિત્વ) નથી, વિદ્યાત્માની અંદર રૂઝું વિદ્યાર આદિ સંભવતું નથી અને કોઈ કેમણે ચૈતન્યતત્ત્વથી બુદ્ધ કંઈ પણ છે નહિ. સર્વ શાંત, પરમમંગળ-મય અને શુદ્ધ વિદ્યાત્મારૂપ છે. જેમ આકાશની અંદર વતની ઉત્પત્તિ ન જોવામાં આવે, તેમ તમે, હું એ વગેરે કશી પણ ભ્રાંતિ તેમાં મારા જોવામાં આવતી નથી. આ મારી ઉપદેશવાણી પણ વિદ્યાકાશરૂપ હોવાથી પોતાના સ્કૂલ રૂપથી રહિત શૂન્યના જેવી છે, એમ તમે સમજો. એ તમારા વિદ્યાકાશરૂપ આત્માની અંદર પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ રહે છે; અર્થાત્ એ વાણીની ઉત્પત્તિ

પણ એતનતરવથી છે અને સ્થિતિ પણ એતન-
તરવમાં જ છે. વળી તેનું ખરું તરવ જેનો સ્ફોટ*
કહે છે, તે પણ એતનતરવ જ છે. એવી રીતે
સર્વ એતનતરવ હોવાથી ઈચ્છાનો ઉદય જ થવા
દેવો નહિ, પરંતુ ખાષણના બનાવેલા પુરુષની
પેઠે અથવા ચિત્રમાં આલેખેલ પુરુષની પેઠે
નિર્વિઠાર થઈને બેસી રહેવું એ જ સત્ય પરમપદરૂપ
છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. જે પુરુષ લાકડાના
બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષની પેઠે સંકલ્પ વિનાની
દશામાં રહીને ઈચ્છા વિના તથા વ્યાકુળતા વિના
આવી પડેલાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ ખરો
શાંત ચિત્તાવાળો વિવેકી પુરુષ છે. જે પુરુષ
વાસનારહિત રહીને કશામાં રાગદ્વેષ રાખતો નથી,
અને એમ આવી પડેલા વ્યવહાર વડે પોતાનું
જીવન ગાળે છે, તે જીવનમુક્તને પોતાનું જીવન-
માં જીવિતના સાધનરૂપ એવું આ જગત વાંસના
લાકડાની પેઠે બહાર અને અંદર શૂન્ય જ લાગે છે.
જે પુરુષના હૃદયમાં દૃશ્ય પદાર્થો સંબંધી કોઈ
રુચિ જ થતી નથી અને અદૃશ્ય અત્મતરવ
તરફ જ જેની રુચિ રહે છે તેમ જ જે બહાર અને
અંદર સદા શાંત જ રહે છે, તે આ સંસારરૂપ સાગર-
ને તરી ગયેલો જ છે એમ તમારે સમજવું. હે
સમ! તમે પ્રારમ્ભનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી
જરૂરી એવો વાણીનો વ્યવહાર કરજો. અને મધુર-
પણાથી વેણની બીણની પેઠે વાસના રહિત
થઈને સુખથી અનેક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરજો.
નટ, ભટ (ચોક્કા), વેશ્યા આદિનાં રહેવાનાં
સુંદર સ્વનાવાળાં ઘરોની પેઠે તમે ક્ષોભ પામશો
નહિ. અને મનનો ઉદય થતા દેશે નહિ. તમે
ત્વચ્છાઈન્દ્રિય વડે માળા, ચંદન વગેરેનો ભલે
સ્પર્શ કરજો, પણ તે ઈચ્છા વગર અને વાસના
વિના જ કરજો. દેવયોગથી આવી મળેલા રસના
સમુદ્ધોનો તમે ઈચ્છા, ભય અને વાસના વિના જ,
તેમ જ રાગ અને અભિલાષને પણ છોડી

* શબ્દોનો નાદ સાંભળતાં મન ઉપર જે અસર
પડે તેને સ્ફોટ કહે છે. આ અસર નિત્ય રહે છે, માટે
તેને શબ્દજલ પણ કહે છે.

દઈને કહાણીની પેઠે સુખથી સ્વાદ લેો. કશી વાસના
રાખ્યા વિના નિઃસ્પૃહપણથી, મનના અભિમાન
વિના અને અહંકારને પણ નહિ રાખતાં, તમે
સુખથી ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના નેત્રની પેઠે
દેવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપના સમુદ્ધોને ભલે જુઓ,
ખંધાઈ નહિ જતાં ઉપભોગ દ્વારા ત્યાગ સિદ્ધ
કરવા સારું, નાસિકા પાસે આવેલાં સુંદર સુગંધી
પુષ્પોને ભલે વનના વાનુની પેઠે વાસના વિના જ
નિઃસ્પૃહતાથી તમે સુખથી સંધો. ઉપર પ્રમાણે
કર્મેન્દ્રિય સંબંધી વિષયોના સંબંધમાં પણ તેનું
નિઃસારપણું તથા નીરસપણું મનમાં લાવજો
અને જ્ઞાન દ્વારા મનને યોગ આપી, ભોગરૂપી
રોગોની ચિકિત્સા કરજો. તમે જો એ ચિકિત્સા
કરશો નહિ, તો પછી દુઃખશાંતિની વાત જ કરશો
નહિ. ઊલટું તમારે અનેક અનર્થપરંપરાનો
અનુભવ કરવો પડશે. જે પુરુષ ભોગોરૂપી
વિષયો સ્વાદ લેતાં દિવસે દિવસે તેમાં વિશેષ
પ્રીતિ કરતો જાય છે, તે પોતાના દેહને ખળતા
અગ્નિમાં ફેંકે છે અને તેમાં નિરંતર મુદ્ધા ઘાસતો
પૂળો નાખતો રહે છે એમ સમજવું. શાસ્ત્રાનરૂપી
બુધણને ધારણ કરનારા વિવેકી પુરુષો ઈચ્છા-
માત્રનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહ થઈ રહેવું તેને જ ચિત્તા-
શાંતિનો મુખ્ય ઉપાય કહે છે. ઈચ્છાનો ત્યાગ
કરવાથી નિઃસ્પૃહપણ વડે ચિત્તાની જેવી શાંતિ
થાય છે, તેવી સેઠકે ઉપદેશ આપવાથી પણ થતી
નથી. ઈચ્છાનો ઉદય થતાં જેવું દુઃખ થાય છે,
તેવા દુઃખનો અનુભવ નસ્ટમાં પણ થતો નથી.
ઈચ્છાની શાંતિ થતાં જેવું સુખ થાય છે, તેવા
સુખનો અનુભવ પ્લવ્વોદ્ગમમાં પણ થતો નથી.
ચિત્તાનું સ્વરૂપ ઈચ્છામાત્ર જ છે, એમ વિવેકીઓ
કહે છે. ઈચ્છાની શાંતિ થી યોને જ મોક્ષ
કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્ર, તપ, નિયમો અને યમે
એ બધું તુલણાઓને દૂર દેરવા માટે જ છે.
મનુષ્યના ચિત્તામાં જેટલી જેટલી ઈચ્છાનો ઉદય
થાય છે, તેટલી તેટલી દુઃખરૂપી બીજોની મૂઠીઓ
ઊગી નીકળે છે. બીજા બાળુ દિવેકને લીધે
મનુષ્યની ઈચ્છા જેમ જેમ ઘટતી જાય છે, તેમ

તેમ દુઃખ અને ચિંતારૂપી મહાભયંકર વિપુલિકા શાંત થઈ જાય છે. મનુષ્યની ઈચ્છા રોગને લીધે જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ દુઃખ અને ચિંતારૂપી વિષના તરંગો વધવા માંડે છે. જો પોતાના પુરુષત્રયત્વરૂપી ઔષધ વડે એ ઈચ્છારૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો આ વિષયમાં બીજું કંઈ પ્રપણ ઔષધ નથી. જો પૂર્ણ રીતે ઈચ્છાની શાંતિ થઈ શકે એમ ન હોય, તો પછી થોડુંક પણ એ માર્ગને અનુસરવું; કેમ કે એ શુભ સ્ત્રોતે ચાલનારો પુરુષ (ઈચ્છાનો નિરોધ કરવાના અભ્યાસ વડે ક્રમે ક્રમે નિરપૂલ થઈ જતો) દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અધમ તરપશુ ઈચ્છાને ચોક્કી કરવામાં યત્ન નથી કરતો, તે દિવસે દિવસે પોતાના આત્માને અંધકૂપમાં (અંધારા કૂવામાં અથવા અંધકૂપ નામના તરકમાં) નાખતો જાય છે. દુઃખપરંપરાને જન્મ આપનારા આ સંસારનું બીજ ઈચ્છા જ છે, એ ઈચ્છારૂપી બીજને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે શેડી નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તે ફરી-વાર ઊભું નથી. ઈચ્છા જ માત્ર સંસારના હેતુરૂપ છે અને ઈચ્છાને મૂળ સહિત ઉમેડી નાખવી એ મોક્ષના હેતુરૂપ છે; તો ઈચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય એવો યત્ન કરવો જોઈએ. યાદી ખોટી ભાંતિમાં થકી બીજા દત્તો કરવાથી શું ફળ છે? ઈચ્છાને શાંત કર્યા વિના શાસ્ત્રજ્ઞા અને ગુરુ વગેરેની સેવા નહીં છે. ઈચ્છાને સ્ફૂરવા જ ન દેવી એ રૂપી ચિત્તાશાંતિના ઉપાયનું અવલંબન તમે શા માટે લેતાં નથી? પોતાના વિવેક વડે ઈચ્છા જ થવા ન દેવી એટલી જ વાત માત્ર જેને દુઃસાધ્ય (ન થઈ શકે તે) લાગે છે, તેવા પુરુષને હું ધારું છું, કે ગુરુનો ઉપદેશ અને શાસ્ત્ર આદિ સર્વ નિરર્થક જ છે. જેમ વાઘ વગેરે ક્ષાદી ખાનારાં જનારો વડે અરેલાં જંગલમાં હરિણીનો જન્મ થયો એ તેને મૃત્યુના પંખમાં ફસાવવા માટે જ છે, તેમ આતેક દુઃખોનો ફેલાવો કરનાર અને ઈચ્છારૂપી મહાકેરી વિહારવાળા આ સંસારમાં અવિવેકી મનુષ્યોનો જન્મ થવો એ

કેવળ તેને મૃત્યુના પંખમાં ફસાવવા માટે જ છે. જો મનુષ્ય આળકતી પેઠે ઈચ્છા વડે અપણ ન થઈ જાય, તો આત્મજ્ઞાન માટે તો માત્ર થોડો જ પ્રયત્ન કરવો પડે એવું છે. તમે માત્ર ઈચ્છાને જ શાંત કરો, એટલે તે વડે તમને સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. નિરપૂલપણું થવું એ જ મોક્ષરૂપ છે અને ચિત્તામાં ઈચ્છા રહ્યા કરવી એ જ બંધનરૂપ છે; માટે યથાશક્તિ ઈચ્છાને જ છુટવાની છે. માત્ર આટલી વાતમાં શું ન બની શકે તેવું છે? ઈચ્છા એ જરામરણજન્મ આદિરૂપે હંરજ અને ખદિર વૃક્ષોની હારના એક બીજરૂપ છે. તેને નિરંતર શાંતિરૂપી અગ્નિ વડે ચાંદરથી બાળી (ભૂંજ) નાખો. જે જે વિષયમાં ઈચ્છા જતી રહીને, જેટલું જેટલું નિષ્ક્રમપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેમાં તેટલું તેટલું મુક્તપણું જ છે; માટે ન્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચે અને ધૈર્ય આદિ ધન ચાલે, ત્યાં સુધી ઉત્પન્ન થતી ઈચ્છાને શમાવી દેવી જોઈએ. જે જે વિષયમાં જેટલી જેટલી ઈચ્છા રહે છે. તેટલું તેટલું તે તે ખાખતમાં બંધના પાશો વડે બંધાવું પડે છે. એ ઈચ્છા જ દુઃખના હાલાકરૂપ છે, અનેક પીડાઓને વિસ્તારનાર છે અને પુણ્ય-પાપમય છે. વિવેકી પુરુષની એક ક્ષણ પણ જો ઈચ્છાને દૂર કરવાના ચત્ન વિનાની જાય, તો તેણે લૂંટારાઓ વડે લૂંટાવેલા પુરુષની પેઠે ધણી વાર સુધી પોકેપોક મૂકવા કરવી. જેમ જેમ પુરુષની ચાંદરની ઈચ્છારોગ શાંત થતી જાય છે, તેમ તેમ સાધનવ્યવસ્થા દ્વારા મોક્ષને સિદ્ધ કરી આપનાર કલ્યાણીની દક્ષિ થાય છે. પોતાના આત્માને વિવેકથી રહિત રાખીને નિષયેના ઉપભોગ વડે તેની ઈચ્છાને પૂર્ણ કર્યા કરવી, તે જ સંસારરૂપી નિષવૃક્ષનું સિંચન કરવા જેવું છે. હૃદયમાં રહેલા ચિદામાસરૂપી પુરુષપશુએ પોતાના આશયરૂપ હૃદયને પુણ્યપુણ્યરૂપી શુભાશુભ કર્મો વડે દૂષિત કર્યું છે. આ અપરાધ બદલ હૃદયરૂપી ઇષણાંબી ભગભળી ઊઠેલી અને તીક્ષ્ણ આણીએ, બાળી પાપરૂપી અગ્નિની

ઈચ્છાઓરૂપી પ્રાણો તેની સાથે વેર હોય એમ તેને મોહરૂપી ધુમાડાથી આધળો કરી દે છે, તેને સ્નેહરૂપી પાશથી બાંધી દે છે, સુખદુઃખ આદિ ભૂંડ બીજને રહેવાતા સ્થાનરૂપ તેના વૃષણને પકડી રાખે છે અને તેને હામ દે છે. એ વખતે તેનો છમછમ એવો ગવાજ થાય છે. ૧-૪૫

**દ્વૈવજ્ઞાતાઃ સ્વસુખદુઃખકુલીજકોશૌ વૈરા-
વિવાશ્રયકૃતાદશુમાચ્છુનાશ્ચ । નાલાય દુઃકૃત-
કૃષ્ણાનુશિલાઃ સ્થિતાતા ઇચ્છાન્છમચ્છમિતિ
પુંસુમાદરૂંઢિ ॥ ૪૫ ॥**

શ્રીયોગવસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'સંસારબીજકથન' નામનો
ચર્ગ ૩૬ થો અખાખ

સર્ગ ૩૭ મો*

જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ

વસિષ્ઠ ઉગ્રવ

ઈચ્છાવિષવિકારસ્ય વિયોગં યોગનામકમ્ ।

શાંતયે દાણુ મયોર્ઽપિ પૂર્વમુક્તં વિશેષતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ ઇચ્છારૂપી વિષવિકારને નિવૃત્ત કરી દેનાર 'યોગ' નામનો ઉપાય મેં પ્રથમ પણ તમને ઠહેલ છે છતાં પણ હું તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને ફરી વાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે ઉપાય ઇચ્છાથી થતારા સર્વ અન-થોની શાંતિ કરનાર છે. ચાહી જો કાંઈ પણ વસ્તુ આત્માથી જુદી હોય તો તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી ઘટે છે, પણ જ્યારે આત્મથી કાંઈ પણ જુદું જ નથી, ત્યાર પછી આત્મથી જુદી શી વસ્તુની ઇચ્છા રાખવાની છે? ચિદાત્મા પોતે નિરવયવ છે, દ્રષ્ટા-દૃશ્ય-દર્શન આદિ ત્રિપુટીના વિભાગથી રહિત છે, સુક્ષ્મ છે અને આકારથી પણ અત્યાંત શૂન્ય છે. વળી તે જ

હું -જગત એ ઇત્યાદિને આકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ રહેલ છે તો પછી તેને ઇચ્છા કરવા લાયક એ શી બીજી શી વસ્તુ છે? આ ચોતનતત્ત્વનું સ્વરૂપ [ચારીએ, તો આકાશરૂપ છે, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય આદિને પણ આકાશરૂપે જ તે ધારણ કરી રહે છે, ખોતે પણ આકાશરૂપ જ છે અને આ ચિદાકાશરૂપ જગતને પણ તે આભાસમાત્ર જ ધારણ કરી રહ્યું છે. આમાં કયો ઇચ્છાનો નિષય છે? અને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા છીએ, અમારી દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ નિમિત્ત અચવા પ્રમાણ ન જણાયથી ગ્રાહ્યતા (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નિષય આદિનો) અને ગ્રાહકતા (ગ્રહણ કરનાર જનાત્માનો) વસ્તુતઃ સંબંધ જ નથી, તો પછી ઇચ્છા કરવાનો શો નિષય છે? વળી જે લોકોની દૃષ્ટિમાં એ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકનો સંબંધ સિદ્ધ છે, તે સ્પષ્ટાનીએ પણ (સ્વપ્નસુષુપ્તિમાં જણાતાં મનુષ્યોની પોદે મિથ્યારૂપે જ દેખાતા હોયથી) તત્ત્વદૃષ્ટિને મારા જોડામાં આવતા નથી. ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકનો સંબંધ ચોક્કસીજ્ઞમાં પરસ્પર પોતાની સંદર (વ્યવહારદૃષ્ટિએ) રહેલ છે, તથાપિ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તે દેખાતો નથી કેમ કે જે અત્યય જ છે, તો પછી તે શી રીતે જોવામાં આવે? સંદ્રમાં કોણે સ્થાન દીઠો છે? પોતાના પારમાર્થિક આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા નહિ રહેતાથી બહિર્મુખપણું થાય છે અને એમ અજ્ઞાનને લીધે ગ્રાહ્યગ્રાહક આદિ ત્રિપુટીની સત્તા દેખાય છે. જો કે એ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આદિ અશાસ્ત્રીય (લૌકિક) દૃષ્ટિ વડે તો સત્ય જણાય છે, છતાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ વડે (તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે) જોતાં તે સર્વ કયાં જતું રહે છે, પાછું જાણવામાં જ ચૂકાતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો સહજ સ્વભાવ છે કે, શસ્ત્ર દ્વારા પોતાનું તારિતક આત્મસ્વરૂપ સમજાય છે, ચોટલે અસત્ય આહાર પોતાના આત્મામાં જ રામી જાય છે (હીન થઈ જાય છે.) ખરો મોક્ષ પણ તે જ છે, કે જેમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ ત્રિપુટીનો ક્ષય થઈ જાય છે. મુક્ત અવસ્થામાં દૃશ્ય વગેરે રહેતું નથી અને જ્યાં સુધી દૃશ્ય વગેરે રહે ત્યાં

* આ સાહત્રીસમા ચર્ગમાં જેવી રીતે ઇચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય તથા ઉત્પન્ન થાય તેપણ તે ગ્રહરૂપ જ ગણાય, તેવી રીતે અનેક યુક્તિઓ વડે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો.

સુધી મોક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. છાયાની અંતે તડકાની બેઠે આ બંને એક કેડાણે સંભળતાં નથી. મોક્ષ અને દૃશ્ય એ બંને જો ભેગાં રહી શકે, તો એકબીજા વડે પરસ્પર તારા-કરતાં બંને અસત્ય હશે. જો એ બંને અસત્ય હશે તો અનુભવ-સિદ્ધ મોક્ષની પણ અસત્યતા જ સિદ્ધ થવા બેસે; પરંતુ મોક્ષ તો જસ-મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, દુઃખતા સંપ્રદેશી પણ રહિત છે અને જીવન્મુક્ત પુરુષોના અનુભવ વડે જ સિદ્ધ છે માટે તેની અસત્યતા કહી શકતી નથી. બાકી, દૃશ્ય આદિ સર્વ ભ્રાંતિરૂપ છે, તે વડે ખરું સુખ થતું નથી અને તે મિથ્યા તથા દુઃખરૂપ છે; માટે તે વિષે તમે કરા વિચાર જ ન કરો તમે તો સ્વભાવસિદ્ધ (ચાકુચિમ) મેક્ષસુખમા જ નિરંતર દૃઢસ્થિર થઈ રહો. છાયાની ચાંદર ભ્રાંતિ વડે દેખાતા રૂપાની બેઠે જે દૃશ્ય ભ્રાંતિ વડે જ માત્ર દેખાય છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં દેખાતું નથી, વસ્તુતઃ છે જ નહિ, તો તે અસત્ય વસ્તુનો નિષેધ કરવાથી પણ શું છે? એ દૃશ્યજનનું અસ્તિત્વ માનવાથી મોટું દુઃખ થાય છે અને એ દૃશ્યજનનો અભાવ માનવાથી મોટું સુખ થાય છે; પણ એ અભાવ યુક્તિપૂર્વક મનન સહિત નિઃદિધાસન કરવાથી દુઃખતાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અધમ પુરુષો! આત્મા અતિદિસિદ્ધ છે અને તે વધતું, ઘટતું ઈત્યાદિ વિકારમાત્રથી રહિત છે. તે પોતાના સ્વયંપ્રકાશ-પણથી અને શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિના ઉપદેશથી સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવે છે, છતાં તમે કેમ તે તરફ દૃષ્ટિ જ નથી કરતા? તમે પોતાના આત્માને નક્કામા બંધનમાં નામવા માટે જ શું એ દૃશ્ય-જનને પકડી રાખેલ છે? અને શું તેથી તમે દૃશ્ય વિષયોની આસક્તિને નથી છોડતા? બ્યારે કાર્યમાવ-કરણભાવ બોરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે તો દેહાદિ મર્ષાદિઓ રહેતી નથી અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચિત્તમાત્ર પ્રત્યગાત્મામાં (જીવમાં) પણ બ્રહ્મપણું સિદ્ધ થાય છે. સર્વેના આત્મારૂપ એક પરમતરવ જે ચિદ્રાક્ષ-

રૂપ છે, તે બધો કેડાણો ખૂણરૂપે વ્યાપી રહેલ છે; છતાં તેમાં દ્રષ્ટદૃશ્ય આદિ ભાવો વાસ્તવરૂપે સ્વીકારી લઈ જેગો બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે સાધનોતે શોધે છે, તેવા વાદીરૂપી ખશુઓનું કે તેવા તાર્કિક શિષ્યરૂપી ખશુઓનું અમારે કશું પણ પ્રયોજન નથી. વળી એ એક જ બ્રહ્મતરવ સર્વતઃ ભરપૂર છે, તો પછી તેમાં કાર્ય-કારણભાવનો બોધ કરવામાં અન્યતો શો અવકાશ છે? પવનની ચંચળતામાં, જળના પ્રવાહપણામાં અને આકાશની શૂન્યતામાં જે (કાંઈ સ્વભાવ આદિ અનિર્વચનીય) હેતુ છે, તે જ ચિદ્રાત્માના સૃષ્ટિ આદિરૂપે થઈ જવામાં હેતુરૂપ સમજવો. હે સુશીલ સમચંદ્ર-જી! જો કાર્યકારણભાવ આદિ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તો પછી બ્રહ્મની અંદર જગતને કાર્યરૂપ કહી વળી બ્રહ્મનું કારણપણું સિદ્ધ કરવાનો ભૂદની વાત તો માત્ર નિર્લજ્જના બતાવનાર છે. જગતમાં ખરી સીતે સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. જગત પોતે જ શાંત અને પરમ મંગલમય પરબ્રહ્મરૂપ છે. ચૈતન્ય વિના બીજું કશું પણ છે નહિ, તો પછી ઈચ્છાનો ઉદય જ ક્યાંથી થાય? જેમ માટી વડે બનાવેલા ચોદાઓની (સમકંડોની) સેનામાં માગી વિના બીજું કાંઈ હોતું નથી, તેમ બ્રહ્મના એક વિવર્તરૂપ એવા જગત-ચાંદકાર આદિ દૃશ્યમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી.

સમ મોહ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! જો આપ કહો છો તેમ (સર્વ બ્રહ્મરૂપ) છે, તો પછી ઈચ્છા પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેનો ઉદય થાઓ અથવા ન થાઓ, તેનો વિધિ-નિષેધ કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

વસિષ્ઠ મોહ્યા : ઈચ્છાનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં ઈચ્છા બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે અને જ્ઞાનની અવસ્થામાં ઈચ્છા બ્રહ્મરૂપ છે, બીજાં કરારૂપ નથી. હે સમચંદ્રજી! આ વિષયમાં તમે જેમ સમજ્યા છો તેમ જ ખરું છે; પરંતુ આ એક વાત તમે સાંભળો; બ્યારે બ્યારે જ્ઞાન તો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઈચ્છા શમી જાય છે. જેમ સૂઈતો ઉદય થતાં આપોઆપ જ

શાન્તિનો નાશ થઈ જાય છે પણ ઉદય થતો નથી, તેમ શાન્તિનો ઉદય થતાં આપોઆપ જ ઈચ્છા આદિનો નાશ થઈ જાય છે પણ તેનો ઉદય થતો નથી. જેમ જેમ શાન્તિનો ઉદય થતો જાય છે, તેમ તેમ કૈતની શાન્તિ થતી જાય છે અને વાસનાનો લય થતો જાય છે; તો પછી ઈચ્છાનો ઉદય જ શી રીતે થાય? સર્વ દૃશ્યભૂતમાં નીરસપણું જણાયાથી જે પુરુષને કશા વિષયમાં ઈચ્છાનો ઉદય જ થતો નથી, તે પુરુષની અનિદ્રા શાન્તિ થઈ ગયેલી છે. અને તેનામાં નિર્મળ ચોવા મુક્તપણાનો ઉદય થયો છે, ચોમ સમજવું. શાન્તિ પુરુષને દૃશ્ય તરફ વૈરાગ્ય હોતો નથી તેમ આસક્તિ પણ હોતી નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રશ્ય અને દૃશ્યનો સંબંધ થવામાં તેને રુચિ હોતી નથી. કોઈક વખતે ક્રાંતાલીય યોગથી અથવા બીજા કોઈની પ્રેરણા વડે શાસ્ત્રમાં નિષેધ નહિ કરાયેલ અને દેહધારણમાં સાધનરૂપ ચોવા અન્નપાનાદિકના વખતે તે ઈચ્છે છે અથવા નથી પણ ઈચ્છતો. જીવન્મુક્ત પુરુષની ચોવી આભાસરૂપ ઈચ્છા અથવા અનિદ્રા ચો ખતો બ્રહ્મરૂપ જ છે, ચોમાં કોઈ સંશય નથી. ઘણું કરીને શાન્તિ પુરુષને ભોગ સંબંધી કરી જ ઈચ્છા થતી નથી. વખતે ચોને ચોવી ઈચ્છા થાય જ છે, તો તે પૂર્વતા અભ્યાસ અનુસાર હોય છે. જો શાન્તિનો ઉદય થયો તો જરૂર મનુષ્યની ઈચ્છા શાન્તિ જ થઈ જાય છે, જેમ પ્રકાશની ચાને ચાંધારાની ચોકર સ્થિતિ આસંભવિત છે, ચોમ શાન્તિ અને ઈચ્છાની ચોકર સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. તરવણું પુરુષ કોઈ જગ્યાએ બિધિ—નિષેધનો વિષય જ થઈ શકતો નથી; કેમ કે વૈરાગ્યને લીધે જે પુરુષ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ અને ઈચ્છાઓથી રહિત છે, તેને કોણ શા માટે અને શું કહે છે? જેમ ખતે તેમ તદ્દન થોડી ઈચ્છા રાખવી, સર્વ લોકોને અભયદાન વડે પ્રસન્ન રાખવા અને આત્માનંદનો અનુભવ કરવો ચો જ તરવણાનંદનો ઉદય થવાનું ચિહ્ન છે. જ્યારે સર્વ દૃશ્ય વિરસ (રસ વિનાનું—સ્વાદ વગરનું) જણાયાથી કોઈ કંઈકે ચિત્તની રુચિ

જ થતી નથી, ત્યારે જ ઈચ્છાનો ઉદય થતો નથી અને ત્યારે જ મુક્તપણાનો અનુભવ પણ થાય છે. શાન્તિને લીધે ક્લિત્ત્વ—ચેત્ત્વ આદિ ભાવને છોડી દઈ (નિઃસંકલ્પપણે) જે કેવળ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ શાન્તિપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેની દૃષ્ટિમાં—ઈચ્છા—અનિદ્રા આદિ સર્વ ભાવો પરમ મંગળમય ચિદરૂપ જ છે. જે પુરુષ શાન્તિ થવાને લીધે કૈતભાવને છોડી દે છે, 'કૈતનાશરૂપ કોઈ બીજું વસ્તુ છે' ચોવા ભાવને તથા 'આ સર્વ પરસ્પર મળી જઈ ચોકરૂપે થઈ રહેલ છે' ચોવા ભાવને પણ ત્યજી દે છે અને સ્વસ્થપણે કશા વિદ્યેષને નહિ ખામતાં સ્વચ્છતાથી પોતાના શાન્તિ આત્મસ્વરૂપમાં જ દૃઢપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેવા મહાત્મા પુરુષને કર્મ કરવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન નથી, કર્મનો ત્યાગ કરવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન નથી, સર્વ પ્રાણીમાત્રમાંથી કર્મ પ્રયોજન કોઈ લેવાનું પણ હોતું નથી; તેમ જ ઈચ્છા વડે કે અનિદ્રા વડે, કોઈ વડે કે કરણ વડે, પોતા વડે કે પાસા વડે અને અરણ વડે કે જીવિત વડે પણ તેને કર્મ પ્રયોજન હોતું નથી. મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શાન્તિ પુરુષને ઈચ્છાનો ઉદય જ થતો નથી અને જો કદાચિત્ત પ્રારબ્ધ-યોગથી આવશ્યક આપ્તમાં કોઈ નહિ જેવું ઈચ્છા થાય, તોપણ તે અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે. દુઃખ પણ નથી તે સુખ પણ નથી અને આ જગત શાન્તિ પરમ મંગળમય અનાદિસિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ છે; ચોમ સમજ જે પુરુષ પ્રાણીની પેઠે અંદર નિર્વિકાર અને અલ્પનિષ્ઠ થઈ રહે છે, તેને વિદ્યાની પ્રમુદ્ધ (શાન્તિસંપન્ન) કહે છે. આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે આત્મતરવણું શાન્તિ મેળવી કોઈ કોઈ વિવેકી પુરુષ વિધેને પણ કોઈ યોગ્ય યોજના વડે અમૃતરૂપ કરી લે છે, તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ આત્માની ભાવના વડે દુઃખને પણ નિરતિશય આનંદરૂપ તથા સુખરૂપ કરી લે છે અને શાન્તિ વડે પોતાના આત્મામાં ધીરતા ધારણ કરી રાખે છે, તે પ્રમુદ્ધ કહેવાય છે, શાન્તિ સિદ્ધ થયા

પદ્મી પ્રજાની અંદર જગતની જે સ્થિતિ જણાય છે, તે પ્રજારૂપે જ જણાય છે. એ જગત વિદ્યાકાશની અંદર વિદ્યાકાશરૂપે રહ્યું છે, નિર્નિકાર ચેતનસત્તામાં નિર્વિકાર ચેતનસત્તારૂપે રહેલું છે, પરમ મંગળમય પરબ્રહ્માં પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મરૂપે રહેલું છે, શૂન્યતા જેવા દૃશ્યથી રહિત પરમાત્માની અંદર શૂન્યતા જેવા દૃશ્યથી રહિત પરમાત્મારૂપે રહ્યું છે અને સદૃષ આત્મતત્ત્વમાં સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વરૂપે રહેલું છે. સંકલ્પોરૂપી કલંકથી રહિત એવું શુદ્ધ વિદ્યાકાશ નિર્નિકાર છે, તે પોતાના નિર્વિકાર શુદ્ધ સ્વરૂપથી સર્વત્ર સમાન રૂપે રહેલ છે, શાંત છે અને પરમાનંદરૂપ છે. સર્વત્ર તે જ પ્રસરી રહેલ છે અને જગત કાંઈ છે જ નહિ, આલું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, ચેતલે અહંકારરૂપી પ્રાંતિ પોતાની મેળે જ ક્ષય પામી જાય છે. જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક જગત દેખાય છે, તે સર્વ શાંત વિદ્યાકાશરૂપ છે અને બીજા કેઈના મનોરાજ્ય વડે ખડા થઈ ગયેલા શહેરના જેવું તે માત્ર મનોમય જ છે. જેમ બીજા પુરુષે પોતાના મનોગજ્યમાં કંઈકી કાંઈકી નગરીમાં શૂન્યપણને લીધે તમારું જન્મ-આવનું નિર્વિઘ્નપણું (ભીંતનો પ્રતિબંધ ન નડતો) સુખથી થઈ શકે છે, તેમ આ જગતરૂપી પ્રાંતિની અંદર પણ શૂન્યતાને લીધે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષનું પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જન્મ-આવનું સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે આત્મ તો સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વહી આવે પર્વતો ઈત્યાદિની શોભા વડે અત્યંત શૂન્ય છે અને તેની અંદર દ્રશ્યનું (જેનાસ્તું) અંતઃકરણ જ સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ઈત્યાદિના આકારે પ્રસરી રહેલું છે. જેમ તુષણ વડે વ્યાપુળ થયેલા અને આગ્રી ગયેલા પુરુષનું પોતાનું તેજ જળ વગરના પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં ઝાંઝળના જળના તરંગોરૂપે થઈ દેખાય છે, તેમ દ્રશ્યનું અંતઃકરણ જ (તેથી તેથી વાસનાને લીધે) સ્વર્ગ, પૃથ્વી, સમુદ્ર ઈત્યાદિના આકારે થઈને દેખાય આપે છે. સ્વપ્નમાં ખડા થઈ ગયેલા શહેરની પેઠે અને બાળકે પોતાના મનથી (અંધા-

સમાં) કલ્પી કાંઈકેલ પેતાલની તાળીચોની પેઠે જે કાંઈ આ દૃશ્ય આભાસરૂપે દેખાય છે, તેમાં શું સત્ય છે? પ્રજા જ સત્ય છે અને તે જ અહંકાર છે તથા જગતરૂપે અસત્ય રીતે પ્રાંતિને લીધે તે ભાસે છે. એ પ્રાંતિ પોતાના આશ્રય વિના જ સ્ફુરી આવે છે, મટે તે અસત્ય છે. આ જગતને સદૃષ (સાચું) પણ કહી શકાતું નથી, અસદૃષ (ખોટું) પણ કહી શકાતું નથી. અને સદસદૃષ (સાચું-ખોટું) પણ કહી શકાતું નથી, તો તે અનિર્વચનીય છે—ઇન્દ્રિયો વડે તેના વાસ્તવ તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે તેવું નથી. ગંધર્વનગરને આકારે દેખાતા આકાશની પેઠે તે જગત આદિ તા આકારે થઈ રહેલું ભાસે છે. તત્ત્વ પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનના બળને લીધે વિષયો મિથ્ય રૂપે જણાય છે. તેથી તેને વિષે ઈચ્છા અને અનિચ્છા એ બંને સરખાં જ છે; છતાં ઈચ્છાનો ઉદય જ ન થતા દેવો એ વાત ચાંતન સુખનો ચાતુભવ કાવવામાં હેતુરૂપ છે. માટે તેને જ હું વધારે શ્રેયસ્કર માનું છું. નિર્વિકાર આકાશની અંદર ચાક્રશમાંથી જ આકાશદ્વાયુઃવાયોગિનિ* એ શ્રુતિના કમ પ્રમાણે જગત-અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થતાની પ્રતીતિ થતી બેવામાં આવે છે અને પતનમાંથી તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ ગતિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે વિદ્યાત્મામાંથી તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે જગત-અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થતાં બે શક્તિ આવે છે. આમાં બીજું કશું કારણ નથી. વિદ્યાત્માનું બહિર્ભુજ થઈ જવું તે જ ઈચ્છારૂપ છે, મિતરૂપ છે અને સંસારરૂપ છે. એ વિદ્યાત્મા બહિર્ભુજ ન થાય અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ નિયત રહે તે મુક્તિ છે. આમ યુક્તિનો સમજ સખી તમે નિર્મિલેષ અને શાંત થઈને રહો. વસ્તુતઃ વિચારતાં તો ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાયો કે અનિચ્છા થાયો, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયો કે તેનો લય થાયો,

* આકાશથી વાયુ થાય છે અને વાયુથી અગ્નિ થાય છે વગેરે.

પણ સર્વ મિથ્યા હોવાથી કોઈની કશી ક્ષતિ જ થતી નથી; કેમ કે વસ્તુતઃ કશું પણ ચાલી છે તહિં આને સર્વ કલિપત છે. ઈચ્છા અને આનિચ્છા, સત્ અને અસત્, ભાવ અને અભાવ તથા સુખ અને દુઃખ એ વગેરે કશી કલ્પના નિર્વિહાર ચિદ્રાશની અંદર સંભવતી જ નથી. પિવેકે વડે અને શાંતિ વડે તૃપ્ત હોવાથી જે પુરુષને દિવસે દિવસે ઈચ્છાતો ઘટાડો થતો જાય છે, તે પુરુષને પિવેકીઓ મોક્ષભાગી (મોક્ષ પામવાને ભાગ્ય-શાળી થયેલો) કહે છે. ઈચ્છારૂપી બાણના શલ્ય વડે વીધાયેલ હૃદયમાં (શોક, મોહ આદિ વેદના-રૂપ) એવું તો તીવ્ર શૂળ થવા માંડે છે કે, તેમાં આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા મણિ-મંત્ર-ચૌષધ આદિ ઉપયોગે પણ જય ન મેળવી શકતાં બુદ્ધ થઈ જાય છે, વિધિતારને ગ્રાણીઓનાં દુઃખોની ચિકિત્સા માટે જે જે ચૌષધ, મંત્ર, યંત્ર આદિ કાર્ય-કારણના ભાવો સરળતા છે તેમની ધણી વાર પ્રથમ પરીક્ષા કરી જોવા માટે મેં સૂક્ષ્મ ધ્યાન રાખી યત્ન કર્યો છે. પરંતુ મિથ્યા ભ્રાંતિના ભારને વહન કરનારા પુરુષની ભ્રાંતિરૂપ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવા તેઓ સમર્થ થઈ શકતા હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આપણી ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) એવા ઉપાય વડે આપણે જો પાર-ક્રાંતી ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ એવા દુઃખનું નિવારણ કરી શકતા હોઈએ, તો આપણા મનોરથ વડે કલ્પી લીધેલ ખાલુ યોગ્યતા વિસ્તારવાળા પોતાના મુખ વડે આપણે પારક્રાંતી સ્વપ્નમાં તેણે પોતાના ચિત્ત વડે કલ્પી કાઢેલા પર્વનાદિને કેમ ગળી શકતા નથી કે તત્ત્વવિચાર વડે જોવા જતાં વેંત જ જે નાશ પામી જાય છે, તેવા સત્-પદાર્થ વડે જો કાંઈ વાસ્તવ વ્યવહાર કરી શકાતો હોય, તો પછી સસલાનાં શિંગડાં વડે આક્રાંતને કેમ હાંકી નથી શકાતું ? (આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે કોઈનાં ભ્રાંતિજન્ય દુઃખોને બીજા કોઈથી નિવારી શકાતાં નથી, પણ તેનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે અનુભવમાં આવતું પરમર્થ સત્ય બ્રહ્મ જ

તેનાં સર્વ ભ્રાંતિજન્ય દુઃખોનું નિવારણ કરનારા ખગ ઉપાયરૂપ છે.) જળ જેમ અત્યાંત જડપણાને લીધે દ્રવપણું મૂકી દઈ ફાણમત્રમાં ઠરાવ્યોરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ચિદ્રાશના ફાણમત્રમાં જ અહંભાવને લીધે મનરૂપ થઈ જઈ પછી દેહરૂપ બની જાય છે. જેમ ચિદ શક્તિ (ચેતનસત્તા) પોતે નાશ તહિં પ.મતાં સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનો મિથ્યા રીતે અનુભવ કરે છે, તેમ જગત અવસ્થા-માં પણ તે પોતાના ચેતનપણાને લીધે પોતે નિર્વિહાર રહી અસત્ય રીતે જ આ દેહભિમાનને અને જીવભાવને અનુભવે છે. આક્રાંતી અંદર વાસ્તવિક રીતે ક્રાળાશ ન હોવાથી તે (ક્રાળાશ) અસત્ય છે અને એ ક્રાળાશ (ચક્રુ દ્વારા) ભ્રાંતિ વડે અનુભવમાં આવવાથી સત્ય પણ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પરમાત્માની અંદર જગત ભ્રાંતિ વડે ભાસી રહ્યું છે, તે સદ-રૂપ પણ નથી અને અસદ-રૂપ પણ નથી; પરંતુ કાંઈક અનિવચનીય છે. જેમ શૂન્યપણાનો અને આક્રાંતી તથા પવનનો અને તેની અંદર રહેલી ગતિનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મા અને સૃષ્ટિ વસ્તુતઃ એકરૂપ છે અને તેનો પણ ભેદ નથી. ચાલી જગત આદિ કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી; પણ જેમ સૂઈ ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નનો આભાસ થાય તેમ અવિદ્યાને લીધે આ જગતનો પણ કેવળ આભાસ માત્ર જ થાય છે. ચિદ્રાશની અંદર પૃથ્વી આદિ સર્વ સૃષ્ટિ ખરી રીતે છે જ તહિં અને તે (સ્વપ્નાદિકની પેઠે) આભાસમાત્ર જ દેખાય છે. તો પછી તેમાં લેવાદેવાના સંબંધમાં શો આગ્રહ રાખવો? હોય કે પુજી આદિ પોતાનાં કારણો સહિત આ દેહ કેવળ આભાસમાત્ર છે, બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તે નથી; કેવળ ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ પોતાના સુજ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહેલ છે અને સર્વ તેના નિર્વરૂપે ભાસ્યા કરે છે. અમુક આભાસ અમુક કામ કરે છે, એવા વ્યવહારમાં બુદ્ધિ આદિ અંદરની ઇન્દ્રિયોનું અને ચક્રુ આદિ બહારની ઇન્દ્રિયોનું જે કાંઈ કારણપણુ

જણાય છે, તે પણ સુદ્ધિ આદિનો વ્યાપાર છે કે જેને ચૈતન્યના આપનાર આત્મતત્ત્વ વચ્ચે ભેદ કે અભેદ કંઈ જ સંભવતું નથી. વસ્તુતઃ તો એ સાત્ય નથી, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ એક આત્મતત્ત્વનો સદાકાળ સંભવ હોવાથી એ સર્વ એ તત્ત્વમાં જ આધ્યાત્મપદ્ધિઓ રહ્યું છે. સ્વપ્નમાં જેમ લાંબા કાળ વિના, સણમાત્રમાં, હેતુ વિના અને ક્રમ વિના જન્મ-મરણ આદિનો અનુભવ થાય છે. તેમ એ ચૈતન્ય તત્ત્વમાં કલ્પો અને મહાકલ્પો તથા તેની અંદર થનાર વ્યવહારો વગર હેતુઓ અને ક્રમ વિના ભાસે છે. પૃથ્વી પણ ચિદાકાશરૂપ છે, પર્વતો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, દૃઢ ભીતો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, આ સર્વ લોકો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, અને સર્વ ક્રિયાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ છે; કેમ કે ચિદાત્માને પોતાના વિશાળ સ્વરૂપમાં જ સૃષ્ટિનો આભાસ દેખાય છે. આ જગતરૂપી ચિત્ર આકાશરૂપી ભીતની અંદર ચિદાત્મારૂપી રંગ વડે રંગાયેલ છે, તેનો ઉદય પણ થતો નથી અને આસ્ત પણ થતો નથી. તે બેદને પણ નથી પામતું અને નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ચૈતન્ય-શક્તિરૂપી જળ જગતરૂપી મોટા તરંગોના પ્રવાહરૂપે રહ્યું છે, તેમાં શું ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને શું ક્યારે નાશ પામે છે? શાંત મહા-ચૈતન્યરૂપી આકાશ જગતની શક્તિથી સાવ સંકલિત જ છે. અને તેની અંદર જડ દૃશ્ય-પ્રપંચનો જ અસંભવ હોવાથી જગત જ છે નહિ તો પછી તેની ઉત્પત્તિ અને નાશ તે શી રીતે સિદ્ધ થાય? ચિદાત્માની વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે થનારા દૃઢ સંકલ્પના પ્રયોગ વડે પર્વતો આકાશના જેવા થઈ જાય છે અને આકાશ પર્વતોના જેવાં થઈ જાય છે. યોગી પુરુષો અર્ધનિમેષ* જેટલા વખતમાં (પળવારમાં) પોતાના આત્માના દૃઢ સંકલ્પરૂપી સિદ્ધ ચૌખર્ષા અઘસીર ચૌસઠ)ના પુર્ણના પ્રયોગ વડે જ જગતને આકાશરૂપ કરી

દે છે અને આકાશને આ ત્રણ લોકરૂપ બનાવી મૂકે છે. જેમ આકાશની અંદર સિદ્ધ યોગી પુરુષોના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં અસંખ્ય તરંગો એકબીજામાં ન ભળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહ્યાં છે, તેમ હજારો સૃષ્ટિઓ બ્રહ્મની અંદર એકબીજામાં ન ભળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહેલી છે; પરંતુ તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ મહાસાગરની અંદર અનેક તરંગો એકબીજામાં મળી ગયેલા છતાં જુદા જુદા દેખાય છે, પણ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ જળથી જુદા નથી, તેમ મહાચૈતન્યની અંદર અનેક ભોટીભોટી સૃષ્ટિઓ અત્યંત્ય મળી ગયેલી (પરસ્પર સંબંધ સાધનારી) છતાં જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે; પરંતુ તેઓ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ મહાચૈતન્યથી જરા પણ જુદી કહી શકાતી નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગી પુરુષો જેમ પોતાના લોકોમાંથી દૃશ્યરૂપે રહેલા સિદ્ધ પુરુષોના બીજાં લોકમાં જવા માટે પોતાની ઉપાધિની મૂળ ચૈતન્યમાં લય કરી દે છે અને તે તે લોકમાં આલ્યા જાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિમાંથી બીજા સૃષ્ટિમાં જવાતું બની શકે છે. અવિનાશી અને પરમ આનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે. જેમ આકાશની અંદર ખાલી જગ્યા રહેલી છે, તેમ અનેક સૃષ્ટિઓની પરંપરા પર-માત્માની અંદર વિના અડચણો રહેલી છે. જેમ સ્ફટિક-શિલાની અંદર દેખાતી રેખાઓ સ્વાભાવિક પણે જ તેમાં રહેલ હોય છે અને પુષ્પની અંદર જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ સુગંધ રહી છે, તેમ પરમાર્થરૂપ ચિદાકાશની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ આ સૃષ્ટિના વિદ્યારો રહેલા છે. જેમ પુષ્પની સુગંધ પરસ્પર એકબીજામાં મળી ગયા છતાં નોખી હોય છે અને સિદ્ધ પુરુષોના લોકો પણ એકબીજા સાથે મળ્યાં આવતા છતાં નોખા હોય છે, તેમ ચિદાકાશરૂપે અનેક સૃષ્ટિઓ એકબીજામાં આતપ્રોત જેવી છતાં પણ નોખી રહેલી છે. સૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જોઈ જતાં તે સંકલ્પરૂપી આકાશમય જ દેખાય છે, તેથી એ સૃષ્ટિઓ સર્વના પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે રહેલી છે. જેવી રીતે રજૂલ સંકલ્પવાળા

* નિમેષોઽક્ષિપ્દકાલઃ (અમરચિવેક) આંખનું એક મટકું મરવું તેટલા સમયને નિમેષ કહે છે અને તેટલા વખતનો અર્ધા ભાગ તે અર્ધનિમેષ કહેવાય છે.

અને સ્ફૂલ મોહવાળા પામર પુરુષોને આ જગત-
નું સ્ફૂલપણું અનુભવમાં આવે છે, તેવી જ
રીતે સૂક્ષ્મ સંકલ્પવાળા અને સૂક્ષ્મ મોહવાળા
યોગીપુરુષો મનપૂર્વક સૂક્ષ્મતા વિષે જગતની જે
વાત કહે છે, તે પણ સત્ય છે. અરે ભાદીઓ !
વિજ્ઞાનવાદ* જ સત્ય છે એમ નથી, તેમ
બાહ્ય દૃશ્યરૂપ જોવામાં આવતા અને અનેક
અનર્થના હેતુરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિ સમ
પદાર્થોના વદ પણ સત્ય નથી, પરંતુ આ સર્વ
વદો તમારા (વાદીઓના) પોતપોતાના સંકલ્પ
અનુસાર તે તે પ્રયોજન અને ક્રિયાને સિદ્ધ
કરી આપી ફળજનક દેખાય છે, ચોતનતત્ત્વની
ચાંદર દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય ઓત્રિપુત્રીને પ્રજ્ઞાશ
કરવાની જે શક્તિ રહી છે, તે જ જગતરૂપ છે;
આમ જો ભાવના કરવામાં આવે, તો જેમ જગતો
અને પ્રવાહનો ભેદ નથી દેખાતો, તેમ ચોતનતત્ત્વનો
અને જગતનો ભેદ જોવામાં આવતો નથી. સર્વના
આધારરૂપ કાળ તેની ચાંદર રહેલાં બ્રહ્માંડો,
તેની ચાંદર રહેલા ચૌદ ભોકો, તેની ચાંદર રહેલા
હું, તમે ઈત્યાદિ તેના ઉપભોગ કરનારાઓ તેના
ભોગમાં સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયવર્ગ, તેના શબ્દ,
સ્પર્શ આદિ ભોગ્ય વિષયો અને તેમનો વિચિત્ર
ભોગ, એ સર્વ મન્યાના સંબંધથી ઇશ્વરરૂપે
થઈ રહેલ અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં શાંતપડે
પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ, જન્મ-મરણ
આદિ વિચાર માત્રથી સંહિત, એક શુદ્ધ ચિદ્વ્યાક્રાંત-
રૂપ જ છે -તેમાં કશા રાગ આદિ દોષો સંભવતા
જ નથી. ૧-૮૪

કાલો જગત્તિ મુવનાન્યદ્વયસંવર્ગસ્થં તાતિ
સત્ત્વ ચ તથેતિ ચ સર્વમેકમ્ । વિદ્યયોમ્પ્રજ્ઞાત-
મજમલ્યયમીશ્વરાત્મ રાગાદ્યઃ સ્વલુ ન કેવલ
સંભવન્તિ ॥ ૮૪ ॥

સર્ગ ૩૭ મો સમ્યામ

* બીજમતમાં વિજ્ઞાનવાદીઓને એક ભાગ છે કે
જે વિજ્ઞાનને જ માત્ર સત્ય માને છે. અહીં તેનું ખંડન
કરે છે, તેમ જ સમપ્રદર્શવાદી નૈયાયિકોના ચત્તનો
પણ અનાદર બતાવે છે.

સર્ગ ૩૮ મો*

ભેદ-ભ્રાંતિના નિષેધ અને જગતનું
ચૈતન્યપણું

વસિષ્ઠ ઉવાચ

ચિત્પદ્યયતિ જગન્મિથ્યા સ્વચ્છેદનવિશેષિતા ।

વ્યોમ્નિ માયાજ્ઞનાસિક્કા દળિવાચલલોતરમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ માયાને દેખાડનાર
આંખન આંજવાથી આંખ આકાશની ચાંદર
પણ પર્વતોને અને ચાંદરનાં તેનાં શિખર, તળેટી,
ગુફાઓ, વન, ઝાડી ઇત્યાદિને દેખે છે, તેમ
ચિદાત્મા (સાક્ષીચૈતન્ય) 'હું બ્રહ્મરૂપ નથી પણ
જીવરૂપ છું' એવી જીવભાવની ભ્રાંતિ વડે વિશ્લેષ
પામી જઈ આ જગતને દેખે છે. બ્રહ્મની ચાંદર
કલ્યાણેલી આ સૃષ્ટિ અને ચિત્રમાં આલેખેલી
કાલપતિક સૃષ્ટિ* એ આને સમાન છે; કેમ કે
જેમ ભીંતમાં આલેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ પોતાના
અધિષ્ઠાન(ભીંત)રૂપ જ છે, તેમ આ સૃષ્ટિ
પણ અધિષ્ઠાન(ચૈતન્ય)રૂપ જ છે. વળી જેમ
ચિત્રસૃષ્ટિમાં વિકારનો ભાવ દેખાતાં છતાં તેના
અધિષ્ઠાનમાં વસ્તુતઃ કશો વિકાર હોતો નથી.
તેમ આ સૃષ્ટિની ચાંદર પણ વિકારો દેખાતાં
છતાં અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં કશો વિકાર
છે નહિ; પરંતુ સદાકાળ એ બંનેની પોતપોતાની
અધિષ્ઠાનરૂપે જ સ્થિતિ રહેલી છે. જેમ ભીંત-
ની ચાંદર આલેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ વસ્તુદૃષ્ટિએ જોતાં
ભીંતથી જુદી નથી, છતાં ભ્રાંતિવાળા અવિવેકી
પુરુષને તે જુદે રૂપે અનુભવમાં આવવાથી જુદી
લાગે છે, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની ચાંદર કલ્યા-
ણેલી આ સૃષ્ટિ પણ વસ્તુદૃષ્ટિએ જોતાં અધિષ્ઠાન-
ચૈતન્યરૂપ જ છે અને તેથી અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી
જુદી નથી; છતાં ભ્રાંતિવાળા અવિવેકી પુરુષને
તે જુદા રૂપે અનુભવમાં આવવાથી જુદી

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં જડચૈતનના ભેદથી
ભ્રાંતિનો નિષેધ કરી જગત ચિદ્રૂપ જ છે, એ વાત
ઉત્તમ તરીકે વડે સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

x કલ્પના વડે બનાવેલી—કૃત્રિમ

હાગે છે. અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે છે, તેથી એ અધિષ્ઠાનરૂપે જોઈએ તો બહારની સૂત્રિના પદાર્થો પણ સત્ય છે એમ તમે સમજો. જેઓ દ્રવ્ય,* ગુણ, કર્મ ઇત્યાદિ બહારના પદાર્થોનો માનનારા (તૈયયિક આદિ) બાહ્યાર્થીનહીંઓ છે, તેમનો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનો† મત અમારા સિદ્ધાંતમાં (વિરોધી નહિ રહેતાં) એકરૂપે મળી જાય છે; કેમ કે બાહ્યાર્થીવાદીઓના બહાર દેખાતા દ્રવ્યાદિ પદાર્થો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનું અંદર રહેનારાં વિજ્ઞાન, એ બંને એકસત્ય હોવાથી અધિષ્ઠાનસત્તાથી જુદી સત્તાવાળાં નથી, પણ તે બંને સદાકાળ ચિદાત્મારૂપ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી, એ પાંચમહાભૂતો હોવા પામવાના સ્વભાવવાળાં છે. તેમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, એટલે પરમ શાંતિવાળી અને શૂન્ય છતાં (વિવર્તરૂપે) મોટા આડંબરને ધારણ કરી રહેલી બ્રહ્મસત્તા જ ચોતરફ પ્રસરી રહેલી છે. આ સર્વ જગત બ્રહ્મસત્તાથી જ થયેલું છે અને બ્રહ્મસત્તારૂપ છે. સર્વના પ્રયોજનરૂપ કિંવા ફળરૂપ પણ બ્રહ્મસત્તા જ છે અને સર્વથી છેવટ બાકી રહેતાર પણ તે જ છે; એ રીતે સર્વમય થઈ રહેલી અને સર્વના વ્યાપ્તારૂપ એવી એ બ્રહ્મસત્તાને માત્ર નમસ્કર છે. અંતઃકરણમાં રહેલું જોનાર ચૈતન્ય જ્યારે પોતે પ્રવાહરૂપે વૃત્તિનું ચૈતન્ય બની આંખ દ્વારા બહાર નીકળે છે અને ચૈતન્ય જે એવા જોવાના પદાર્થોની સાથે ઓડ થાય છે, ત્યારે જ તે દૃશ્ય પદાર્થ દેખાય છે;

÷ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એ સાત પદાર્થો ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેવા છે.

+ બુદ્ધિના મતાનુસાર † જે કંઈ દેખાય છે, તે જ્ઞાન છે. જ્ઞાન સિવાય આ જગતમાં બીજું કંઈ નથી. જ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ (વિજ્ઞાન) તે પોતાની અનાદિ વાસનાથી અનેકરૂપે દેખાય છે. એટલે બહારના જે સર્વ પદાર્થો દેખાય છે તે સાચા નથી. પણ બુદ્ધિના આભાસમાત્ર છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન સિવાય બીજો કંઈ આત્મા કે ઈશ્વર પણ નથી. આ મત વિજ્ઞાનવાદ, અનાત્મવાદ નિરીશ્વરવાદ, શૂન્યવાદ વગેરે નામથી ઓળખાય છે.

એટલે ત્રણે ચૈતન્યરૂપ છે. દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય તથા એ ત્રણેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારાં તેનું દ્રશ્ય, એ સર્વ જ્યારે ચૈતન્ય જ છે ત્યારે જ તે સર્વ જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એ બંને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની આંદર જો એકતાને પ્રાપ્ત ન થતાં હોય, તો શેરડી ખાતો પુરુષ શેરડીને જોઈ તેને ભલે ચૂસ્યા કરે, પણ પાષાણની ગોડે શેરડીની મધુરતાનો અનુભવ તેને થવો જોઈએ નહિ. પરંતુ દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી જળ જેમ બીજા જળની સાથે (યોગ થતાં) એકતા પામે છે, તેમ અનુભવ કરનાર દ્રશ્યચૈતન્ય પણ દૃશ્ય સાથે એકતા પામે છે. પરિણામે ‘હું અ. શેરડીના સ્વાદનો અનુભવ કરું છું’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. જો દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્ય ન હોય, તો જેમ બંને જુદાં જુદાં સાકડાં સંધાતાં નથી, તેમ દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એ બંને વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ દ્વારા † એકતા પામે નહિ. દ્રશ્યને અને દૃશ્યને જો જડ માત્રવામાં આવે, તો જેમ એક સાકડું બીજા સાકડાનું પોતે સખતીય છતાં (જડતાને લીધે) વૃત્તિ દ્વારા એકતા ન થતાં અનુભવ કરી શકતું નથી, તેમ દ્રશ્ય પોતે જડ હોવાથી વૃત્તિ દ્વારા જડ દૃશ્યવર્ગનો અનુભવ કરી શકે નહિ. જેવી (જડ) સ્થિતિ સાકડાંની છે, તેવી જ સ્થિતિ ચૈતન્યનો વ્યાદ કરીએ તો દ્રશ્ય-દૃશ્ય આદિ જડ વર્ગની છે એમ વિવેકીઓ કહે છે, તેથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ દૃશ્ય ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે. દ્રશ્ય પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તે દ્રશ્ય વૃત્તિવ્યાપ્તિ દ્વારા દૃશ્ય સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તેનો અનુભવ કરે છે. દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્યરૂપ હોવાથી જળ, વાયુ, પૃથ્વી, પથ્થર વગેરે સર્વ દૃશ્ય મહાચૈતન્યરૂપ છે; તેમ જ દ્રશ્યમાં કલ્પાયેલાં મન, બુદ્ધિ, પ્ર.ણ, જીવ ઇત્યાદિ

* યશુ આદિ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ (વ્યાપાર) દ્વારા ઘટ આદિ પદાર્થોમાં દ્રશ્યનું વ્યાપી જવું, તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહેવાય છે.

ભાવ પણ મહાચૈતન્યરૂપ જ છે; કેમ કે મહા-ચૈતન્ય વિના બીજી કશી વસ્તુ છે જ નહિ. પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન ઇત્યાદિની સત્તા પણ કેવળ ભાવનાને લીધે જ છે. ભાવના એ ચોક્ક જાતનો ચૈતન્યસત્તાનો અનુકાર છે અને તે ઇચ્છાને અનુસરીને ઉદય પામે છે. જેમ વીર્યની આંદર પુરુષ આદિ પ્રાણીઓનો અને વહના બીજની આંદર વહનો આત્મા સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલ છે અને પાછળથી તે મોટા રૂપને ધારણ કરી લે છે, તેમ બ્રહ્મસત્તા વિવર્તભાવથી આ જગતના આકારે થઈ રહી છે અને સુશુભિક્ષણમાં તથા પ્રલયક્ષણમાં તે શાંત ભાવથી રહે છે. આખા વૃક્ષના સારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજની આંદર તેનાથી પણ અતિસૂક્ષ્મ અને સારરૂપ જે કંઈ રહેલ છે, તે પરબ્રહ્મરૂપ છે અને તે જ પછી ઉત્તરોત્તર થનારા અંકુર, યૌ, શાખા ઇત્યાદિ કાર્યોમાં અગ્રેસર થઈ વિવર્તભાવથી બીજરૂપ થાય છે. બાકી વસ્તુતઃ એ પરબ્રહ્મ નિરંતર ખોતાના સ્વ-માં જ રહેલ છે. જે જે કંઈ કાર્યવર્ગની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મપણાથી તેના કારણરૂપે રહ્યું છે, તે તે બ્રહ્મ-રૂપ છે. તે બ્રહ્મ સર્વથી અતિસૂક્ષ્મ આત્મા-રૂપે સર્વત્ર રહેલ છે અને તે જ પાછળથી વિવર્ત-ભાવ વડે મોટા રૂપને ધારણ કરીને તે કાર્ય-વસ્તુરૂપે થઈ જાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ પ્રસરી રહેલ છે, તે વિના બીજું કંઈ પણ નથી. ઘટ આદિ પદાર્થને તેના મૂળથી માંડી દેહ ગ્રેય સુધી આહું-અવળું કે નીચેઉંચે બેઠેલો, તોપણ તે ઘટાદિક પદાર્થ જ જોવામાં આવે છે અને તે વિના ચોક્ક અણુમાત્ર પણ બીજું દેખાતું નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગતને મૂળથી માંડી દેહ ગ્રેય સુધી જે જે પુરુષે જેવી જેવી રીતે પરીક્ષા કરી જોયું છે, તેવી તેવી રીતે તે તે પુરુષને સર્વત્ર બ્રહ્મ જ જોવામાં આવ્યું છે - તે વિના ચોક્ક અણુ-માત્ર પણ બીજું કંઈ નથી. જેમ સોનાના સંકેતે આકારો બનાવવામાં આવે, તોપણ તેનું સુવર્ણપણું તો કાયમ જ રહે છે અને તે બદલાઈને બીજા કશો ભાવ થતો નથી, તેમ શાંત પરબ્રહ્મની

આંદર ચાનેક સુષ્ટિઓ અને ચાનેક છવો વિવર્ત-ભાવથી ભલે જોવામાં આવે, તોપણ એ પરબ્રહ્મ-નું વાસ્તવ શાંત સ્વરૂપ કાયમ જ રહે છે અને તે બદલાઈને તેમાં બીજા કશો ભાવ થતો નથી. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં તમારી પડખે રહેલા ચાનેક મેઘના સમુદાયે લાલ પ્રયુક્ત (જાગ્રત) અવસ્થામાં તમને નહિ જોવા જ છે, એમ અજ્ઞાનદશામાં સત્ય જણાતા જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે વિકારો પ્રયુક્ત (જાગ્રત) અવસ્થાને પામેલા તમને નહિ જોવા લાગે છે એટલે કે તેનું સ્વરૂપ તમને આકાશના જેવું શૂન્ય અથવા ચિદ્રાક્ષરરૂપ ભાસે છે. જેમ આકાશની આંદર કલ્પવામાં આવતું મલિનપણું અને આકાશમાં કલ્પાયેલી (ગંધર્વનગર સંબંધી) ગંધર્વ પુત્રોની સેના એ ખતે આકાશરૂપ છે, તેમ ચિદ્રાક્ષરની આંદર કલ્પાયેલું આ જગત પણ ચિદ્રાક્ષરરૂપ છે અને શાંત છે. જેમ પૃથ્વીની આંદર જળ વડે સિંચાયેલું વડ આદિ વૃક્ષનું બીજ પ્રાણીઓને છાયા, આશ્રય ઇત્યાદિથી ઉપકારકરનાર મોટા વડ આદિ વૃક્ષરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ખોતાની આંદર રહેલું ભ્રાંતિરૂપી અજ્ઞાન જ હૃદયમાં પુષ્પરૂપે ચિત્રિત થઈ બહાર જગતરૂપી ફળના આકારે થઈ રહેલ છે. આહંકાર આદિ પ્રતિબંધ ખસી જવાને લીધે નિરંતર અનંદનો અનુભવ કરનાર અને બ્રહ્મની સાથે ચોક્કતા પામેલા વિવેકી છવન્મુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં અણુમાદિ સિદ્ધિઓ પણ જૂના ઘાસના ટટકા જેવી અતિ તુરંત લાગે છે. આ ત્રૈલોક્યની આંદર દેવતાઓમાં, દેવોમાં કે મનુષ્યોમાં કોણું કશું પણ હું દેખતો નથી કે જે આ આખા જગતને ચોક્ક રવાંટા જેવું ગણનારા મહાત્મા પુરુષને લાભમાં નાખી શકે. જેણે ખોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ચોળખી લીધેલું છે, એવો પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય અને ગમે તે ઠેકાણે રહ્યો હોય, પરંતુ તેને દૈત સંબંધી અનેક સંકલ્પો ઊઠતા જ નથી. જે મહાત્મા પુરુષને સર્વ જગત શૂન્ય આકાશના જેવું લાગે છે, તેને ભોગ આદિના નિમિત્તાનું કશું સ્વરૂપ

જ ન દેખાયાથી શા માટે અને શી રીતે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય? અથવા કઈ બાબતમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય? બોલત્યોના કરતાં નિઃસ્પૃહ-પણુથી વિશેષતાને લીધે નામરૂપ સંબંધી સર્વે વિશેષ કલ્પનાથી રહિત થઈ રહેલા અને વૈભવને તથા દરિદ્રતાને એક સમાનરૂપે ગણનારા વિવેકી મહાત્મા પુરુષતા અગ્રાધ મહિમાને બાળ્યને કોણ સમર્થ થઈ શકે? પોતાના પ્રજ્ઞશ-ભય આત્મસ્વરૂપ વડે સર્વત્ર સમાનરૂપે પ્રજ્ઞકી રહેલા તેમ જ આકાશની ચોંટે નિર્વિકાર અસંગ અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ થઈ રહેલા મહાત્મા પુરુષતા ધંધુ-પુત્ર આકિન્નું મરણુ થાથી તેમનું કશું મરી જતું નથી અને તેઓ જીવતા રહેવાથી તેમનું કશું જીવનું રહેતું નથી—એ મહાશયનું તો જે કેઈ છે, તે સદા એક જ રૂપમાં અખંડિતપણે રહે છે. ઔઝવાના જળની નદીનો જે તટ છે, તે નિકળા અને ભ્રાંતિથી ભરપૂર છે. તેના ઉપર નિવાસ કરનારા અશાની લોકોને મરણુ અને જન્મ મિથ્યારૂપે ભાસ્યા કરે છે. અમે આ બાબતમાં સંપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરી તરવૃદ્ધિ વડે જે નિર્ણય કર્યો છે, તેનાથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભ્રાંતિ પણ નથી, ભ્રાંતિને જોવાર પણ કોઈ નથી, જન્મ પણ નથી મરણુ પણ નથી—કેવળ શાંત નિત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે, જે પુરુષ આ દૃશ્યપ્રપંચથી વૈરાગ્ય પામ્યો હોય, કેવળ આત્મામાં જ પ્રીતિરાખતો હોય અને પરમ શાંતિ ને પામી ગયો હોય, તે પોતે વિદ્યમાન છતાં દેહ આદિરૂપે અવિદ્યમાન જેવા જ છે; અને તે જ ખરેખર આ સંસારસાગરને તરી ગયેલો છે. મનની સંકલ્પવિકલ્પ આદિ ગતિ વિરમ પામી જવાથી જે પોતાના આત્મામાં જ શાંતિ પામી ગયેલો હોય, તે નિર્મળ બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવનુકત પુરુષ બ્રહ્મભાવથી ભલે વિદ્યમાન (સદેહ—ગુહ્ય) હોય, તોપણ ખુઝાઈ ગયેલા દીવાની પેઠે તેનો જીવભાવ ખુઝાઈ ગયેલો હોવાથી તે નિર્ચાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો છે, એમ વિવેકી પુરુષોનું સમજનું છે. જેને બુદ્ધિથી માંડી આ સર્વ દૃશ્ય જગત પોતાની

મેળે જ રચ્યું નથી અને જે સદાકાળ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા શાંત રહે છે, તેને ઉત્તમ પુરુષો મુકત કહે છે. અલંકાર માત્ર અવિચારને લીધે જ ખડો થઈ જાય છે, આમ વિચાર વડે જોતાં એ અલંકાર છે જ નહિ. જે અલંકાર નથી, તો પછી જગત ક્યાં રહ્યું અને જન્મમરણુ આદિ પણ કોને સ્વા? વાસ્તવિક રીતે તો માત્ર એક ચિદાકાશ જ સત્ય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને ભ્રાંતિ વડે બીજા રૂપે સમજી લઈને બુદ્ધિ આદિ આકારગણુ થઈ રહ્યું છે. વળી રૂપ આદિ બ્રહ્મવિષયોરૂપે અને મત આદિ અંદરના ત્રિષયરૂપે થઈ રહીને તે આ જગતને પણ ભ્રાંતિ વડે જ પોતાથી ભુલું અનુભવે છે. પરંતુ તરવણીને લીધે તમારી ભ્રાંતિનો નાશ થઈ ગયો છે અને તમે ચિત્તને સર્વ દૃશ્યવર્તના અંધપ્રસથી રહિત અને અસંગ રાખ્યું છે વળી તમે એક સત્પુરુષની ગણનામાં ગણાવા યોગ્ય છો; માટે તમે સર્વતા અવિષ્કાનરૂપ એવા બ્રહ્મરૂપ થઈને રહો. એટલે સદ્બ્રહ્મ સર્વથા તમારાં સર્વ આચરણુ પરમ આનંદમય પરબ્રહ્મરૂપ જ રહેશે. તમે જે કાંઈ કર્યું કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો, દાન આપો છો, તપ કરો છો, હિંસા કરો છો અને ઇચ્છા કરો છો, એ સર્વ (બ્રહ્મનો જ વિવર્ત હોવાથી) પરમાનંદરૂપ આનાદિસિદ્ધ પરબ્રહ્મમય છે. પરમ મંગળમય ચિદાકાશ જ હું, તમે, દિશાઓ, આશારો, ક્રિયાઓ, કાળ અને આકાશ આદિના રૂપે તથા લોકલોકપર્વત વોરેના રૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. બહાર જે રૂપ આદિ વિષયો દેખાય છે, ગાંધર જે સંકલ્પ આદિ થાય છે, જે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળ છે, અને જે કાંઈ જરા—મરણુ—પીડા આદિ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પરમ આનંદમય મહાચિદાકાશરૂપ જ છે. તમે સંશયથી રહિત થઈ જાઓ, ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરો, ભ્રાંતિના આભાસ વિનાના અને સંકલ્પરહિત થઈ રહો, દેહ—અંતઃકરણુ આદિ માંથી ગાંઠનાતા અધ્યાસને છોડી દો અને તરવણીનપણુથી જેમ હાલ રહ્યા

છે, તેમ ભલે સુખેથી મુકત થઈને રહે. જેમ ખવતનો વ્યવહાર (સ્વાભાવિક રીતે) ક્રોધ વખત ચંચળ હોય છે અને ક્રોધ વાર શાંત હોય છે, તેમ તમે તમારો વ્યવહાર પણ નિષ્કામપણાથી, સંકલ્પની રહિતતાથી તથા ભાવના મહિત શાંત-પણાથી ચલાવો; અથવા ભલે તમે (સમાધિનિષ્ક-પણાને લીધે) વ્યવહાર ન કરો. જેમ હાકડાની ખતાવેલી યંત્રમય પૂતળી યંત્ર ચલાવતી રીતે ઈચ્છા પ્રમાણે ક્રિયા કર્યો કરે છે. તેમ ઉત્તમ પુરુષને યોગ્ય ઓની તમારી એકા પણ વાસના વગરની, સંકલ્પથી રહિત, શાંતિવાળી અને શાસ્ત્રરૂપી યંત્રવાહ (યંત્ર ચલાવતાર)ને અધીન રહીને વ્યવહાર ચલાવતારી થાઓ. હે સમસ્તદ્રશ્ય! માતા-પિતા-બાલુજન વગેરેના બહારના પ્રસંગ તમને સ્નેહમાં દૃઢ રીતે બાંધી દેનાર પણ ન થાઓ. તેમ તમે સાવ સ્નેહથી રહિત પણ ન થાઓ, પરંતુ તમે ક્રોધ અનિર્વચનીયરૂપે પ્રકાશિત રહે. આમ તમે ચિત્તમાં આલેખેલા દીવાની પેઠે સાક્ષીરૂપે સર્વના પ્રકાશ કરનાર થાઓ તેમ જ માત્ર આભાસરૂપે જ સ્નેહ-અસ્નેહ આદિ ભાવને ધારણ કરનાર થાઓ. વાસનાથી રહિત થઈ ગયેલા આજ્ઞા ભાગોના સંબંધમાં વૈરાગ્ય-વાળા અને ભવિષ્યના વિષયસૂચ તરફ સ્પૃહા-વિનાશ વિવેકી પુરુષને તરવણીના વિનોદ માટે સારા શાસ્ત્રો વિના બીજું કશું કારણ છે? માટે કર્તા-સાક્ષતાપણના અભિમાનથી રહિત અને સગ-દેષ આદિ દોષ વિનાના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું મુખ્ય લક્ષણ તો એ જ છે કે, તેણે લક્ષ્યપૂર્વક અથા કરતા પોતાના યોગ્ય વ્યવહારોના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં ખતાવેલા વણીશ્રમના ધર્મેમાં તથા શમ-દમ આદિ સાધનોમાં સારી રીતે દૃઢ થઈ રહેવું. બાકી શુંવે તેમ વર્તવું એ કંઈ વિવેકીઓનું લક્ષણ નથી. ૧-૪૪

નિર્વાસનસ્ય વિરહસ્ય નિરેષણસ્ય શાસ્ત્રાદૃતે
ક હવ તત્ત્વવિનોરહેતુઃ । શાસ્ત્રાર્યસજ્જનમતોષ્ય-
મલસ્ય તસ્ય સંવેદનેષ્વનમિર્સાંચમતઃ સ્વરૂપમ્ ॥૪૪

સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

આત્મનિષ વિવેકીની દૃષ્ટિમાં જગતનું દર્શન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સંજાતાકૃત્રિમક્રીણસંસૃતિપ્રત્યયઃ પુમાન ।

અસંકલ્પો ન સંકલ્પં વેતિ તેનાસદેવ સઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ખોલ્યા : પોતાના અનાદિસિદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જન્મ-મરણ આદિ સાંસારિક અનર્થોની નિવૃત્તિ કરતર છે અને તે સિદ્ધ થવાથી જીવન્મુકત થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરેલા નિયમમાં રહેતાં છતાં સંકલ્પ વિનાનો થઈને રહે છે. કદાચિત્ત તેને વ્યવહારના સંબંધને લઈને આભાસરૂપે સંકલ્પનું સ્ફુરણ થઈ આવે, તોપણ તેને પોતાના આત્મારૂપ સમજી લે છે અને તેને જાહેરી સત્તાવાળું સમજતો જ નથી. આથી એ સંકલ્પનો આભાસ પણ અસત્ય જ છે. અરીસામાં નિઃસ્વાસને લીધે અભિનતા આવી જાય છે, તેમ પુરુષમાં પણ તરવણી થયા પહેલાં ‘હું અમુકરૂપ છું’ એવો આલેખક કૃપાંકથી પ્રકાશ થઈ જાય છે; છતાં તરવેરા પુરુષની અંદર તે ચિતા કારણે (સહજ રીતે) નાશ પામી ગયેલો દેખાય છે અને તેને પાછો યત્ન વડે શોધવા પેસીયો, તોપણ તરવણી અંદર તે પાછો જોવામાં આવતો નથી. જે પુરુષમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણ પાતળું પડી જાય છે અને તેથી જેની સર્વ ઈચ્છા-ઓ શમી જાય છે, તેમ જ જેને કેવળ નિષ્કામ-તાનો જ ઉદ્દેશ થાય છે, તે વિવેકી પુરુષનો આત્મા જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃત વડે પૂર્ણ થઈ જાય છે, તેથી તે નિરતિશય ઓની આનંદમયી પોતાની સ્વરૂપસત્તાથી જ સદાકાળ ઝળકી નીકળે છે. જેમ પૂર્ણચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ આવરણ-થી રહિત પ્રકાશમય બુદ્ધિવાળા અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને ખેદ કરનાર સર્વ સંકલ્પરૂપી ઝળકેને

* આ ઓગણીસમી સર્ગમાં જ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્મામાં શાંતિ પામેલા વિવેકી પુરુષની કેવી સ્થિતિ રહે છે તે અને તેની દૃષ્ટિમાં આ જગત કેવું દેખાય છે તે સારી રીતે વિસ્તારથી વર્ણવી બતાવવામાં આવશે.

ખસેડી નાખવામાં પવનના જેવા મહાઘળવાન,
વિવેકી પુરુષ વડે તેનો આખો દેહ શોભી નીકળે
છે. સમાવ સંબંધી જન્મ-મરણ આદિ અન્યથોથી
રહિત થઈ ગયેલો, મંદેહ વિનાનો, અશ્વનરૂપ
આવરણ પાતી જવથી પોતાની આત્મભૂતિને
પ્રાપ્ત થયેલો અને શરદ્ગતિના આકાશ જેવો
નિર્મળ એ આત્મભિન્ન પુરુષ ખરેખર આત્મરૂપ
જ થઈ રહેલો જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મલોકમાંથી
આવેલો પવન, જેમ સ્પર્શથી મનુષ્યને પવિત્ર કરી
દે છે, તેમ સંકલ્પથી રહિત, નિરાધાર, શાંત અને
અંદર શીતળતાવાળો પ્રાન્તિષ્ઠ પુરુષ પણ પ્રણામ
—સેવા ઈત્યાદિ વડે તેનો સ્પર્શ થતાં સમગમ
કરનાર પુરુષને પવિત્ર કરી મૂકે છે. સ્વપ્નની
અંદર જેમ વાંઝણીતા પુત્રનો મિથ્યારૂપે અનુભવ
થાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિનો જે કોઈ મિથ્યારૂપે
અનુભવ થાય છે, તે તો અસત્યરૂપે દેખાવ
આપનારા ભ્રાંતિરૂપ અનુભવનો જ વસ્તુસ્વભાવ
છે. આ જગતની સારા નહિ હોવા છતાં જે અનુ-
ભવમાં આવે છે, તે અસત્યરૂપી અનુભવનો જ
ચોક્ક વસ્તુસ્વભાવ છે. આ અસત્ય સંસારની અંદર
બાંધમોક્ષરૂપ અર્થ કોને આક્રમે રહે અને કોનાથી
ઉત્પન્ન થાય? પ્રથમ તો બાંધ અને મોક્ષનો
કહેનારા શબ્દો જ બાંધાપુત્ર જેવા સાવ મિથ્યા
છે, તો પછી તેના વાચ્યરૂપ ચાર્થીની સિદ્ધિ તો
કેવી રીતે જ થાય? જગતને તેના અધિષ્ઠાતરૂપે
બ્રહ્મરૂપે નેહ્યો તો તે સત્ય છે, ઉત્પત્તિ તથા
સ્થિતિ વગેરેથી રહિત છે અને તે વારાનાના આશ્રય-
રૂપ થાય તેવું પણ નથી; પરંતુ જો તેને બ્રહ્મરૂપ
ન માનીયો તો હું અને જગત એ બંનેની વાસ્ત-
વિક સત્તામાં સ્થિતિ જ થઈ શકતી નથી. આહંકાર
આદિ સૃષ્ટિ આદિ અને દુઃખ આદિ એ સર્વ
જુદે રૂપે ન દેખાતાં કેવળ નિર્વિષય ચૈતન્ય જ
જણાય તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંત થયાનો
વસ્તુસ્વભાવ છે. ચોક્ક જાણમાં જ હૃદયમાં રહેલું
ચૈતન્યતત્ત્વ વૃક્ષથી લઈ લાખો યોગજન દૂર રહેલ
ચંદ્રમા સુધી આંખ વડે ફેલાઈ જાય છે, તે આહ
અને ચંદ્રની મધ્યમાં વ્યાપીને રહેલ તે ચૈતન્યનું

આકાશ જેવા દેખાવવાળું, શાંત, શીત પવન જેવું
સ્થિર, વેલના વિસ્તાર જેવું મનોહર અને આનંદ
વૈચનીય રીતે ઉદય પામનારું તથા સર્વ જીવના
અનુભવમાં આવનારું જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે
જ આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ વિવેકીઓ કહે છે.
એ રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર-
નારા વિવેકી પુરુષને આ સૃષ્ટિ ભિન્ન છે એવો
ભાવ થતો નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન
અવસ્થાનો વિષય દેખાતો નથી અને સ્વપ્ન
અવસ્થામાં સુષુપ્તિનો વિષય દેખાતો નથી. એ
રીતે એ બંને અવસ્થામાં જેમ પરસ્પર ચોક્ક-
પીજના વિષયો નથી રહી શકતા, તેમ નિર્વિષય
ચૈતન્યતત્ત્વમાં કશો પણ વિષય રહી શકતો
જ નથી અને બાંધ-મોક્ષ કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જ
છે. ન હોય છતાં દેખાવા કરવું એ ભ્રાંતિનો જ
વસ્તુસ્વભાવ છે; તેથી સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, બાંધ-
મોક્ષ આદિ મિથ્યા છતાં દેખાવા કરે છે, બાકી
સ્વપ્ન-અવસ્થા પણ નથી, સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ
નથી અને બાંધ-મોક્ષ પણ નથી. જે કોઈ છે
તે સર્વ સત્ય, શાંત, પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ભ્રાંતિ વડે
વિચાર કર્યો તો ભ્રાંતિનું સ્વરૂપ કેવળ અસત્ય
છે અને તરવદૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં તે હાથ લાગતું
નથી. છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપું દેખાય છે,
તેમ સાવ અસત્ય જ હોય તે શી રીતે મળી શકે?
જે તરવદૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં હાથ ન લાગે તે છે
જ નહિ. તેને લીધે (તરવદૃષ્ટિ વડે જોતાં હાથ ન
લાગવાથી) ભ્રાંતિનો પણ સંભવ જ નથી.
સાક્ષીચૈતન્ય વિના ભ્રાંતિનો અનુભવ કરનાર
બીજો કોણ છે? અને સાક્ષીના અનુભવથી તો
એ ભ્રાંતિથી થયેલું જ્ઞાન અને અસત્ય હયાંથી
છે જ નહિ. સર્વને પોતાનું અંતર (અંદર રહેલું)
સાક્ષીચૈતન્ય જ સદ્બ્રહ્મ પરમ પ્રિય થઈ રહેલ
છે અને તેનો જ આનંદ બીજા પદ્ધતિમાં પ્રતિ-
બિંબ જેવો થઈ જઈ અનુભવમાં આવે છે. એ
સાક્ષીચૈતન્ય પોતે ચોક્કર છતાં વિવર્તભાવથી
અંતર પ્રકારે થઈ રહ્યું છે, તેમાં વિવાદોનું શું
પ્રયોજન છે? સાક્ષીચૈતન્યમાં શાંત ન થતાં તેથી

મુદ્ધા જગત આદિ ભાવ કહી પેરા ચો મહા-
દુઃખ પેદા કરનાર છે. સાક્ષીચૈતન્યથી બીજું
કશું જુદું ન મનતાં કેવળ સાક્ષીચૈતન્યમાં જ
(પોતાના આત્મામાં જ) શાંત થઈ રહેલું, એ
મોક્ષ આપનાર છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ વડે
પોતાના આત્માની અંદર વિચાર કરી તમને
જે સારું લાગતું હોય તે ભલે સુખોથી કરો.
જેમ સૂક્ષ્મ બીજની અંદર આખું સૂક્ષ્મ વૃક્ષ
રહેલું છે અને તે બાત આપણા બેવામાં આવવા-
થી ઘરિત લાગે છે, તેમ પરમ આનંદમય નિરાકાર
પરમાત્માની અંદર આ સાધાર જગત રહેલું છે;
એમ તરવેલાઓનું અને વેદોનું કહેલું છે.
જેમ જળની અંદર દ્રવપણું રહેલું છે, તેમ
રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયનો ચતુરજ, સંકલ્પપિડલ્પ
આદિ માનસિક વિષય અને બુદ્ધિ, આહાર
વગેરે સર્વ ચિદ્રાશરૂપ છે અને આત્માના
સ્વરૂપમાં જ તે કદવાયેલાં છે. જેમ કોઈ એક
મૂર્તિમાન વાદ જેવું ગ્રાહી પોતાની સત્તા વડે
જ પોતાના સત્તાવાળા અવયવો વડે ક્રિયા કર્યે
નય છે, તેમ ચિદ્રાશ પોતે ખરી રીતે કતી નહિ
હેવા છતાં પોતાની સત્તાથી જ સત્તાવાળાં
પંચમહાબૂતો વડે અને ભૌતિક પદાર્થો વડે
ક્રિયા કર્યે નય છે. જેમ નદીના પગ મુજબના
કેમ પ્રમાણે તાલ નાખવામાં હુશબ ચોવી કોઈ
બજાવેલો હોલ, નગારો, તખલાં વગેરે વગાડીને
પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દ કહે છે, તેમ
જઠરપણે લીધે પોતાની મેળે વ્યવહાર કરવામાં
અસમર્થ થયેલા આપણા આ વસિષ્ઠ, ચમચંદ્રજી
આદિ નામવાળા દેહમાંથી પોતપોતાના અર્થને
ખતાવનાર 'હું' ઇત્યાદિ જે જે શબ્દ જીભ
વગેરે ઇન્દ્રિયના હલાવવાથી નીકળે છે, તે અંદર
રહેલા ચિદાત્માની સત્તાથી અને તેની ઇચ્છા અનુ-
સાર જ બહાર નીકળે છે. જે ઉપરથી દેખાયા કરતું
હોય પણ વિચાર કરતાં તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે નિરંતર
બેવામાં આવતું નથી, તે છે જ તહિ. આ જગત
તો જઠરૂપ અને પાયા વગરનું હોઈ અસત્ય જ
છે અને બ્રહ્મ પોતે પોતાની સ્વરૂપ -સ્થિતિમાં

જ રહેલ છે. જેમની દૃષ્ટિમાં આ જગતરૂપી સ્વપ્ન
સત્ય લાગે છે, તેઓ પણ ચોક્કસીજમાં ભાંતિ
વડે સ્વપ્નપુરુષની પેઠે ચોક્કસીજને દેખાયા કરે
છે; છતાં તેઓ પણ ભગ્નત અવસ્થામાં કે સ્વપ્ના-
વસ્થામાં પરસ્પર ચોક્કસીજના આત્માની અંદર
વાસ્તવિક રીતે જોઈ શકતા નથી, તો પછી આપણે
જે કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છીએ, તેવા સ્વરૂપની અંદર
તો આકાશના ફૂલની પેઠે તેમની સ્થિતિ ભંભ-
વની જ નથી. પવનથી જેમ તેની ગતિ જુદી
નથી, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્નના પુરુષોના સર્વ
વ્યવહારો પણ પોતાથી ભિન્ન નથી. તે વ્યવહારો-
ની સાથે તેઓ ચૈતન્યઅંશ વડે મારા ચૈતન્યમય
સ્વરૂપને નિષે રહેલા છે; કેમ કે તેમના જઠર અંશને
આકાશના ફૂલની પેઠે અસત્ય મની કાઢી નાખ્યા
પછી ચૈતન્યસ્વરૂપ અંશથી બેતાં ચોક્ક શાંત
પરબ્રહ્મરૂપ જ રહે છે અને તે આકાશના જેવું
અસંગ તથા નિર્ગત છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થાનો
ચતુરજ કરનાર પુરુષને સ્વપ્ન (સ્વપ્નપદાર્થ)
સત્ય લાગે છે, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્નના પુરુ-
ષોને હું (વસિષ્ઠ) સત્યરૂપ લાગું છું; પરંતુ
તેઓ તો મારી દૃષ્ટિમાં સુખમિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન
દેખાય છે, તેમ જ્ઞાત વડે બાધિત થઈ નય છે.
આમ તેમના સર્વ દેહ આદિ મારા વિચર પ્રમાણે
જેતામાં આવતા નથી તેથી અસત્ય જ છે. એ
સંસારિ, પુરુષો સાથેનો મારો જે વ્યવહાર થયા
કરે છે, તે મારી દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મનો એક વિર્ત્ત હોવાથી
બ્રહ્મ જ બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. એ લોકો તે
વ્યવહારને જેમ (અસત્ય-સત્ય) ગણતા હો
તેમ ભલે ગણે; એમની દૃષ્ટિ વડે જ માત્ર સત્ય
જણતા એ વ્યવહારોનું મારે કશું પણ પ્રયોજન
નથી, હું વસ્તુતઃ આ પોતાના વસિષ્ઠ નામવાળા
દેહરૂપે પણ રહ્યો નથી, બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે
કેમ જાણે વસિષ્ઠ આદિ આકારવાળી થઈ રહી
હોય એમ દેખાય છે. આ વાણી પણ કેમ જાણે
બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે વિવર્તિભાવથી તેવે રૂપે
થઈ રહી હોય એમ ભ.સે છે, બાકી મારી દૃષ્ટિમાં
એ કશું વાસ્તવ સત્ય નથી. વસ્તુમાત્ર પોતાના

પરમ અનંદમય આત્મારૂપ છે. આમ જાણવાથી દુઃખાદિષ્ટ ઊલટી રસ્તુને પણ અનુકૂળ ગણનારા અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સાથે વૃત્તિ દ્વારા યોગરસ થઈ રહેનારા ત્રિવેદી પુરુષના હૃદયમાં ભોગતી કે મોક્ષતી ઈચ્છા જ રહેતી નથી. મનુષ્યોનો ધંધલો અને મોક્ષનો ક્રમ કેવળ પોતાના સ્વસ્થાવમાત્રની (પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અજ્ઞાન -નોતો જ) આધીન છે. છતાં લોકો તેમાં કે જે ગોથાં ચારે છે? આહો ! મોહનો મહિમા મહાપ્રવળ છે ! અને તેને લીધે એક ગામના પગલામાં પણ સમુદ્રની છાંતિ થયા જેવું થાય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલથી સિદ્ધ થનાર અને મિથ્યા છતાં અનુભવમાં સ્વાવતારે સર્વ દુઃખનો જ્ઞાન કરનાર એવ. મોક્ષનો મેળવવામાં ધન, મિત્ર કે કિના ઇશો ઉપકાર કરી શકતાં નથી. જેમ જળમાં ખડેણું તેલનું પિંદુ મોટા કૂડાળારૂપ થઈ જાય છે, તેમ ચૈતન્યતરૂપ દૃશ્ય રાજ્યથી સંકલ્પ સાથે મળી જતાં તરત ને જગતરૂપ થઈ જાય છે. જગત્ત્વ અવસ્થામાં સ્મૃતિ થતાં સ્વપ્નના વૃત્તાંતની જેવો (પ્રતિભાસમાત્ર) સ્થિતિ રહે છે, તેવી જ આહંકાર, દૃશ્યજળ વગેરેની રિધિતિ ત્રિવેદી પુરુષને આભાસના જેવી કેમ્પાય છે. પ્રથમ કહેલી યોગબુમિજ્ઞતા અભ્યાસયોગથી સર્વ દૃશ્યની છાંતિ એકદમ ફીણ થઈ જાય છે અને પછીથી અલસારકે જગત એ ખેમાંથી એકેની પ્રતીતિ થતી નથી; ત્યારે કેવળ અચ્ચદ્દ જ અચ્ચેષ્ઠ રહે છે. ત્યારે ત્યારે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવારૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે ભોગોરૂપી ચંધકાર ફીણ થઈ જાય છે. ત્યારે તે કોઈ જગે હતો જ નહિ એવો થઈ જાય છે, છતાં કદીક તે મિથ્યારૂપે અનુભવવામાં આવે છે. એ રીતે ભોગરૂપી ચંધકારનો નાશ થતાં પુનઃ આદિ ઇન્દ્રિયોનો સમુદ્ધ આત્માનો ઢાંડી દેનાર અજ્ઞાનથી રહિત તથા સ્ફુલ્લદેહ આદિના અખંડ વિનાનો થઈ જાય છે. પછી તે પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ વડે વૃદ્ધિ પામેલો ખેડ વડે એવી રીતે રહે છે, કે દીવામાંથી નીકળતા પ્રકાશની પેઠે તે ત્યારે તરફ

ફેલાઈ જઈને ત્રિવેદી પુરુષને બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે.

મોહમહાસારહિતઃ સ્ફુરતિ મૃતૌ ભવતિ
માસતે ચ તથા । શુદ્ધવાદિકારણનિકરો યસ્યા-
દ્વોપાદિવાલોકઃ । ૩૮ ।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયજ્ઞ નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠ ગીતાસુખભાવવિકાસિતિ
યોગોપદેય' નામનો સર્ગ ૩૮ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મે*

જીવન્મુક્તનો અનુભવ

વસિષ્ઠ ક્વાચ

રૂપાલોકમનસ્કારશુદ્ધચારીંદ્રિયવેદનમ ।

સ્વરૂપં વિદુરસ્તાનમસ્વભાવસ્ય વસ્તુનઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોગ્યા : પહારની અને ચાંદરની સર્વ વસ્તુઓ તેમનું સ્વરૂપ ચિતારતાં પાયા વગરની છે તેથી રૂપ આદિ વ્યાજ વિષયો, સંકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો અને યુક્તિ આદિ ઇન્દ્રિયોની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સાક્ષીચૈતન્યનો જ એક વિવર્ત છે અને તેથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિહાર વિનાનું શુદ્ધ સાક્ષીગૈતન્ય જ છે. ચોતરફ પ્રસરી રહેલી અનંત આત્મસત્તાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પદાર્થમાત્ર રહે છે. તે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને આવરણ કરનારી અવિદ્યાને પોતાના અંગમાં આરોપિત કરીને, પોતે અવિદ્યાના રૂપે ઉદય પામે છે, ત્યારે આ સૃષ્ટિનો છાંતિના જેવો મિથ્યા પ્રતિભાસ થઈ આવે છે. ત્યારે જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ મોળખાયાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ પરમ જ્ઞાતિ આપનારી વિક્રાંતિ મેળવી સ્થિર થઈ રહેવાય ત્યારે જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન ન દેખવામાં આવે, તેમ જગતરૂપી દૃશ્ય દેખાતું જ નથી. ભોગો

* જા સ્થાનિસમા સર્ગમાં શેષાર્ધ રચનાપત્ય રહેનાર પુરુષને બ્રહ્મરૂપે અનુભવ નથી થતો, અને બ્રહ્મમાં લીન થઈ રહેનાર સપ્તમ ભૂમિકાની પરિપક્વ વશાવાળાને સંસારનો અનુભવ નથી થતો, પરન્તુ જીવન્મુક્તને એ બંનેનો અનુભવ થાય છે, એ વિશે કહેવાનાં આવશે.

સંસાર સંબંધી મહારોગોના જેવા અને દુઃખ પેદા કરનારા છે. યંબુઓ દૃઢ વંધનરૂપ છે અને ગયથીની સંપત્તિ અનેક સંમનથી ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે પોતાના આત્મા વડે પોતાના આત્મામાં જ શાંતિ મેળવી શાંત થઈ રહેવાનું છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને વાવિલા વડે દેહ આદિને આત્મારૂપ સમજતાં આ સંસાર ખડો થઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપને ચોળખી લઈને આત્માને ચૈતન્ય માનતાં સંસારની ભ્રાંતિ શમી જઈ પરમ આનંદરૂપ થઈ રહેવાય છે; માટે પરમ ચિદાકાશરૂપ થઈ રહેવું અને ગતિ મેળવવી એ જ સારું છે; નાકાનું ઉદાસ થઈ ખેંસી રહેવાનું નથી. મારો પોતાનો આ જે આત્મા વસિષ્ઠદેહમાં જીવરૂપે રહેલ છે, તેને હું બ્રહ્મસત્તાથી જુદો દેખતો નથી, તેમ જ હું દૃશ્યરૂપી આ જગતની ભ્રાંતિને પણ બ્રહ્મસત્તાથી જુદી દેખતો નથી; હું તો શાંત પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ ગયેલો છું અને નિરિંદોર પરબ્રહ્મરૂપ જ છું હે સમ-મંદુલ ! તમે નામ રૂપવાળા છો અને મને તમે વસિષ્ઠસહિ છો એમ નામરૂપવાળો દેખો છો. બાપી હું તો ચૈતન્ય છું અને સર્વત્ર પરમ શાંત કેવળ ચિદાકાશને જ દેખું છું. જેમ પવનની અંદર ગતિનું સ્ફુરણ થયેલું દેખાય છે, તેમ તમને પરમ ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર જ રૂપ આદિ બાહ્ય નિષેધોની અને સંકલ્પ-પ્રિયલ્પ આદિ મનોમય વિષયોની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયા જેવી દેખાય છે; બાકી ખરી રીતે એમાંનું કશું ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી, જેમ સુપુત્રિ અસ્થામાં રહેલો પુરુષ સ્વપ્ન દેખતો નથી, તેમ કેવળ બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલો (સાતમી ભૂમિયાની પરિપક્વ દશાને પહોંચેલ) પુરુષ આ સૃષ્ટિને દેખતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેલ પુરુષ જેમ સુપુત્રિ અસ્થાનો અનુભવ કરી શકતો નથી, તેમ સંસારમાં જ સ્થાપર્યા રહેનારા પુરુષને બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જેમ પ્રયુદ્ધ (બગી ગયેલો) પુરુષ ક્રમે કરીને જાગ્રત અવસ્થાનો અને સ્વપ્નાવસ્થાનો એ બંનેનો અનુભવ કરે

છે, તેમ પ્રયુદ્ધ (જાગ્રત) ગાને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવનુક્ત પુરુષ બ્રહ્મ અને જગત એ બંનેના પ્રજ્ઞાભવ સ્વરૂપને અનુભવે છે. યોધવાળો પુરુષ આ સર્વ દૃશ્યજગતને સારી રીતે ઓળખે છે અને જેમ શરદઋતુમાં વાદળાં (વરસાદ) શાંત થઈ જાય તેમ તે બુદ્ધિચિત્તાળો થઈ જઈ, ક્રમે કરી ઉત્તરોત્તર ભૂમિયામાં ચઢતો જઈ, છેવટે સાવ શાંત થઈ જાય છે. જેમ સ્મરણ આવતાં ખડો થઈ જનાર અથવા મિત્રમાં આવો ખેલ બુદ્ધનો દેખાવ સાવ મિથ્યા છતાં દેખવામાં આવે છે, તેમ અહંકાર-જગત આદિની ભ્રાંતિ પણ સાવ મિથ્યા છતાં કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે દેખાય છે અને તો કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે. જગતરૂપી આ જે માથા જેવામાં આવે છે, તે પરમાર્થી દૃષ્ટિએ સત્ય અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા આત્માની અંદર છે નહિ. વળી તેનો કોઈ જીવ દ્રષ્ટા પણ નથી, છતાં તે સાવ અસત્ય પણ નથી અને સત્ય પણ નથી. એની આ ભ્રાંતિ કાંઈક અનિર્વચનીય રૂપે બાસ્તવ કરે છે ૧-૧૩

આત્મન્યાય નાસ્તિ હિ યા દ્રષ્ટા યસ્યા ન વિદ્યને કશ્ચિત્ । ન શૂન્યં ચ નાશ્યન્ અંતિરિયં માસતે સેતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરધર્મમાં વસિષ્ઠ વીરતાને ' આત્મચિક્રાંતિ કથન ' નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

સ્વરૂપસ્થિતિથી નિર્વાણ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

અસ્વભાવસ્વભાવોડ્યં સર્વાહંતાવિવેદનઃ ।

સ્વભાવકસ્વભાવેન નિર્વાણીક્રિયાત્ સ્વયમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોધ્યા : આદિયાને પોતાના સ્વરૂપમાં આરોપી લઈને આત્મા જ આ સર્વ જગત

* આ એકતાણીસમા સર્ગમાં અવિદ્યાનો અંગીકાર કરી લેવાથી, ત્રૈલોક્યરૂપી નટીનું નૃત્ય અનુભવમાં આવવાની અને પોતાના કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખવાથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાની વાત કહેવામાં આવશે.

રૂપ થઈ ગયો છે, એય ચાંદ્રકાર આદિનો સાક્ષીરૂપે
ચતુર્ભવ કરે છે. એ આત્માને પોતાની મેળે જ
શક્તિમા બતાવેલા ઉપાયે વડે સિદ્ધ થનારા જ્ઞાન-
થી અદિતીય, પૂર્ણ અને પરમ ચાતુર્ય સ્વભાવવાળો
સમજે અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ સાથે
તેની એકતા કરો. આમ જગત સંબંધી સર્વ
જ્ઞાતિ દૂર કરવી જોઈએ. જ્યાં સૂર્યનો ઉદય
થાય છે, ત્યાં પ્રકાશ થઈ જાય છે, તેમ જ્યાં
બુદ્ધિ જ્ઞાનથી ભરપૂર થાય છે, ત્યાં વિષયોના
સંબંધમાં વિરસપાણી જણાઈ તે તરફ વેરાબ્ય
થઈ જાય છે, આ જગતરૂપી ચોક્ષ અનિર્વચનીય
મિત્ર કર્તા, ક્રિયા તથા તેના સાધનો વિના અને
દ્રશ્ય, દૃશ્ય તથા દર્શનરૂપી ત્રિપુરી વિના વગર ભીને
અને વગર સામગ્રીએ ખડું થઈ ગયેલું છે.
પરંતુ તારિવક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં તો એ જગતરૂપી
ચિત્ર ખડું થયેલું જ નથી. તે તો નિર્નિર્કાર,
સત્ય, નિત્યસિદ્ધ અને જ્ઞાન એવું પરબ્રહ્મ જ
પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપમાં રહેલ છે. જીવોનું સ્વરૂપ
વિચારના જતાં તેઓ માત્ર ચોક્ષ ચૈતન્યતત્ત્વના
ચમત્કારરૂપ જ છે. તેમની કલ્પનારૂપી નૃત્ય-
મંડપની આંદર અનેક પ્રકારના રસો, ભાવો અને
વિકારો સાથે જગતરૂપી ચિત્રની પૂતળીઓ
વિદ્યારૂપમાં નૃત્ય કરી કરે છે. તે પૂતળીઓ
શૃંગાર આદિ નાના પ્રકારના રક્ષ વડે લોકોને
રંજન કરે છે. તેઓ સર્વ ઋતુઓરૂપી મુકુટને
ધારણ કરવાથી સુંદર છે, તેને દિશાઓરૂપી ભુજ-
લતાઓ છે, પાતાળરૂપી ચરણ છે, પ્રહલોકરૂપી
મસ્તક છે અને ને ચંદ્રસૂર્યરૂપી ચપળ નેત્રો
આરે દિશાઓ ચમકાવે છે. તારાઓના સમૂહરૂપી
રુવાંસવાળી, સાત લોકરૂપી-અંગલતાને ધારણ
કરી રહેલી, આરે તરફ સ્વચ્છતાવાળી, આકાશરૂપી
વસ્ત્ર વડે સુશોભિત એ પૂતળીઓએ, દીપો
અને સમુદ્રોરૂપી દંડણ ધારણ કર્યા છે અને
લોકાલોક પર્વતરૂપી મેખલાને ધારણ કરી ભૌતિક
શરીર આદિને ધરણ કરી રાખવાથી તથા પોષણ
આપવાથી ચંચળતાવાળા જીવોરૂપી પ્રાણવાયુ-
ઓને વહન કરાવરી એ પૂતળીઓ વન-ઉપવન

આદિની રચનાઓરૂપી હારોથી તથા બાળુ-
ખંધોથી શણગારાયેલી છે. તે પુરાણ અને વેદરૂપી
વચન બોલે છે. તે તે ક્રિયાઓના કાળરૂપે દેખાવ
આપનારા સુખ-દુઃખોરૂપી નિલાસવાળી છે અને
તવા નવા ક્ષવભાવ બતાવ્યા કરે છે. તેમની ગણના
કરવા પણ કોણ શક્તિમાન થાય? તેઓ માત્ર
ચોક્ષ પરમાણુ જેટલા વિદ્યારૂપી અંદર પણ
પોતે વિદ્યારૂપ હોવાથી ખડી થઈ જાય છે.
આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળીઓનું આપણી ખાસે
જે કાંઈ નૃત્ય દેખાય છે, તે પ્રહરૂપ જગત ચોક્ષ
પ્રવાહરૂપ છે અને પ્રહરૂપી પવનની ગતિરૂપ છે.
સુખમિત્ર અવસ્થામાં પણ જગતરૂપે રહેતાર
સાક્ષીચૈતન્ય જેમ સ્વપ્નનું કારણ છે, તેમ સર્વના
કારણરૂપ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય અવિચાના યોગે
ત્રૈલોક્યરૂપી ચિત્રની પૂતળીના નૃત્યમાં કારણરૂપ
છે. જગત અવસ્થામાં પણ તમે ચિંતાને છોડી
દઈ જાણો કે સુખમિત્ર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા હો
તેની રીતે સંકલ્પરહિત થઈને રહો અને પોતાના
શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના કરતા રહો. તમે આ
જગતરૂપી સ્વપ્નનો આશ્રય કરો નહિ. જગત
અવસ્થામાં જ તમે જ્ઞાનને લીધે રાગ અને
વાસનાથી રહિત થઈને સુખમિત્ર અવસ્થાની ગેઠે
સંકલ્પરહિત થઈ રહેજો. એ જ સ્વરૂપસ્થિતિ
છે અને તેમાં દૃઢ થઈ રહેનું તે મુક્તિ છે, એમ
તરવેલાઓનું સમજવું છે. એ સ્થિતિમાં કર્તા,
કર્મ અને સાધનો વિનાનું દ્રશ્ય, દૃશ્ય અને દર્શન
એ રૂપી ત્રિપુરીથી રહિત તથા રૂપ આદિ બાહ્ય
નિષેધ અને સંકલ્પ આદિ માનાસિક વિષયો
વિનાનું પ્રહ જ વિવર્તભાવથી જગતરૂપે થઈ
રહ્યું છે, એમ ભાસે છે. સ્વરૂપસ્થિતિમાં રહેલા
પુરુષને પોતાના નિર્નિર્કર પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યમાં
પ્રહસતા જ અભેદરૂપે પ્રકાશી રહેલી જ્ઞેતામાં
આવે છે. તેને પોતાના પૂર્ણતાવાળા સાક્ષીચૈતન્ય-
માં પ્રહસતા જ પૂર્ણપણે રહેલી છે, તેમ
દેખાય છે. તેમ જ કિલ્વ-એકત્વ વગેરે ભેદથી
રહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે કિલ્વ-
એકત્વ આદિ ભેદ વિનાનું પ્રહ જ અખંડ

ચોકસાઈપે થઈ રહેલ છે, એમ તેને પ્રતીતિ થાય છે. સુષ્ટિના આધિષ્ઠાતની અંદર અલેદરૂપે રહેલું એ સત્યતત્ત્વ સત્ય આત્માની અંદર શાંતપણે પોતાની મેળે જ સ્થિત થઈ રહેલું છે. એ તત્ત્વ આકાશના અંદરના ભાગના જેવું નિર્વિકાર, વિશાલ અને આસંગ છે, તેમ જ શિશુના જહરના જેવું ઘટ્ટ છે. વળી સુંદર રત્નના અંદરના ભાગ, જેવું પ્રકાશમય છે ઘટ્ટ છતાં આકાશના જેવું નિર્મળ છે અને જગતરૂપી પ્રતિબિંબનો પ્રાપ્ત થઈને કેમ જાણે સોભને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવું દેખાય છે; છતાં પણ વસ્તુતઃ સોભથી રહિત છે. તે જગતરૂપે અસત્ય છે છતાં આધિષ્ઠાતરૂપે સત્ય છે. જેની નવી રચના હવે પછી થવાની હોય એવું કોઈ શહેર જેમ કલ્પનારૂપે તેના રચનાગ્રી અંદર રહ્યું હોય છે, તેમ આ સર્વ પ્રકાશમય અનંત પ્રદેશની અંદર રહેલ છે, મને જુદું ન સમ્પત્તિ જ્યારે તેની વૃત્તિ દ્વારા પરબ્રહ્મ સાથે ચોકરૂપ ડગી દેવામાં આવે છે, ત્યારે આ વાત અનુભવમાં આવે છે. જેમ સંકલ્પરૂપે કલ્પન, કલ્પેલું નગર સંકલ્પથી જુદું નથી, તેમ આ જગતનો આભાસ પણ પરમાર્થરૂપ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. જેમ ચોખંડી સેનાની પાદ ભવિષ્યરૂપે અનેક આકાશોને (દાગીનાઓને) ધરણ કરી રહી હોય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતાની અંદર અનેક પ્રકારના વિસ્તારોને ધારણ કરી રહેલ દેખાય છે. આમ છતાં તે પોતાના નિત્ય અને શાંત સ્વરૂપમાં જ સદાચળ રહ્યું છે. એ પ્રકાશમય પરમતત્ત્વ નિરંતર ઉત્પત્તિ થતી, નાશ થતી વગેરે વિચારોનાં ભાસતાં છતાં વિરંતર નિર્વિકાર અને ચોકરૂપે જ રહ્યું છે, તે નાશ, ઉત્પત્તિ આદિ ચિદ્રસથી રહિત છે, પાશ બિનાનું છે અને ચોક છતાં કેમ જાણે અનેક રૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું ભાસે છે. હે શમ-ચંદ્રજી! આકાશમાં કલ્પાયેલાં અને સદા વગરનાં એવાં તમારાં ગંધર્વનગર, મલિનપણું વગેરે તત્ત્વશૂન્યસ્વરૂપ વડે શે.મે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ ચોળખાયા પછી શાંતિ વડે ધનભાવને (ધારાપણને) પ્રાપ્ત થયેલું બ્રહ્મ જ

પોતાના અદેતપણાને લીધે ઉત્પન્ન પણ ન થયેલા અને નાશને પણ ન પામેલા એવા પોતાનાં કલ્પાયેલા સુષ્ટિરૂપી સંબંધવૈભવ વડે શોભી રહેલ ભાસે છે. ૧-૨૩

બ્રહ્મવ શાંતિવનમાવગતં વિભાતિ સર્ગો-
વયેન વિગતાસ્ત્તમયોવયેન । વ્યોમેવ શૂન્યવિભવેન
ગલ્પસ્વભાવલાભે પ્રતિ પ્રસભમેવ નનુ પ્રશુદ્ધ ॥૨૩

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારમાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધમાં 'ઉપદેશકરણ' નામનો સર્ગ
૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

જગત અને ઈશ્વરની એકતા
વસિષ્ઠ ઉવાચ

વિત્તવ્યકચનં શાંતે વસ્તુત્તલાદ્ધ ધિચ્યુતે ।
અધ્યાકૃતાડમલતયા ક્ષાતઃ સર્ગોવિલેખવઃ ॥૧॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા નિર્વિકારચિદાત્માની અંદર જે કોઈ ચિત્તાના જેવું દેખાય છે, તે ચિદાત્માથી જુદું નથી; કેમ કે વિભાગને ખતાવનારાં નામરૂપની રચના પહેલાં જ સૈતત્યમાં (ચિદાત્મામાં) ઉપાધિરૂપે દાખલ થયેલા ચિત્તામાં નામરૂપ વડે થનારો વિભાગનો સંપર્ક જ સંભવતો નથી, વળી ચિત્ત પણ ચિદાત્માની પૈકે નિર્મળ છે. તેને લીધે પણ એ ધનનેતો ભેદ અસંભવિત છે. હવે જ્યાં ચિત્ત પણ ચિદાત્માથી જુદું નથી સંભવતું, ત્યાં પછી ચિત્તો કલ્પી કોટેલ સુધિ આદિનો તો ક્યાંથી જ સંભવ હોય? રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પવિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો, ચિદાત્મારૂપી જગતના ચોક પ્રવાહના તરંગો છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત હોય ત્યાં સુધી ચિદાત્માની અંદર તેમની પ્રતીતિ ઝાઝગના જગતની ભ્રાંતિની પોકે થયા કરે છે અને જ્યાં ચિત્તરૂપ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે, ત્યાં તે ભ્રાંતિ પણ અસ્ત થઈ જઈ જતી રહે છે. જેમ પત્તનમાં સ્વાભાવિક રીતે ગતિ

* આ મેનાળીસમા સર્ગમાં જગત અને ઈશ્વરની એકતા ફોરને બતાવવામાં આવેલે અને પોતાને અંતઃશત્તા કે જે પરમેશ્વર છે, તેની વિવેક વડે પૂજા કરવા વિશે કહેવાયે.

દેખાય છે અને જેમ સ્વાભાવિક પણે જ પ્રકાશનો ફેલાવો થાય છે, તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિને લીધે આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ જળની અંદર દ્રવપાણું રહેલું છે, જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે, જેમ પવનની અંદર ચંચળતા રહેલી છે, તેમ પરમાત્માની અંદર આ જગત પણ વિવર્તરૂપે કાંઈ અનિર્ણયનીયપણે રહ્યું છે. મણિમાં જેમ નિર્મળતા ઝળકતા કરે છે, તેમ મહાચૈતન્યરૂપી મહાવિશાળ આકાશની અંદર આ જગત ઝળકતા કરે છે (ભાસ્યા કરે છે). નો ચિદાકાશ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહ્યું છે એમ જાણું. જેમ જળમાં દ્રવપાણું રહ્યું છે, આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે અને વાયુમાં ગતિ રહી છે, તેમ અનંત ચિદાકાશની અંદર આ જગત અલેદ સત્તાથી વિવર્તરૂપે રહ્યું છે. વાયુ જેમ પોતાનામાં ગહેલી ગતિને પોતાથી અલેદ સત્તાવાળી સમજે છે, તેમ ચિદાત્મા પણ (જ્ઞાનસંપન્ન દશામાં) જગતનો પોતાથી અલેદ સત્તાવાળું જ સમજે છે; તેમાં દિવ્ય-એકત્વ આદિ લેદનો જરા પણ સંભવ જ નથી. અનિર્વેક વડે જોતાં આ જગત આડંબરવાળું લાગે છે, વિવેક વડે નિચારતાં તે ક્ષણભંગુર જણાય છે અને જ્ઞાન થયા પછી તો તે આડંબર અને ક્ષણભંગુરતા એ બંને વિનાનું નિરંતર એક ચૈતન્યરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. શુદ્ધ આદિ, મધ્ય અને અંતથી સંહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ તરવ વિના બીજું કશું અહીં છે જ નહિ એમ છેવટ નિર્ણય થઈ શકે છે. એ તરવને કેટલાક (વેદાંતીઓ) પરમ આનંદમય જ્ઞાત બ્રહ્મસ્વરૂપ કહે છે, કેટલાક શાશ્વત પરબ્રહ્મરૂપ કહે છે, કેટલાએક (શૂન્યવાદીઓ) શૂન્યરૂપ કહે છે અને કેટલાએક (વિજ્ઞાનવાદીઓ) વિજ્ઞાનરૂપ (બુદ્ધિરૂપ) કહે છે. એ અનંત ચૈતન્ય પરમતરવ દૃશ્યતા આકાશરતી ભાવનાને લીધે કેમ જાણે તેવા રૂપે થઈ રહ્યું હોય અને પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં કેમ જાણે અવિદ્યા વડે હંમેશાં હોય, તેમ બાહ્ય

વિષયરૂપે ભાસતા માંડે છે. જેમ શૂન્યરૂપ આકાશની સત્તા વિના વાયુનું બીજું કારણ નથી અને વાયુની સત્તા વિના બીજું તેની ગતિનું કારણ નથી, તેમ ચૈતન્યની (જ્ઞાતાની—દ્રશ્યની) સત્તા વિના જ્ઞેયની (દૃશ્યની) સત્તા નથી; અને દૃશ્યની સત્તા વિના ચિરાની સત્તા નથી. એવી રીતે નિરંતર બ્રહ્મસત્તાને લીધે સત્તાવાળી આ સૃષ્ટિરૂપી ભ્રાંતિમાં અધિષ્ઠાત ચૈતન્યરૂપે સત્યપણાનો અને પોતાના સ્વરૂપ વડે અસત્યપણાનો એમ બંને રીતે નિર્દેશ* કરવામાં આવે છે. બાહ્ય મહાચૈતન્યસત્તા વિના બીજા કશા હોવાની તેમાં અપેક્ષા રહેતી નથી. જો કદાચિત્ જગત—ચૈતન્યના દિવ્ય કે એકત્વની આપોઆપ સત્તા હોય, તો આ સૃષ્ટિરૂપી ભ્રાંતિમાં દેખાતો અર્થ હજી કાંઈક સંભવી શકત; પણ મહાચિદાકાશની અંદર દિવ્ય-એકત્વની કલ્પના કરનારે કોણ છે? આ જગત જે જોવામાં આવે છે, તે એક અપાર પરમ ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી ચૈતન્ય પ્રસરી રહે છે. જેમ પદ્મનું અને તેની અંદર રહેલી સ્વલત્તાકિતનું દિવ્ય (નુદાપણું) કહેવામાય છે—બાકી વસ્તુતઃ નથી. તેમ જગત અને જગદીશ્વર એ બંનેનું દિવ્ય કહેવામાય છે, બાકી વસ્તુતઃ તે નુદાપણું મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ. ત્રણે કાળમાં (નિરંતર) સત્ય પરમતરવ તો ચૈતન્ય છે અને તેમાં દિવ્ય (એપણું—લેદ) અસંભવિત છે. તે જ તરવ અવિદ્યાને લીધે જગતના આકારે ભાસ્યા કરે છે. બાકી જગત સત્ય તથા અને જગતનો ભાવ તેમાં માત્ર કૃત્રિમ જ છે. જેમ કારણરૂપ સુવર્ણમાં જે એક કાર્યરૂપ કાંતો ભાવ દેશકાળ આદિના યોગે સત્યરૂપે નુદા અનુભવમાં આવે છે, તેમ કારણરૂપ પરમાત્મામાં કાર્યરૂપ જગત કામુક દેશ-કાળના યોગે સત્યરૂપે નુદા રહ્યું છે, એવી શંકા પણ અહીં લાગવી સંભવતી નથી; કેમ કે તે અદ્વિતીય તરવની અંદર

* સદેવ સોમ્ય હ્રદમગ્ આસીત્ । શુદ્ધિના અરંભ-માં તે સત્ય હતું. અલદ્ વા હ્રદમગ્ આસીત્ । શુદ્ધિના અરંભમાં તે અસત્ય હતું.

કાર્યકારણનો ભેદ કે અભેદ એ બંને અસંભવિત છે. તો પછી સોનું અને કઠાની એકે તેમાં કાર્યકારણભાવ ક્યાંથી થયે શકે? કદાચિત્.કાર્યકારણભાવ મનવામાં આવે, તોપણ તે કલ્પનામાત્ર જ છે. આકાશમાં જેમ શૂન્યતા અભેદસત્તા વડે રહી છે, જળમાં જેમ દ્રવપાણું અભેદસત્તાથી રહ્યું છે અને આકાશમાં આકાશની રેખા જેમ અભેદસત્તાથી રહેલ છે, તેમ જગત આદિ ભાવ અધિષ્ઠાતૃત્વન્યમાં અભેદસત્તાથી રહ્યાં છે. બ્રહ્મનું રૂપ તે જ અધિષ્ઠાતૃત્વથી જોતાં જગતનું રૂપ છે, તો પછી તેમાં કાર્યકારણભાવ ક્યાંથી હોય? જેમ આકાશની અંદર જ્યોત્તી કલ્પાયેલી રેખા આકાશરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર જ્યોત્તું કલ્પાયેલું આ જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગત બ્રહ્મરૂપે સત્તાવાળું છે અને પોતાના રૂપે સાવ શૂન્ય છે. શિલા વડે બનાવેલાં પૂતળાંની સેનામાં જેમ પાષાણપ્રાણું રહ્યું છે, તેમ સદા એકરૂપે સંકેતર નિર્મેળ ચૈતન્યતરવ જ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે; તેમાં કાર્યકારણભાવની નિયતતા કેમ સંભવે અને ક્યાં સંભવે? ચિત્તકેશની અંદર ઘીજી કશી વસ્તુનો સંભવ જ ન હોવાથી ચિદાકાશ વિતાતું બીજું શી રીતે સંભવે? આકાશવિદ્યમાન ચિદાકાશની અંદર આ સુષ્ટિરૂપે વિવર્તરૂપે બની રહી છે - બ્રહ્મની વસ્તુતઃ તે પ્રકાશમય ચૈતન્ય જ છે. જેમ પાષાણમાં કેતરલી પૂતળી પાષાણમય હોવાથી પાષાણરૂપ જ છે, તેમ આ સુષ્ટિ પણ પરમાત્મામાં કલ્પાયેલી હોવાથી પરમાત્મારૂપ જ છે, હે સુશીલ રામચંદ્રજી! એવી રીતે સૃષ્ટિનું વાસ્તવ તરવ જાણવામાં આવે છે, તો જગત અધિષ્ઠાતૃત્વન્યમાં જ હવે પામી ગયેલું દેખાડ છે. બ્રહ્મની (ત્રિયિક, વ્યયિક) અને અંદરની (મનસિક) સર્વે રોગચોળોનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધ થનારી સંકલ્પરહિત દશા વડે અનુભવમાં આવતું પરબ્રહ્મ આરોપિત સંસારને બાંધિત કરી દઈ છેવટ અવશેષ રહે છે. મીઠેલી આંખોવાળા પુરુષની પાસે રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો ન હોય અને મિથ્યા હોય છતાં તે તેના ચિત્તમાં ભ્રમથી પાસે

છે અને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે. તો જ પ્રમાણે ખુદ્દી આંખોવાળા પુરુષનો પણ સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં પાસે ન રહ્યા છતાં અને મિથ્યા છતાં જે કાંઈ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષય દેખાય છે, તે કેવળ મનનો ભ્રમ છે અને ભાવનાને લીધે અતુભવમાં આવે છે; માટે ભાવનાને શાંત કરી દઈને સ્વરૂપસ્થિતિમાં શિલાની જેમ ચાચળ રહેવું, પણ અંદરની શિલાની જેવા જડ ન ગ્રહેતાં પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન રાખો. બોધ થતા માટે જુદાં વડે તમ્ભરા અંતરાત્મારૂપ પરમેશ્વરની ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલા વિવેકરૂપી ઉપચાર વડે અને આવી મળેલી વસ્તુરૂપી પૂજ્યસામગ્રી દ્વારા પૂજા કરતા રહો. જો વિવેકથી પોતાના અંતરાત્માની પૂજા કરવામાં આવે છે. તો તે અંતરાત્મા નિરતિશય અનંદરૂપી ઉત્તમ વસ્તુ જ છે. એ અંતરાત્માની પૂજા આગળ શિવ-વિષ્ણુ આદિની પૂજા પણ એક જાણી ધાસના તરણા જેવી તુલ્ય છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! એ પોતાના અંતરાત્મારૂપી પરમેશ્વરની વિચાર, શાંતિ અને સત્સંગરૂપી પુખ્તતા ઉપકાર વડે જો પૂજા કરવામાં આવે, તો તે તત્કાળ મોક્ષરૂપી ફળ આપે છે. સત્ય તત્ત્વને દેખાડી આપનાર વિવેક વડે જ જો પોતાના અંતરાત્માની પૂજા કરવામાં આવે, તો તે અતિઉત્તમ ફળ આપે છે. બ્રહ્મ પોતાનો અંતરાત્મા જ પરમેશ્વરરૂપ છે, ત્યાં કોયે મૂઠે પુરુષ.બીજનો આશ્રય કરે? જેણે સત્સંગ, શાંતિ, સંતોષ અને વિવેકરૂપી પુષ્પ વડે પોતાના આત્માની પૂજા કરી હોય, તેને શસ્ત્ર, સર્પ, વિષ અને અગ્નિ, એ પણ સરસકાના ફૂલના જેવાં ફીકાં લાગે છે. કુદ્ર ચિત્તાવાળા દુષ્ટ પુરુષો દેશ, ક્ષત્ર, પાત્ર અનેતેનો વિવેક સાખ્યા વિના દેવપૂજન, તપ, તીર્થ અને ચાતિદાનકરે છે, તોપણ તે નિરર્થક છે અને ભ્રમમાં હોમ કર્યા બરાબર છે. પરંતુ જો એ સર્વ પૂજનાદિક વિવેક વડે કરવામાં આવે, તો તે સફળ થાય છે. આમ જ્યારે વિવેકનું જ પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે પછી અંદર વિવેકને જ રક્ષણપણું શા માટે

સાધી લેવામાં આ વતો નથી કે પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, એ પછી વાસનાનો હ્રય કરનારા ઉત્તમ પ્રબ્રહ્મના વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે યત્ન કરવા માં આવે છે, તે વિવેક ગપ્દ વડે કહેવાય છે. તે વિવેક ચિત્તશુદ્ધિ થતાં ઉદય પામે છે, જેથી રીતે ફરીવાર ત્રિષય સંગ્રાંથી છાંતિ વડે એ વિવેક શોષાઈ ન જાય, તેથી રીતે તેને ચાંદર શાંતિરૂપી અમૃત વડે (પોષણ આપી) વધાર્યા કરવે, તરતનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં દેહસત્તાનો અતારદર કરી દેવે. આને લક્ષ્મણ, ભય, ખેદ, ઈર્ષ્યા, મુખ તથા દુઃખ એ સર્વોને એક સાથે છુટી લેવાં. શરીરના કારણરૂપ જગત આદિ અને શરીરાદિક પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, તો તે હમણાં ક્યાંથી હોય કે દદમિત્ત. જગત આદિને બ્રહ્મરૂપ કારણના કાર્યરૂપે માનીએ, તો પણ કાર્યકરણરૂપ હોવથી તો બ્રહ્મરૂપ જ છે. નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ ચિત્તરૂપે જગત આદિતા આકારે ભ.સે છે, બાકી ઘટાદિકે કર્શો પદાર્થ સત્ય નથી. જે કંઈ આ જગત આદિનો પ્રતિભાસ થાય છે, તે ચિદાભાસને લીધે છે. તેથી જાણાય છે કે જગતની મિડિ નિદાભાસને આધીન છે અને તે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ જોઈએ તો તે ચૈતન્યરૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું ખજું સ્વરૂપ ઓળખવામાં ન આવે, તો દર્શનુતી ચાંદર જેમ મુખ દેખાય છે તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં ચિદાત્મા જ પ્રતિબિંબિત થઈ જઈ ચિદાભાસરૂપે દેખાય છે, પરંતુ જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે, તો ભેદ કરનાર ઉપાધિ ખસી જતાં ચિદાભાસપણું શમી જાય છે અને ચૈતન્યપણું અનુભવમાં આવે છે. ઉપાધિરૂપ (જેય) જાણવાનો પદાર્થ (અંતઃકરણ આદિ)નો અભાવ મિલ્લ થતાં એ ચિદાભાસ અનિર્વચનીય થઈ જાય છે અને છેવટે શત્રુવત ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે. આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે. ખસી રીતે તેમાં શરીર આદિ ભાવ પણ નથી અને જગત આદિ ભાવ પણ નથી. એ બ્રહ્મતત્ત્વ જ્ઞાન, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ ત્રિપુત્રીથી રહિત છે અને પાષાણુની પેઠે સંકલ્પની કલ્પનથી પણ

તે રહિત છે. હે સુન્દર શ્રોતાજનો ! તમે અંતઃકરણને શાંત રાખી સ્વસ્થ રહો. શિલાપાષાણ વડે ખનાવેલ ખૂતળીના ચંચળી પેઠે તમે આવી પડેલાં કર્મો કરતા રહો તથા બીજાઓ પાસે પણ કસવતા રહો અને તમે જીવન્મુક્ત થઈ રહો. વળી તમે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ બંનેથી રહિત થઈને કેવળ સદૃશ જ થઈ રહો. તમે કાર્ય આને કારણ એ બંનેના સારરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વને જ પોતાના આત્મારૂપ સમજી લઈને, આકાશના જેવા નિર્લેપ, આસાં અને નિર્વિકાર થઈ જાઓ, એટલે તમારે ફરી વાર પાશું આ સંસારમાં જન્મ-મરણ માટે ભટકવું પડે નહિ. આત્માના સ્વરૂપને ઓળખનારા જે વિવેકીઓ છે, તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, જે ઉત્તમ સ્તને ચાલના જના હોય તે જ રીતે ચાલ્યા જાય છે અને અ.બોધાપ આવી પડેલાં કાર્ય કરતા રહે છે. છતાં તેઓ ચાંદરથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહ્યા હોય છે અથવા તો તેવા પુરુષો સર્વનો ત્યાગ કરીને શાંત અંતઃકરણવાળા અને ઉજ્જવળ મનવાળા હોય છે. ચિત્તમાં અલેખેલા પુરુષની પેઠે તેઓ ભલે એકાંતમાં સમાધિમાં જ બેસા રહે, કેમ કે જેઓ સમધિપ્રાળ-માં અને વ્યવહારપ્રાળમાં નિરંતર એકભાવે જ્ઞાનમાં જ તરયોગ રહે છે, તેમના સંકલ્પો શાંતિ પામ્યા હોય છે, આથી તેમને આ જગત સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા મનોમય નગર જેવું, તેમ જ સ્વપ્નની પેઠે અતિ તુચ્છ જણાયાથી સદાકાળ અસ્તને પ્રાપ્ત થયા જેવું (તહિ જેવું) ભાસે છે. જેમ જન્મથી જ ચાંદળો પુરુષ નેત્રવાળ (દેખતા) પુરુષને થતા રૂપનો અનુભવ જાણી શકતો નથી, તેમ અવિશેષી માણસ વિવેકીઓને જનારા આત્માના અનુભવને જાણી શકતો નથી. આમ છતાં તે આજ્ઞાની મનુષ્ય થોડાંએકે વાક્યો કાને પડી જતાં 'હું ખરો તત્ત્વજ્ઞ છું' એવી છાંતિમાં પડે છે અને પોતાના મુકતપણાનું વર્ણન કરે છે. તે પોતે તો ચાંદર અજ્ઞાન કાયમ હોવાથી સંતાપ પામે છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞની પેઠે શાંતિના સુખનો અનુભવ થતો નથી. લોકો અવિદ્યારૂપે પ્રસરી

રહેલી કોઈ કલિપત આપતનો ઉપદેશ સાંભળી
 લઈ તેનો આધાર લઈ લે છે. આમ પોતે અજ્ઞાન-
 દશામાં હોવાથી તેઓ એ આધાર વડે પોતાને
 કૃતાર્થ કહેલા માની બેસે છે. ખરી રીતે તો તેઓ
 કૃતાર્થ કહેલા હોતા નથી, છતાં પોતાની ભૂખતાને
 લીધે ભાન ભૂલી જઈ તેઓ પોતાનું કૃતાર્થપણ
 માને છે. પરંતુ ખરી બીજી જ ક્ષણે તેઓ કલેશ
 વડે પીડાય છે, એટલે હજી પોતાનું કૃતાર્થપણ
 અર્થ નથી એમ તેમના સમજવામાં આવે છે.
 કલ્પના વડે કલ્પાયેલો (કલિપત) દુઃખસંયતો
 ઉપાય ખાણે એક ખળવારમાં ભાવ, અભાવ
 અને વાસ્તાવ્યોત્તી ભ્રાંતિથી દુઃખ પેદા કરે
 છે, તેથી તે ઉપાયરૂપ જ નથી એમ વિવેકી મહા-
 ત્માઓનું સમજવું છે. આ જગત કેવળ 'ભ્રાંતિ-
 માત્ર' છે* એમ સમજી લઈ બ્રહ્મલોક સુધીના
 સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખશે અને કેવળ આત્મામાં
 જ વાસના વિનાની સ્થિતિ રાખવી. આને જ
 દુઃખ-ભયના ખરા ઉપાયરૂપ મોક્ષ કહી શકાય
 છે. હે સમસ્તદુઃખ ! લૌકિક કે પૌરાણિક કથાઓના
 અર્થો તો પહેલે તમે મારા ઉપદેશને જો બહિર્ગુણ-
 પણુથી જ સાંભળશો, તો તેટલાથી તમે કાંઈ
 કૃતાર્થ શરૂ નહિ. વાસ્તાના પૂરને લીધે પ્રવાહ-
 રૂપ વહેતું આ જગતનું સ્વરૂપ જડ છે અને તે
 ઝાંઝવાના જળની જેમ માત્ર દેખાવમાત્ર છે.
 આ વાત તમે જાણો છો. તેથી તમે અંતર્દૃષ્ટિ
 કરીને આ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચને દૃશ્યપણથી રહિત
 અને નિર્મળ એવા ચૈતન્યરૂપે જોશો, એટલે
 તમે મોક્ષ-સુખની ત્રિશ્રાંતિ પામશો. જન્મથી
 આંધળા મનુષ્યનાં રૂપનો જે અનુભવ થાય છે,
 તે બીજાઓને ઉપદેશવચનો દ્વારા જ થાય છે
 અને તે નહિ અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે.
 તે જ ક્ષણે જે અનુભવ બીજાઓનાં ઉપદેશ-
 વચનો દ્વારા અનુભવવામાં આવે છે, તે તહિ
 અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે; માટે તમે એવા
 દુઃખા સ્થાનો પગ તળે કચરી નાખીને પોતાના
 અંતરાત્મારૂપી પરમ તત્ત્વનો અપરોક્ષપણે અનુ-
 ભવ કરતા રહો. આને જન્મ, જરા તથા મરણ

ઈત્યાદિ વિકારોથી રહિત થઈને રહો. ૧-૫૩
**જાત્યંધરુપાનુભવાનુરૂપં યદાગમેશું હમમ્બોધ-
 કૃપમ્ । મઘસ્પદીકૃત્ય તદંતરેડક્ષિન્ધાધે નિપ-
 ત્યાનુભવો મવાભુઃ ॥૫૩॥**
 કીર્તિગવ.સિદ્ધમહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના
 ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણોપદેશ' નામનો સર્ગ
 ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

જગત અજ્ઞાનકલિપત છે
 વસિષ્ઠ સ્વાચ

અહન્તાદિ જગન્નિવં પરિજ્ઞાતાદસત્યતામ્ ।
 યાતિ સાનુભવો મોહાત્ સત્યમેવાન્યથાધિયામ્ ॥
 વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ આંદર આહાર આદિ
 ભોગવનાર અને બાહ્ય જગત આદિ ભોગવવા
 ધાયક પદાર્થો એ બંનેના તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, તે
 ભેદ મિથ્યા હરે છે. તેમ જ મોહને લીધે આત્માનું
 સાક્ષી સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાથી ભ્રાંતિમાં જ
 આત્મબુદ્ધિ ફરતારા મૂઢ પુરુષોનો એ આત્મા
 પણ બ્રહ્મસત્તાને લીધે જ ભોગ્યને અનુભવી
 શકે છે, માટે તે પણ સત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપી
 તાવથી મુક્ત થઈ ગયેલા અને જ્ઞાન વડે રીતળ
 ચિરાવાળા પુરુષનું એ જ પ્રથમ ચિહ્ન છે કે,
 ભોગરૂપી જળ તેને સ્વતંત્ર જ નથી. બીજા નામરૂપ
 સંબંધી ભ્રાંતિવાળાં જ્ઞાનોની કરી જરૂર નથી,
 માત્ર 'હું' એવો કાંઈ પણ પદાર્થ જ નથી* એવી
 રીતે આહારનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષસુખ મળે છે;
 માટે તમે તેવી ભવના કરતા રહો. સ્વપ્નમાં
 જોવામાં આવેલા પદાર્થોના સ્વરૂપ વિષે જાગ્રત
 અવસ્થામાં જ્ઞાન થાય છે, એટલે તો પદાર્થો પુરુષને
 રંજન કરી શકતા નથી. એ પદાર્થો મિથ્યારૂપે
 દેખવામાં આવતા હોવાથી સાચોસાચા હોતા
 સુદ્ધ નથી. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનદશામાં અનુ-

* આ તે તાળીસમા સર્ગમાં જગત બાબતના મન
 વડે કલ્પાયેલા મહત્ત્વા જેવું અને ગંધર્વનગરના જેવું
 અજ્ઞાનકલિપત છે; અને જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાનની
 નિવૃત્તિ થઈ જવાથી બ્રહ્મને વિશે સ્થિતિ થાય છે, તે
 સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ભવેલા 'હું અમુક છું' અને આ જગત છે' એવા આહંકાર આદિ પદાર્થો પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને રંજન કરી શકતા નથી. તે પદાર્થો મિથ્યારૂપે પ્રતીતિમાં આવતા હોવાથી તે સાચોસાચ હોતા સુધ્ધાં નથી. જેમ વનના કોઈ એક વૃક્ષની આંદર મનુષ્યને પોતાના મનની ભાવનાને લીધે અસત્ય રીતે જ યક્ષની ભ્રાંતિ થઈ આવે છે અને જેમ કોઈ એક ગંધર્વને પોતાની માયા વડે ભાવનાને લીધે કલ્પી લીધેલું ગંધર્વનગર પોતાનાં મનુષ્યો સહિત દેખવામાં આવે છે, તેમ જીવ પણ પોતાની ભાવનાને લીધે અસત્યરૂપે જ જન્મ-મરણ આદિ સંસારને અનુભવે છે. જેમ ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલો યક્ષ અને ભ્રાંતિ વડે તેના ભોગ્યરૂપે કલ્પાયેલું તેનું નગર એ બંને સત્ય તથા; છતાં પણ પરસ્પર ભાકતા-ભોગ્યરૂપે કેમ જાણે તે સત્ય હોય તેવાં થઈ રહે છે, તેમ આહંકાર અને જગત ભ્રાંતિરૂપ જ મિથ્યા છે. છતાં ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપે કેમ જાણે તે સત્ય હોય તેવાં ભાર્યા કરે છે. જેમ કોઈ એક શૂન્ય જંગલની આંદર કશું આવરણ ન હોવાને લીધે અનેક યક્ષો ભ્રાંતિરૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે, તેમ અનંત આત્મસરણી આંદર ચૌદ લોકના જીવો ભ્રાંતિરૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે. 'હું યક્ષરૂપે ભ્રાંતિમાત્ર જ છું' અને મિથ્યા છું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના કરવાથી જેમ યક્ષોને યક્ષભાવ જતો રહે છે, તેમ ચિત્ત. પણ, 'હું ભ્રાંતિમાત્ર જ છું' અને મિથ્યા છું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના રાખવાથી ચિત્તનું ચિત્તપણું જતું રહે છે અને તે પોતાના તાર્ત્વિક સ્વરૂપરૂપ ચૈતન્ય-પણાના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તમે કલ્પનાઓનો અને આશંકાઓનો ત્યાગ કરી, 'અમુકનો ત્યાગ કરવો અને અમુકનું ગ્રહણ કરવું' એ વાતને પણ પકડતી મૂકો, ઈચ્છા માત્રને પ્રસરવા ન દો અને તમારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંતિથી વિશ્રાંતિ કરો. દૃશ્યની સત્તા જ સંભવતી નથી. દ્રશ્યની સત્તા વડે જ એ સત્તાવાળું છે,

એટલે તે દ્રશ્યરૂપે જ સર્વે પ્રસરી રહ્યું છે અથવા તો તે દ્રશ્યરૂપ પણ નથી. કેમ કે દ્રશ્યનું તત્ત્વ પરમાર્થદૃષ્ટિએ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે અને તેમાં નુચ્છ દૃશ્યભાવનો આરોપ કેમ થઈ શકે? વસંતઋતુના રસનો સમૂહ જ જેમ ડાળીઓરૂપે અને વૈશાખોરૂપે થઈ જાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ આ સૃષ્ટિને આકારે થઈ રહે છે. જે આ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ છે તે જ નિર્વર્તરૂપે જગતના જેવું ભ.સી રહ્યું છે. તેમાં ક્ષિત્ય-એકત્વ કે ભેદ-અભેદ વળી શી રીતે સંભવે? નાદે તમે પોતાનું સ્વરૂપ મેળવી મુકત થઈ રહો. તમે ત્રિદાશરૂપ થઈ રહો પરમ આનંદરૂપી રસનું પાન કરો અને મોક્ષસુખરૂપી તંદત્ત્વની આંદર નિઃશંકપણે સુખથી રહો. આરે મનુષ્યરૂપી મુગો! આ અતિ શૂન્ય સંસારરૂપી અરણ્યભૂમિમાં ગાંડા જેવા થઈ આમ કેમ ભટક્યા કરો છો? તમે આમ ત્રિલોકરૂપી ઝાંઝવાના જળ વડે છેતરાઈ ચાંધપુદ્ગિલાળા બની, આરા. વડે રોશઈ જઈ અને દુઃખી થઈ આખતેમ નજામી દોડદોડ કરો નહિ. આરે મનુષ્યરૂપી મુગો! રૂપ-રસ આદિ બાહ્ય ભોગો અને મનમાં કલ્પેલા માનસિક ભોગોરૂપી ઝાંઝવાનું જળ પીવા માટે તમે નજામી મહેનત કરી આયુષ્ય ગુમાવો નહિ. જગત તો એક ગંધર્વનગરનું જેવું આભાસમાત્ર છે. તેની આંદર વિવેકની નાશ કરનાર આહંકારનો ભારે બોળે ઉપાડી તમે તમારો તાશ કરો નહિ. સુખ પરિણામે પીડાકારક હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે અને છેવટે મરણનુભવ મહાલેશ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તે તરફ તમે દૃષ્ટિ જ કરો નહિ. જેમ તિમિરરોગવાળાને ભ્રાંતિ વડે આકાશમાં કેશ, મચ્છર આદિના જેવા આકાશરો દેખવામાં આવે છે તેમ અવિવેકીઓને ચિદાકાશમાં ભ્રાંતિથી જગત જણાય છે. આ દેખાવું તે બ્રહ્માકાશમાં રહેલી અસાનરૂપી શ્યામતાને લીધે છે; તો તમે તે તરફ જાઓ નહિ. તમે તો ભ્રાંતિ વિનાના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ યોગ્ય અનુભવ દ્વારા પરિણામ પામી રહો. હે મનુષ્યો! વાયુ વડે ચપળતાવાળા અને ઉપરની શાખાના ભાગમાં

રહેલા કોઈ પીપળાના પાતની અંદર પડેલા ઝાઝળ-
ના જળ—પિંદુના જેવા ફાણભંગુર ચોવા મનુષ્ય-
દેહવાળી આ સંસારરૂપી અંધગર્ભશય્યામાં* જ
તમારે સૂઈ રહેવાનું નથી. તમારે તો અનાદિ
અને અનાંત ચોવા પોતાના સ્વરૂપમાં જ આખંડિત-
પણે સ્થિર થઈ રહેવાનું છે. દ્રશ્ય અને દૃશ્ય સંબંધી
દશામાં દોષરૂપે દેખાતા પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાન-
ને લીધે તમે હેરાન ન થાઓ. આ સંસાર અવિવેકી
પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સત્ય ભાસે છે, પણ વિવેકી
પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે કંઈ પણ નથી. અને સર્વ
બાધતા અવધિભૂત જે કંઈ સત્ય અવશેષ
રહે છે, તેનું દર્શન તામ જ નથી. તૂંછણરૂપી
લોભની સાંકળ વડે બીંદાયેલા આ સંસારરૂપી
પાંજરાને સિંહની પોંઠે બળાત્ક્રમથી તોડી નાખી,
તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ મેળવો. ‘અમુક હું છું
અને અમુક મારું છે’ ચોવા અભિમાનરૂપી
ભ્રાંતિની શાંતિ કરી, ચોટલું જ માત્ર મુક્તપણનું
સ્વરૂપ છે. આ વાત યોગીપુરુષ ગમે તેવી દશામાં
રહ્યો હોય તોપણ તેને પોતાના તાબાના જેવી
અને પોતાની આત્મસત્તારૂપ જ લાગે છે.
સંસારમાર્ગમાં ભટ્ટી ભટ્ટી થાકી ગયેલા ઉદા-
સીત પુરુષને મુક્તતા, નિર્વાસનપણું,* ઉત્તમ
ત્રિવિધ તાપથી સંકેત ચોવી સ્થિતિ અને જ્ઞાન-
નિષ્ઠપણું એ શાંતિ પેદા કરવાની ઉત્તમ વિશ્રામ-
ભૂમિ છે. આ જગતરૂપી પદાર્થ જેવો વિવેકી-
ઓની દૃષ્ટિમાં દેખાય છે, તેવો અવિવેકી મૂર્ખને
જેવામાં આવે છે, તેવો વિવેકીઓને દેખાતો
નથી. ચોટલે તે પરસ્પર પોતાના અતુલ્ય
પ્રમાણે એકબીજા પાસે વર્ણન ન કરી શકાય
તેવો—પોતાના અતુલ્ય સમજાય તેવો રહે છે.
જેમ આકારભેદ વડે જુદી ક્રૂપાયેલી જળમય
ગંગા—ગોદાવરી આદિ નદીઓ સમુદ્રના જળમાં

મળી ગયા પછી જુદી જોવામાં આવતી નથી, તેમ
ભ્રાંતિની શાંતિ થઈ ગયા પછી જગત આભાસરૂપે
દેખાતાં છતાં બ્રહ્મસત્તાથી ભુદ્ધ દેખાતું નથી.
વિશેષ કરી મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા
જ્ઞાની પુરુષને આ જગત તેના ભેદભાવ સાથે
રહ્યા છતાં બ્રહ્મમાં ગળી ગયેલું જણાય છે અને
પોતાની સત્તાવાળું પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર
દેખાય છે. બળેલા ધાસની રાખનો સમૂહ જેમ પવન
આવનાં ઊડી જઈ ક્યાંય જતો રહે છે, તેમ સત્પુ-
રુષોને પોતાના આત્મામાં શાંતિ મળતાં આ
જગત કોણ જાણે ક્યાંય જતું રહે છે, જગત
બ્રહ્મરૂપી પદાર્થનો વિવર્તરૂપે દેખાતો ચોક આકાર-
વિશેષ છે અને બ્રહ્મનો જે અર્થ છે, તે જ તેનો
અર્થ છે. આમ સમજાય તો તે ઉત્તમ છે. પણ
‘ગત્થતિ ષડ્વિધો વિકાર. પરિવર્તેતે इति जगत् ।
જે છ વિકારથી ફેરફાર પામ્યા કરે તે જગત’ એમ
અર્થ કરવામાં આવે, તો તે અર્થ ઉત્તમ નથી.
વિશેષ જ્ઞાન વડે સંકેત ચોવા બાળકનો આ સર્વ
પદ્મથી જેવા સામાન્યરૂપે દેખાય છે, તેવા જ
વાસના ફીણ થઈ જવાથી પોતાના આત્માનાંદમાં
મગ્ન રહેનારા વિવેકી પુરુષને પણ દેખાય છે.
સર્વ* પ્રાણીમાત્રની જે સત્તિ છે, તેમાં મિતેન્દ્રિય
વિવેકી પુરુષ જાગે છે અને જેમાં (વિષયસુખ-
માં) સર્વ પ્રાણીમાત્ર જાગતાં રહે છે, તે સત્ત્વનું
અવલોકન કરનારા વિવેકી પુરુષને સત્તિરૂપ જ
લાગે છે. સર્વ મનુષ્યોને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું
પરબ્રહ્મ આવી જવાથી, સુખમિ અવસ્થાની પોંઠે
આત્મતત્ત્વ અજાણપણે રહ્યું છે, પરંતુ તે
તત્ત્વમાં તત્ત્વવેદના પુરુષો નિરંતર જાગત રહે છે.
જે શબ્દ આદિ વિષયોનો ભોગ અવિવેકી પુરુષને
જાગ્રત અવસ્થારૂપે અતુલ્યવામાં આવે છે,
તે ચિત્રમાં આલેખેલ નૃત્ય, યુદ્ધ આદિની પોંઠે

* અંધગર્ભશય્યા—અધિર્ણ અર્પણ બાળકને
મુલાની ગોદડી અથવા અંધકારવાળી ગર્ભશય્યા, એટલે
ગર્ભશય્યા.

x વાચના છોડી દેવી તે.

* અહીં* વિવેકી પુરુષની આત્મનિષ્ઠા અને ઈતર
પ્રાણીની વિષયનિષ્ઠા એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ
ભાવાવગાને મુખ્ય આશય છે. આ વિષે વિશેષ જોવું
હોય તો શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયનો
૬૯ મો શ્લોક અને ટીકા જુઓ.

પોતાની પાસે રહેલ હોય તોપણ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. આ જગત જન્મોંધરો થતા રૂપના આનુભવની જેમ ભ્રાંતિવાળું અને મિથ્યા છે; એટલે વિવેકી પુરુષને તે દેખાતું હોય, તોપણ રાત્રિમાં આવેલા સ્વપ્નની ખેડે આભાસરૂપે જ માત્ર દેખાય છે; અને ન દેખાતું હોય તો રાત્રિમાં થયેલી ગાઢસુષુપ્તિની ખેડે, આભાસરૂપે પણ દેખાતું નથી. અપિવેકીઓને દુઃખ પેદા કરનારા આ ત્રણે લોક અવિવેકીઓને જ સત્ય ભાસે છે; બાકી વિવેકીઓને તે સત્યરૂપે સાગત જ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં આનુભવમાં આવતા રૂપ આદિ બહારના વિષયના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ સ્વપ્ન છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી સ્મિત પેદા કરી શકતા નથી. તેમ આ જગતરૂપી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ રૂપ આદિ બહારના વિષયોના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ જગત પણ એક જગતના સ્વપ્ન જેવું છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી સ્મિત પેદા કરી શકતા નથી. તે જગતરૂપી સ્વપ્નમાં જગત આવસ્થારૂપી સ્વપ્નના ભોગો, વિવેકી પુરુષના ચિત્તમાં ભલે ન સ્ફુરે, તોપણ પોતાના આત્મસુખમાં જ મગ્ન રહી મુક્ત દશાને પહેંચી ગયેલો, સર્વત્ર સરખી રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભરપૂરરૂપે સમજનારો સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ હોવાથી, કોઈ સાથે કશો પણ વિરોધ ન કરતારો અને પરમાત્મામાં શાંત થઈ ગયેલો એ વિવેકી પુરુષ સદાકાળ શીતળ અંતઃકરણુવાળો જ રહે છે. જેમ નીચા પ્રદેશવિના જળની પ્રવાહ વહેરે ક્રિયા સંભવતી નથી, તેમ વિષયો તરફ નહિ ખેંચાતા વિવેકી પુરુષની પણ ધ્યાન વિના બીજી સ્થિતિ સંભવતી નથી; અથવા તો એવા પુરુષની ધ્યાન વિના પણ સદાકાળ એક સરખી જ સ્થિતિ રહ્યા કરે છે. બહારના પદાર્થો મનરૂપ છે, અને મન છે તે જ બહારના પદાર્થરૂપ છે. ચિત્ત જ બહારના અને અંદરના પદાર્થોરૂપે આભાસ આપે છે. અનેક તરંગોવાળાં નદી, સમુદ્ર, તળાવ આદિનું -સમુદ્રથી માંડી નદીના પ્રવાહ આદિ સુધીનું જળ સેંકડો ભેદોવાળું

છે; પરંતુ એ બધાં જળને ભેગાં કરી વિચાર કરીએ તો સામાન્યરૂપે સર્વ એક જળરૂપ છે, એમ અનુભવાય છે. તે જ પ્રમાણે અનેક અર્થો અને અનર્થો વડે વીંટાયેલું મન જ બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોના આકારે પ્રસરી રહ્યું છે અને બીજી કશા પદાર્થોનો તેમાં ભાસ જ નથી. જેમ જળનું અને તરંગનું જુદાપણું નથી, તેમ મનનું અને પદાર્થોનું પણ જુદાપણું નથી. જેમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બંનેનો અભાવ થઈ જાય છે, તેમ પદાર્થ અને મન એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બંનેનો અભાવ થઈ જાય છે. પારમાર્થિક જ્ઞાન વડે એ બેમાંથી એકની શાંતિ થાય છે. એટલે બંને નકામા હોવાથી તથા એકરૂપ જ હોવાથી બંને સાથે જ શાંત થઈ જાય છે. વિવેકી પુરુષ જેનું સ્વરૂપ વિચારવા જતાં માત્ર સંકલ્પ રૂપ જ છે એવા પદાર્થોની ઈચ્છા કરવી નહિ, તેણે જ્ઞાન વડે મનને પણ નિયમિત રાખવું એટલે પદાર્થો અને મન એ બંનેની શાંતિ થઈ જાય છે. માત્રીની પૂતળીમાં ભ્રાંતિથી જે રાત્રીભાવ કલ્પી કાઢવામાં આવ્યો હોય છે, તે ખરું જ્ઞાન થતાં ઊડી જાય છે અને તેના તરફનો ભય પણ નાશ પામે છે. તે જ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષનું મન અને તેની દૃષ્ટિમાં દેખાતા પદાર્થો એ બંને આભાસરૂપે દેખાતાં હોવાથી નાશ પામે છે. એ તરવરેતા પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો એ પદાર્થો અને મન એ બંને પરમાર્થદૃષ્ટિએ સદાકાળ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેલ છે. આ સર્વ દૃશ્યજળ જે રૂપે દેખાય છે, તે કરતાં કોઈ બીજો જ અખૂર્વરૂપે તે રહેલ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ તે સત્તારૂપે છે. પરમ આનંદમય છે અને તે જ હેતુ -રૂઢ આદિરૂપ પણ છે. આમ સમજતાં સુખ -દુઃખનો ભોગ, જગતને ભોગના સાધનરૂપે ઉત્પન્ન કરનારો કાળ, કાળ વડે થનારા પદાર્થોના જન્મ આદિ વિચારો, તેમનો ભોક્તા (જીવ) અને તેના ભોગ્ય વિષયો એ બધું તત્ત્વરૂપ પુરુષને મિથ્યા લાગે છે. જેમ પરખે સૂતેલા મનુષ્યને આવેલું

સ્વપ્ન ધીબળના અનુભવમાં આવતું નથી, જેમ બાળકની પાસે ભ્રાંતિ વડે ખડે થયેલો હાઉ ધીબળના જોવામાં આવતો નથી અને જેમ કોઈ વીર પુરુષને પિશાચની ભ્રાંતિ જ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં ચાસતી છવોને અનુભવમાં આવતું આ જગત એ અજ્ઞાની છવો સંહિત દેખાતું જ નથી. કોઈ વાંઝણી સ્ત્રી જેમ પોતાના મન વડે જ પૂત્ર-પૌત્ર આદિ વંશવિસ્તાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ અવિવેકી પુરુષ પોતાના મન વડે જ્ઞાનીતે પણ અજ્ઞાની ગણે છે, પરંતુ તેથી કાંઈ તે તત્ત્વવેત્તાના સ્વરૂપને કશી જાણ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિચાર પ્રમાણે તો બ્રહ્મ પોતે જ જ્ઞાનનો વિષય નથી, છતાં સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી તે જાણે પદ્મથોના આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે. ચાતાહિ, અનંત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ બ્રહ્મતત્ત્વ જ આ સૃષ્ટિની અંદર વિતરીરૂપે ફેલાઈને રહ્યું છે એમ તેઓનું સમજવું છે. તેવી જ રીતે મન પણ તામરૂપથી રહિત, વિભાગથી રહિત અને અનંત એવા પરમ તત્ત્વરૂપ છે. નિર્ભેગ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી જળ જ જાણે મન-બુદ્ધિરૂપી તરંગોરૂપે થયું હોય તેવું છે. એવી રીતે બહારના પદ્મથો અને અંદરનું મન, એ બંને અધિષ્ઠાનતત્ત્વની અંદર કયાં સંભવે છે અને તે છે જ કયાં ? એ બધી કેવળ ભ્રાંતિ છે; મારે તમે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈને રહો. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં રહેનારા અને આકાશ જેમ શરદઋતુનાં વાદળાંથી નિર્લેપ રહે છે, તેમ સદા નિર્લેપ રહેનારા સમાધિનિષ્ઠ પુરુષોને મનન કરવાનો કેશો વિષય જ નથી, તેથી તેમને મનનો અનુભવ જ થતો નથી. રજઋતુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં તેમાં થયેલી સર્પોતી ભ્રાંતિ જેમ દૂર થઈ જાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થાના વિભાગ વડે નાના પ્રપ્રસ્તા અનંત ભાવોને ધારણ કરી રહેલા અને મિથ્યારૂપે જોવામાં આવતા આ સર્વ દૃશ્યવર્ગને જ દર

કરી દે. તમે તમારા પોતાના નિર્વિચાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખો. જેમ ધીજ હાળીરૂપે અને કળરૂપે બની જાય છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિ જ બહારના અને અંદરના પદ્મથોના આકારે થઈ રહે છે, તો પછી પદ્મથો અને મન એ બંને જુદાં કયાં રહ્યાં ? અને જાણવાનો કોઈ જુદો વિષય જ ન હોવાથી એ બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ જુદી રહેતી નથી, એટલે એ અનિર્વચનીય પરમતત્ત્વની અંદર જ હોત થઈ જાય છે. આમ સર્વ વિશેષભાવથી રહિત, શાંત, સ્વયં-પ્રકાશ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છેવટે અવશેષ રહે છે. પદ્મથોનું નિરૂપણ મનને અધીન છે; મારે મન જ બાહ્ય પદ્મથોને આકારે થયું હોય એમ ભાસે છે; પણ ખરી રીતે તેમ નથી, એ તો એક જગતની ભ્રાંતિ જ છે. તે જ પ્રમાણે મનની સિદ્ધિ પણ પદ્મથોજ્ઞાનને અધીન છે. તેથી પદ્મથો જ સંસ્કારરૂપે અંદર કાયમ રહી મનના આકારે થઈ રહેલ હોય એમ ભાસે છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી, પણ એ તો એક જગતની ભ્રાંતિ જ છે. બ્રાહ્મી, બ્રહ્મ જ વસ્તુમાત્રનું તત્ત્વ છે, તેથી એ બ્રહ્મ જ કારણ વિના જાણે મનરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે અને મન પણ કારણ વિના જાણે પદ્મથોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે. એ બંને (મન અને પદ્મથો) કેવળ ભ્રાંતિને લીધે બ્રહ્મની અંદર અનુભવમાં આવે છે. એ રીતે મન જોકે વસ્તુતઃ પદ્મથોરૂપે થઈ રહ્યું નથી, તથાપિ કારણ વિના જાણે પદ્મથોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. એ મન વીજળીના ઝબકારાના જેવું આસ્થિર અને અપજ છે. તમે એ મનને પોતાના આત્મારૂપ સમજી આ સંસારમાં ભરમાઈ ગયા લાગો છો; પરંતુ તમે જો તમારા ખસ સ્વરૂપને ચોળખો, તો તમે મનરૂપ નથી અને ભરમાયા પણ નથી. મન વડે જ આ આખો સંસાર ખડો થઈ જાય છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે શમી જાય છે. છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂંધે દેખાય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિ વડે જુદા કલ્પાયેલા

પદાર્થોથી મનુષ્યો નકામા જ દુઃખી થયા કરે છે. 'હું' એવું કંઈ છે જ નહિ, એમ આભાવની ભાવના કરતી એ જ ખરું જ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાનથી પાછું આ ભવમાં આયકાળું પડતું નથી. સદામુક્ત પરમતત્ત્વથી જુદા હું એવો બીજો પદાર્થ છે, એમ અહંકારની જો સત્તા માનવામાં આવી તો, તે કેવળ દુઃખકારક જ છે અને ભ્રમરૂપ છે. 'હું કોઈવાતા જળના જેવો સાવ મિથ્યા છું' અને શૂન્ય સ્વરૂપવાળો છું' એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે સમજવામાં આવે, તો 'હું' એવા વ્યવહારના આધારરૂપ અહંકાર શમી જાય છે. જળ જેમ પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને ન છોડતાં તરગરૂપ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ સુષ્ટિમાંના આરભ-કાળમાં સર્વજ્ઞાનો લીધે સરજવાના પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી, પોતે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈ જાય છે. પછી એ હિરણ્યગર્ભતા સંકલ્પને અનુસરીને બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહે છે. જેમ મૂળથી માંડી દેહ ડાળીની ટોચ સુધીમાં વૃક્ષની એક જ સત્તા છે, તેમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વમાં જ્ઞાતાથી માંડી જ્ઞેય સુધી એક જ બ્રહ્મસત્તા રહેલી છે અને તે આત્મતા નિર્વિકાર છે. જેમ લાખો યોગન સુધી ફેલાઈ ગયા જેવું જણાતું નિર્ભેજ આકાશ એક જ છે, તેમ જ્ઞાતાથી માંડી જ્ઞેય સુધી સર્વ આર્પાકિત એક પરમતત્ત્વરૂપ જ છે. જેમ આકાશ સર્વમાં રહ્યા છતાં પોતાના શૂન્યપણાને લીધે નિર્ભેજ છે અને એ એક જ છે, તેમ પરમતત્ત્વ પણ જ્ઞાન-જ્ઞેય આદિ દશામાં રહ્યા છતાં નિર્ભેજ છે અને એક જ છે. જેમ ધી ઘટ્ટ થઈ જતાં પોતાનો આકાર પથ્થર જેવો કઠિન કરી દે છે, તેમ એ ચિત્તમય પરમ તત્ત્વ જાણી જોઈને પોતે જ્ઞેયરૂપ બની જઈ પોતાના આત્માને ચિત્તરૂપ કરી દે છે. દેશ, કાળ વિના આત્મતત્ત્વ જ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને ભૂલી જઈ ચિત્તરૂપે બની જાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એ તત્ત્વ એક જ છે અને વિવર્તરૂપે અનેક રૂપે થઈ રહેલ હોય એમ દેખાય છે. જોકે શુદ્ધ ચિદાત્માની અંદર અજ્ઞાન આદિનો કશો સંભવ

નથી, છતાં જિજ્ઞાસુઓને પરસ્પર યોગ્ય થવાને માટે અજ્ઞાનદશામાં અવિદ્યાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. મોકૂના અધિકારી મહાત્મા પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન વડે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ ગયા પછી પોતાના આત્મામાં જ ગળી જાય છે (લપ પામી જાય છે) અને આત્માના અનુભવ વડે પોતાના સ્વરૂપનું અનંતપણું જાણ્યા પછી તે નિરતિશય આનંદ વડે શાંત રહે છે; તથા ભ્રાંતિનો અભાવ હોવાને લીધે કશા વિશ્લેષને નહિ પામતાં તે નિરંતર સમાધિમાં જ વિશ્રાંત થઈ રહે છે. ૧-૬૮

મહાનુભાવા વિગતાભિમાના વિમુદ્ધમાવોપ શમે ગલન્તિ । નિર્માતવ્યોઽનંતતયૈવ જ્ઞાતા નિત્યં સમાધાનમયા ઇવન્તિ ॥ ૬૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મકતાનંતપદેશ' નામનો ચર્ચ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું તથા મનરૂપી મૃગનું વર્ણન

રામ કવાચ

ક્રમાત્સમાધાનતત્ત્વ રાજીવફલશાલિનીમ્ ।

સલતાકુસુમાં દ્વિદિ સત્તાં વિધાતિર્દા મુને ॥૧॥

રામ યોધ્યા : હું મહારાજ ! વિવેકી પુરુષને સર્વ રીતે જિવાડનાર ફળ વડે સુશોભિત, શાખા તેમ જ લતા વડે રમણીય અને થાકી ગયેલા મનરૂપી મૃગને વિક્રાંતિ આપનાર સમાધિરૂપ કલ્પવૃક્ષની સ્થિતિનું આપ ક્રમપૂર્વક વર્ણન કરો.

વસિષ્ઠ યોધ્યા : વિવેકી મનુષ્યરૂપી વનની અંદર વિસ્તાર પામી રહેલ અને બીજા ઉરામ પુરુષોને પણ સર્વ પ્રકારે જીવનનો આધાર આપનાર સમાધિરૂપી વૃક્ષનું ખત, પુષ્પ અને ફળ

* આ ગુપ્તાવીસમા સર્ગમાં વધારવા યોગ્ય સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને તેની નીચે આશ્રમ લેવાને પાત્ર થયેલા થાકી ગયેલા વિવેકી મનુષ્યના મનરૂપી મૃગ વિષેનું પણ વર્ણન આવ્યું.

સહિત હું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો. કોઈ જાતના દુઃખને લીધે અથવા તો પ્રારબ્ધના યોગથી પોતાની મેળે જ અથવા તો કોઈ પણ કારણને લીધે, સંસારરૂપી સ્વરૂપ સંબંધમાં જે ઉત્કટ વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તે જ સમાધિરૂપી કંદપવૃક્ષનું બીજ છે એમ વિદ્વાનો સમજે છે. ઉત્તામ પુણ્યપુંગવરૂપી હજુ વડે ખેડાયેલું, રાતદિવસ વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે સિંચાયેલું આને નિરંતર આરે બાળુ પ્રવાહરૂપે વહા કરતા પ્રાણવાયુરૂપી ધોરિયા વડે યુક્ત એવું મન જ સમાધિરૂપી કંદપ-વૃક્ષને ઊગવાનું ક્ષેત્ર છે, એમ વિવેકીઓનું સમજનું છે. સંસાર સંબંધી વૈરાગ્ય સમાધિરૂપી કંદપવૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે વિવેકી પુરુષરૂપી વનને વિષે પોતાની મેળે જ વિવેક વડે શુદ્ધ થયેલી ચિત્તભૂમિમાં પડે છે. પોતાના ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં પડેલા સમાધિના એ વૈરાગ્યરૂપી બીજને મહાબુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે (જ્ઞાન, ક્રોધ આદિના વેગને સહન કરી) કથા ખેડને પ્રાપ્ત ન થતાં નીચે કહેવામાં આવનાર સિંચનના ઉપાયો વડે નિરંતર યત્ન વડે સિંચ્યા કરવું. તેમાં પ્રથમ તો ચંદ્રમાતા આમૃતનું જેવા મધુર, શીતળ, શુદ્ધ, સિન્ધ, અપિત્ર અને પોતાનું હિત કરનારા સત્સંગરૂપી ઉત્તામ દીર વડે તેનું સિંચન કરવું. અને પછી તેના મુખમાંથી નીકળેલાં 'નેતિ નેતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચન વડે મૂલ દૈનતો નિષેધ કરવાથી અંદર સંસારની સ્થિતિ વિનાતા રૂપ કેવળ આત્મતરવને જ યોગ કરનાર પૂર્ણતાનાં સ્વરૂપ, આમૃતના જેવાં મધુર અને શીતળ મુગલાં હૃદયદેશમાં રહેલ પરબ્રહ્મરૂપી સરોવરમાંથી વ્યાખ્યાન દ્વારા બહાર ફેંકાયેલાં તે આમૃતના પ્રવાહને આરે બાળુ વહેવાને માટે તીકતા જેવાં દારભૂત એવાં શ્રવણ, ઝનન આદિ શાસ્ત્રાર્થરૂપી ઉત્તામ જળ વડે તેનું સિંચન કરવું. સંસારને વિષે વૈરાગ્ય એ સમાધિરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે પોતાની ચિત્તભૂમિમાં પડેલ છે; એમ સમજી મહાબુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે યત્નથી તેની રક્ષા કરવી. એ બીજને ખીલવવા માટે

ચિત્તભૂમિમાં તપરૂપી* ખાતર નાખવું અને આમૃતિત્વ-અદૃશિત્વ આદિ જ્ઞાન-સાધનોના બળથી દૃઢ કરેલી તીર્થસ્થાન આદિ પુણ્યભૂમિમાં નિવાસ કરવારૂપી કાંટાની વાડ કરી લેવી. એ પ્રમાણે રક્ષણ ને વૃદ્ધિના ઉપાય વડે એ વૈરાગ્ય-રૂપી સમાધિબીજને ખીલવવું; પછી એ બીજના રક્ષણને માટે સંતોષ નામનું એક પરિપાલક (રખોપું કરનાર) રાખવો. રક્ષણના કામમાં એ પાલક અતિ નિપુણ હોવો જોઈએ અને તેણે પોતાની મુદિતા નામની પ્રિયા સાથે રહીને આ બીજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પછી એ સમાધિના આંકુર ઉપર ઝડપ મારવાને પ્રથમથી જ તૈયાર ઊભેલા આશારૂપી પક્ષીઓને, પોતાના આત્માથી જુદાં પુત્ર-મિત્ર-ધન આદિમાં અનુરાગ થવાથી પક્ષીઓને તેમ જ ઝડપ મારવાને તૈયારી રહેલાં કામ-ગર્ભ આદિ ગ્રીષ્મ પક્ષીઓને એ પરિપાલકે ઉઠાડી મૂકવાં જોઈએ. આદિંસા મુખ્ય હોવાથી કોમળતાવાળી અને યમ-નિયમ-સ્થાસન-પ્રાણુકામ-ઈશ્વરભક્તિ આદિ શુભ કર્મરૂપી દંતાળી વડે એ આંકુરના કોરમાથી રળેગુણરૂપી કચરાને દૂર ફેંકી દેવો. વળી અચિંત્ય પ્રભંભોક્તે આપનારા વિવેકરૂપી સૂર્યના તડકા વડે આશાનરૂપી અંધકારને પણ તેમથી હઠાવી દેવો. વિવેકી પુરુષની ઉત્તામ ચિત્તભૂમિમાં ઊભેલા એ વૈરાગ્યરૂપી બીજના નવા આંકુર ફૂટે છે, ત્યારે તેની ઉપર પાપરૂપી વદળાંચો નીચે નાખેલા તથા તરંગના જેવા અતિરાય ચપળ સંપત્તિઓ અને સ્ત્રીઓરૂપી વચ્ચેના પ્રહારો લડવા માંડે છે. પ્રાણવના આર્થરૂપી ત્રિશુળ ને બારણું કરીને ઈર્ષ્ય, આદર્શ અને દયારૂપી

† અહીં સાત્ત્વિક તપ જ સમજવાનું છે. તે વિશે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નીચે મુજબ લખ્યું છે:

દૈવદક્ષિણુરુપાણુવૃણનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શરીરં તપ ઇચ્છતે ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સર્વં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાયાગ્યસનં ચૈવ બાહ્યય તપ ઇચ્છતે ॥

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૈનિમાયમિનિગ્રહઃ

ભ્રમતંબુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસકુચ્યતે ॥

મંત્રોથી અને જપ, સ્નાન, તપ તથા ઇન્દ્રિય-
દમનથી એ પ્રહારોને દૂર કરવા આત્મી રીતે
વૈરાગ્યરૂપી સમાધિબીજની રક્ષા કરવામાં આવે.
તો એ બીજમાંથી આવ્યંત સુંદર, દૃઢપુષ્ટ અને
સુશોભિત એવો વિવેક નામનો નવો ચંદ્રુર
ફૂટે છે. જેમ અભિનવ (બીજના) ચંદ્રમાનો
ઉદય થવાથી આકાશ પ્રકાશ વડે મનોહર બની
જાય છે, તેમ વિવેકરૂપી ચંદ્રુરનો ઉદય થવાથી
એ ચિત્તાભૂમિ પણ પ્રકાશ વડે મનોહર બની જઈ
વિકસિત થઈ જાય છે તથા આત્મિક દેહીધ્યમાન
બની રહે છે. એ વિવેકરૂપી ચંદ્રુરમાંથી પોતાની
મેળે જ એક શાસ્ત્રાવલોકન (શાસ્ત્રો બાંધવાં)
આને બીજનું સત્સંગ એ નામનાં બે પાંદડાં ફૂટે
છે. પછી એ ચંદ્રુરનું થક બાંધાય છે. તે સંતોષરૂપી
ત્વચા (છાલ) વડે યુક્ત છે અને વૈરાગ્યરૂપી
રસ વડે રંગાયેલ છે. તેનું મૂળ દૃઢ થઈ જઈ તે
સારી રીતે વધવા માંડે છે. વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે
પુષ્ટ થઈ ગયેલો અને શાસ્ત્રાર્થરૂપી વર્ષીકનુના
યોગથી સુંદરતાવાળો વિવેકરૂપી ચંદ્રુર કળ સાથે
થોડાક કાળમાં જ બહુ વધી જાય છે. વિવેકરૂપી
એ ચંદ્રુરનું થક મહાન શાસ્ત્રવિચાર, સત્સંગિત
આને વૈરાગ્યરૂપી રસથી પુષ્ટ થાય છે અને
સગદ્વેષરૂપી વાંદરાઓ તેને કંપાવે છે તોપણ તે
જરા પણ કંપતું નથી. હવે તેનો આકાર અવલુ
મતન આદિથી થયેલ. પરોક્ષ જ્ઞાન વડે સુંદર
દેખાવા લાગે છે અને તેમાંથી રસ વડે ભરપુર
તથા આતિવિસ્તારવાળા પ્રદેશને સોડી રહેનારી
એવી સ્ફુટતા (આત્મતત્ત્વનો સ્ફુટ અનુભવ),
સંન્યતા, આત્મનિષ્ઠતા, ધીરતા, નિઃસંકલ્પતા,
સમ્મતતા, શાંતતા, મૈત્રી, કરુણા, કીર્તિ અને
આર્થતારૂપી શાખાઓ નીકળવા માંડે છે. સદૃ-
ગુણરૂપી પત્રોવાળી અને યશરૂપી પુષ્પને ધારણ
કરી ગહેલી સર્વ શાખાઓ વડે વિસ્તારમાં વધી
ગયેલું એ ચિત્તેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષનું સમાધિરૂપી
વૃક્ષ પારિજાત વૃક્ષના જેવું બહુ રમણીય દેખાય
છે. આમ શાખા, પાંદડાં અને પુષ્પવાળું એ

સમાધિવૃક્ષ દિવસે દિવસે બ્રહ્મા સાક્ષાત્કારરૂપી
કળને આપી ઉત્તમતાને પામે છે. એ વૃક્ષ
યશરૂપી ફૂલના ગુચ્છથી સુંદર હોય છે, સદૃ-
ગુણરૂપી પાંદડાના વિલાસ વડે મનોહર છે,
વૈરાગ્યરૂપી રસને લીધે જ વિશેષ વિસ્તરી રહેલું
હોય છે અને બુદ્ધિરૂપી મંજરીથી રમણીય આકાર-
વાળું હોય છે. વર્ષીકનુમાં જેમ વરસાદ સર્વ
આશાઓને (દિશાઓને) શીતળ કરી દે છે,
તેમ આ સમાધિરૂપી વૃક્ષ મનુષ્યની સર્વ આશા
ઓને (તૃણાઓને) શીતળ (શાંત) કરી
દે છે; જેમ ચંદ્રમા સૂર્યતા તાપને શમાવી દે
છે, તેમ એ સમાધિવૃક્ષ સંસાર સંયંધી સર્વ
તાપોને શમાવી દે છે, જેમ વર્ષીકળ વાદળોને
લીધે છાયાનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ એ સમાધિ-
વૃક્ષ પણ શાંતિરૂપી છાયાનો વિસ્તાર કરે છે.
પવન જેમ વાદળોને ખેંચી લાવે છે, તેમ એ
શાંતિ ચિત્તાની સ્થિરતાને ખેંચી લાવે છે. એ
સમાધિવૃક્ષ ક્ષણાયલ પર્વતની પેઠે પોતાનાં મૂળને
દૃઢ અને આતિ સ્થિર રીતે ઊંડાં તાપે છે. તે
ઉપરના ભાગમાં મોક્ષરૂપી કળને ઉત્પન્ન કરનારી
શાંતિ આદિ ઉત્તમ ગુણોરૂપી સુચ્છઓની
શોભાને ઉત્પન્ન કરે છે. વિવેકરૂપી ચંદ્રુરથી
થયેલ એ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષ દિવસે દિવસે
વૃદ્ધિ પામે છે. તેની છાયાના વિસ્તાર વડે વિવેકી
પુરુષનું દૃઢપુષ્ટ થઈ બન શોભી રહે છે અને તેમાં
આધ્યાત્મિક આદિ તાપને હરણ કરનારી શીત-
ળતા ચારેકોર ફેલાઈ જાય છે. વળી એ સમાધિવૃક્ષ
વિકસિત થયેલી બુદ્ધિરૂપી મંજરી વડે શીતળ-
તાથી ચંદ્રના ભાગમાં બહુ જ સુંદર દેખાય છે.
એ સમાધિવૃક્ષની શીતળ છાયાની નીચે સંસાર-
રૂપી જંગલોની અંદર ભટકી ભટકીને ઘાડી ગયેલો
મનરૂપી મુગ સુખથી ઘાક ઉતારે છે. જન્મથી
માંડીને વરેમાગુ રૂપે ભગવતીમાં ભટકીને જીર્ણ
થઈ ગયેલા આ મનરૂપી હરણને દેવયોગથી કોઈ
વખત સારો માર્ગ મળી જાય છે, તોપણ નાના
પ્રકારના વાદીઓના કોલાહલથી વ્યાકુળ થઈ
જઈને તે તે સત્માર્ગને ચૂકી જાય છે, તેના

શરીરમાં રહેલ સત્તારૂપી મૃગયર્મ ઉપેક્ષી લેવા માટે કામ, ક્રોધ આદિ પદ્મવર્ગરૂપી* પારધીઓ તેના ઉપર ઠાપી રહ્યા હોય છે. પોતાના રૂપને ઠાંકી દેવા માટે તે મૃગ અનેક પ્રકારના આકાર-વાળાં આસાર શરીર આદિ કંટાઓની વાડમાં વારંવાર સંતાઈ જાય છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષારૂપી કંટાઓમાં તેનું મુખ આવી જવાથી તે સપડાઈ જાય છે. તે સંસારરૂપી આરભ્યની ચંદ્ર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા વાસનારૂપી પવનને અધીન થઈને રહે છે અને અહંકારરૂપી ઝાંઝવાના જળની નદીને દેખીને તે તરફ દોડે છે. જેમ વજ્રનાગ ખાવાથી શરીરમાં દાહ અને તૂંબણ થાય છે, તેમ આથી તે દાહ અને તૂંબણ વડે વ્યાધિ થાય છે અને થોડેથી સંતોષ થતો નથી; તેથી અતિ વિસ્તારવાળા ભાગોમાં જ આદર રાખે છે. દૂરથી લીલા ઘાસની જેમ રમણીય ને સારવાળા લાગતા વિષયો તરફ દોડીદોડીને તેનું શરીર શિથિલ થઈ જાય છે. તે પુત્ર, પૌત્ર આદિ સંબંધથી આવી પડતા આધ્યાત્મિક આદિ દાવાનળતા પ્રતાપથી અનર્થરૂપી ખાડમાં ગપડી પડે છે, સમૃદ્ધિરૂપી લતાઓમાં આગોટવાથી પ્રાપ્ત થતા અનેક સંકેતોને લીધે તે લુલ્લા-લંગડો થઈ જાય છે, તૂંબણરૂપી સુશોભિત નદીમાં (સુખની આશાથી) પકડવા જતાં કુબુધા, તૂષા, શોક, મોહ, જરા, મરણ આદિ તરંગો તેને વારંવાર છેટે ફેંકી દે છે. વ્યાધિઓરૂપી દુષ્ટ પારધીના હાથમાં સપડાઈ ન જવાય તે સારુ ભયાતુર બની તે આમતેમ દોડ્યા કરે છે. દેવગતિની વિચિત્રતાને તે જાણી શકતો નથી. વ્યાધિરૂપી પારધીનો પ્રહાર પકડવાના ભયથી તે જાણે પોતાના અવ-યવોને સંકોચીને જ રહે છે. નેત્ર આદિ ગુણો-ન્દ્રિય વડે અનુભવાતા રૂપ-રસ આદિ વિષયોના નિમિત્તને લીધે આવી પડતાં દુઃખરૂપી ખાણો વડે તે સદાકાળ ભયભીત જેવો લાગે છે. કામ,

* ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મનસર એ ૭ થરીરમાં રહેલા શત્રુઓ છે.

ક્રોધ આદિ શત્રુઓ પોતાની પછવાડે પડવાથી તે ગભરાઈ જાય છે, પાષાણોના પ્રહારો વડે કેમ જાણે ધાવાળો થઈ રહ્યો હોય, તેમ તે અનાદિ કાળથી આવ્યા આવતા દુઃખના અનુભવના સંસ્કારોથી અંકિત હોય છે. સ્વર્ગ-નરકરૂપી ઊંચીનીચી ભૂમિમાં ક્રમ પ્રમાણે ચરકિતર કરવાથી તે અતિશય લોથપોથ રહે છે. કામ, ક્રોધ, અને ભય આદિરૂપે અનેક વિકારોરૂપી પાષાણોના પ્રહારથી તે નિરંતર ધવાયા કરે છે તથા તૂંબણરૂપી સુંદર લતાની જાળમાં પ્રવેશ કરીને ઉઝરડાયા કરે છે. તે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ આચરણ કરે છે અને બીજાઓની ખાયા જાણી લેવામાં અતુર હોતો નથી. ઈન્દ્રિયોરૂપી ગામમાં આવતાં જ તે ચારેકોર દોડાદોડ કરે છે. મહાખળવાન હોવાથી મહાક્રોધે પણ માંડ પકડી શકાય એવા કામરૂપી હાથીના સખત અપાટથી તે અગદાર જાય છે. વિષયરૂપી આજગરના વિષવાળા લાંબા ફેંકાડથી તેને મૂચ્છી આવી જાય છે, કામ વડે તે વિહવળ બની જાય છે અને સ્ત્રીરૂપી ભૂમિને વિષે રસ લાગવાથી ત્યાં શાંતિ લેવા જતાં તે ઘણી વાર પીડા પામે છે, ક્રોધરૂપી દાવાનળ વડે તે બળ્યોઝળ્યો રહે છે અને તેથી જાણે પીડામાં વિસ્ફોટક થયેલો હોય તેમ બહાર પડે આખા શરીરે તેને અગન બળ્યા કરે છે. વારંવાર વિષયોમાં ભટકીભટકીને અનંત ચિંતા, શોક આદિ પ્રબળ દુઃખો વડે તે ચંદ્ર પણ બળ્યા કરે છે. પોતાના આત્માને વળગેલા વાસનાઓના આંશરૂપી ડાંસના દોષો વડે તે દુઃખી થયા કરે છે. ભોગ સંબંધી લોભને લીધે સુંદર દેખાતાં વિષયના આનંદરૂપી શિયાળવાં ઘણા કાળથી તેની પછવાડે લાગેલાં જ રહે છે. પોતાનું કાર્ય કરી નાખવાથી ગુસ્સે થયેલો દારિદ્ર્યરૂપી વાધ તેની પાછળ દોડાદોડ કરે છે. સ્ત્રી-પુત્ર આદિમાં થયેલા મોહરૂપી આકળને લીધે તેની આંખો ફડું દેખાતું નથી. તેથી તે કપટ-રૂપી પર્વતનાં શિખરોમાં અને કુકર્મરૂપી ખાડાઓમાં વારંવાર પછાડાયા કરે છે. અભિમાનરૂપી

સિંહતા પંખની પીકથી તે હૃદયમાં ભયાનુર
 થઈ રહે છે, મરણરૂપી વાધ પોતાનાં તીક્ષ્ણ
 તખોના પ્રહારથી એ મૂળને ફેલાતી જેમ સુખે
 ફાડી-નખાય એમ માને છે. મરણરૂપી એ વાધથી
 પણ એ મૂળ સદાકાળ ડરતો રહે છે. ગર્વરૂપી
 અજગર તેને ગળી જવા માટે સંસારરૂપી મોત
 અમરણમાં વાટ જોયા જ કરે છે. કામતાઓના
 નિમિત્તથી તે ચારે બાજુ દીનતા તથા ધાતના
 વગેરે કરવા માટે દાંતની ક્રાંતિરૂપી યવના ચંદુરોને
 ફેલાવ્યા કરે છે. કેવળ સ્ત્રીઓને માટે જ મુહુર-ભાવ
 બતાવનાર તરણપાંખું ક્ષણમાત્ર આલિંગન
 કરીને તો છોડી દે છે, જો કે કોપને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ
 હોય તોમ ઉચ્છ્રંખલ થઈ રહેલો ધનિદ્યરૂપી
 વંદોળિયો એ મનરૂપી મૂળને દુર્ગમ ધોર તરફમાં
 ઝળે રથાવર આદિ યોનિઓરૂપી જંગલોમાં વારં
 વાર ફંગે છે; પરંતુ કોઈ વખત ઘણા જન્મ વડે
 સંચિત થયેલાં પુણ્યોનો પાકટકાળ આવતાં એ
 મનરૂપી મૂળને ભાગ્યેદય થાય છે. એટલે હે
 રાજન! જેમ રાત્રિને વિષે ટાઢ અને ચંદ્રકાર
 વડ ખોડાયેલ સર્વ પ્રાણીવર્ગ સૂઈને ઉદય થતા
 શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ મનરૂપી મૂળ
 પણ ઉપર વર્ણવેલા સમાધિરૂપી વૃક્ષની નીચે
 વિશ્રાંતિ પામીને શાંતિ પામે છે. હે વિવેકી શ્રોતા-
 યો! તાલી,* તમાલ, પાકુલ* આદિ વૃક્ષોનાં
 મૂળ જેવું વિશ્રાંતિસુખ આપનાર બુલોકથી માંડી-
 ને સત્યલોક સુધીના લોકોમાં વસેલા આત્મસાતથી
 રહિત એવા મૂઢ પુરુષો અને પુખ્તોના વિલાસોરૂપી
 હાસ્યના જેવા ઉપરઉપરથી રમણીક દેખાતા
 નાશવંત ભોગોના આભાસમાં ક્ષીન બની રહીને
 જે મોક્ષસુખના નામને પણ યોગબળતા નથી,
 તે પુનર્જન્મરહિત અને પરમ દુર્લભ એવા મોક્ષ-
 સુખને તમારો-મનરૂપી મૂળ સમાધિરૂપી કલ્પ-

* ભૈરવઆમલી અથવા એક જાતનો તાડનો લેટ
 જને તાડી પણ કહે છે.

* બોલસરીને સંસ્કૃતમાં બકુલ કહેવામાં આવે છે.

વૃક્ષમાંથી મેળવી શકશે. ૧-૫૦

તાલીતામલવકુલાદિકવૃક્ષગુલમવિશ્રાંતિસુ
 પ્રચુરપુષ્પવિલાસહાસઃ । નામાપિ યસ્ય ન
 વિવન્તિ સુલસ્ય મૂઢાઃ પ્રાપ્નોતિ તત્કલમતરોઃ
 સ્વમતોમુગો વઃ ॥ ૫૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
 ઉત્તરાર્ધનો * મનોમુગવિપદ્વર્ણન* નામનો
 સર્ગ ૪૪ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો*

સમાધિરૂપી વૃક્ષ પર ચડવાનો ક્રમ
 યસિષ્ઠ ઓવાચ

હિતિ વિશ્વોત્તવાનેષ મનોહરિણકોડરિહન ।

તથૈવ રતિમાયાતિ ન યાતિ વિટર્પાતરમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાજનાશન સમગંદ્રજ !
 આમ એ મનરૂપી હરિણ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષમાં
 જ વિશ્રાંતિ મેળવી ત્યાં જ આનંદમાં રહેવા લાગે
 છે અને બીજા વૃક્ષ તરફ પછી તે જતો જ નથી.
 એટલા સમયમાં વિવેકરૂપી ચંદુરમાંથી વૃક્ષ
 પામેલું સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષ પણ પોતાની અંદર
 રહેલ અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં પોતાના આત્મા
 રૂપે અનુભવમાં આવતા મોક્ષરૂપી ફળને ધીરે
 ધીરે ભૂમિકાના ક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે પ્રકટ કરે
 છે. વિવેકી પુરુષનો મનરૂપી મૂળ સમધિવૃક્ષની
 છાયા નીચે સ્થિર બેસી રહીને એ સમાધિવૃક્ષની
 ડાળીની ટોચે રહેલા પવિત્ર ફળને ફળે છે. પછી
 તે બીજા વૃક્ષ તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળે
 છે અને મરણતા; પરબાવ આદિ નીકળી જવાથી
 તે નરત પેઠે દૃઢ નિશ્ચય કરીને એ સમાધિવૃક્ષના
 પવિત્ર ફળનો સ્વાદ કરવા માટે તેની ઉપર ચડે છે.
 પ્રથમ તો વિવેકરૂપી ચંદુરમાંથી વિસ્તરી રહેલ
 એ સમાધિવૃક્ષની ઉપર દૃઢ રીતે પગ ભરાવે છે
 અને પછી સંસારરૂપી ભૂમિમાં નીચે લાગેલી
 દેહાદિક વિષેની અહંતા-મમતા વગેરેની વૃત્તિને

* આ પિત્તાબીસમ સર્ગમાં મનના ક્ષમાધિરૂપી
 કલ્પવૃક્ષની ઉપર ચડવાનો ક્રમ બતાવવામાં આવશે અને
 તેની ઉપર ચડવા જતાં ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં અવશેષ
 સુખની પ્રાપ્તિ થવા વિષે વર્ણન આપવામાં આવશે.

છોડી દે છે. આમ, ઉન્નત પદને (ઉત્તમ સ્થિતિને તથા ઉપરના ભાગને) પામ્યા પછી, તે પાછો નીચે દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. હવે સર્વ જેમ પોતાની કાંચળી છોડી દે, તેમ વિવેકરૂપી અકુરતા સમાધિરૂપી વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયા પછી, તે ઉત્તમ ક્ષણ માટે પોતાના પૂર્વસંસ્કારોને છોડી દે છે. આ રીતે પોતાના આત્માને ઉચ્ચ પદ ઉપર આરૂઢ થયેલો જોઈને ‘આટલા ક્ષણ સુધી તુચ્છ વિષયતા સુખમાં આનંદ મળનારો હું કૃપણ કોણ હતો ?’ એમ પોતાના આત્માને (‘ગૂર્વ દશાનું સ્મરણ થતાં’) હસે છે. એ સમાધિ-વૃક્ષની કરુણા આદિ બીજી શાખાઓમાં તે કરતો કરે છે અને લોભરૂપી સર્પને નીચે ફગાવી દે છે તેમ જ બીજો કોઈ મોટો મંડળેશ્વર હોય તેમ આગૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે, સદ્-અધિરૂપી ચંદ્રમાને હાંકી દેવામાં અનેક આમાવાસ્યાઓના જેવી, દુઃખરૂપી ચંદ્રમાના અનેકપણાની ભ્રાંતિ પેદા કરવામાં તિમિરરોગના સમૂહ જેવી અને પ્રાણીઓને ધંધનમાં નાખવાને દુર્ભેદ લોહાની બેડીઓ જેવી તુષણઓને તે દિવસે દિવસે છોડતો જાય છે, જે કોઈ ઈશ્વરેશ્વરથી પ્રાપ્ત થાય તેની એ ઉપેક્ષા કરતો નથી અને જે મળેલું તથા તેને તે ઈચ્છતો પણ નથી. તે સર્વ વ્યવહારોમાં ચંદ્ર-માની પેઠે અંદર શીતળ જ રહે છે. શમ, દમ, સંતોષ આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલા સદ-ગુણોરૂપી પાંદડાં ઉપર તે પોતાના આત્માને વિશ્રાંતિ આપે છે. શાસ્ત્રને અનુસરીને પ્રવૃત્તિથી થતારી બ્રહ્મલોક સુધીની ઉત્તમ ગતિ, તેમ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થતારી નરક સુધીની આધમ ગતિ—એ અગ્નિનદશામાં જ છે, એમ તે સમજી લે છે અને તેને આધોગતિ તરીકે જ જોતો રહી, ખોતે તો સમાધિવૃક્ષ ઉપર જ સ્થિરતાથી બેસી રહે છે. મહાભયંકર વિષવૃક્ષની લતાઓમાં ધૂમી રહેલા વિષપુષ્પોના સમૂહો વડે બીજો પોતાના મોટા દાંતોને બહાર કાઢી બેડી હોય તેવી થઈ રહેલી પોતાની પ્રથમની ભૂમિકાઓને તે (અગ્નિનદશાઓને) સ્મરણમાં લાવી તુચ્છ-

તાથી હસી કાઢી છે. સમાધિવૃક્ષની તે તે ઉતારો-તાર ભૂમિકાઓરૂપી શાખાઓમાં તે ચડ્યા— ઊતરવાથી વિચિત્રતાવાળી મનોહર ચિત્રાવૃત્તિ વડે વિહાર કરે છે અને જેમ રાજાઓ જન્મથી જ આનંદિત રહે છે, તેમ તે સદા આનંદિત રહ્યા કરે છે. તે સ્ત્રી-પુરુષ વગેરે સર્વ કુટુંબીવર્ગ, મિત્રો તથા ધનો એ સર્વ જાણે સ્વપ્નમાં દેખાતાં હોય અને જાણે કોઈ બીજા જન્મનાં હોય તેમ તેમને દેખે છે. શીતળ અને નિર્મળ ચિત્રાવાળા પુરુષને રાગ, દ્વેષ, ભય, ઉન્માદ, માત, મોહ અને મહત્તાવાળા જે વ્યવહારો જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નદતા જેવા વ્યવહારો જાણુવા ઉત્તરના ચોશના જેવી નિષ્કળ જણાતી અને તરંગોના જેવી ક્ષણભંગુર આધારવાળી આ સંસારરૂપી કાંત્રવાના જળની નદીઓની ગતિઓને પોતાની તજરે પાસે દેખાતી હોય, તોપણ તે તેને મિશ્વત-પણાથી હસી કાઢે છે. એ પોતે જીવતાં છતાં શયનના જેવો નિઃસ્ફલ્પ તથા નિશ્ચેષ્ઠ થઈ રહે છે અને આગૂર્વ પરમપદમાં શાંતિ પામીને, તે લોક-સ્ત્રી-ધન-આદિની કશી જ ઈચ્છા કરતો નથી. તેની દૃષ્ટિ તો કેવળ આદિતીય, રુદ્ર અને અતિ ઉચ્ચ એવા ચાનમય મોક્ષરૂપી ક્ષણમાં જ લાગી રહી હોય છે, તેથી તે કેવળ ઉપર (પંચમ ભૂમિકામાં જ) ચડે છે. ત્યાં સંતોષરૂપી અમૃત વડે તે પોષણ પામે છે અને પ્રથમની આપત્તિઓને સ્મરણમાં લાવીને અનર્થરૂપ અર્થોના નાશમાં ઊલટો પ્રસન્ન થાય છે. જેમ નિદ્રાવાળો પુરુષ કોઈએ જગાડ્યાથી નિદ્રાસુખનો ભંગ થતાં દુઃખી થાય છે, તેમ એ પણ ભોગો આપનારા અવશ્ય કાર્યોમાં અને વ્યવહારોમાં સમાધિસુખનો ભંગ થવાથી અતીવ દુઃખી થાય છે. ઘણું લાંબા ક્ષણ પોતાના અગ્નિ વડે આવી પડેલ જન્મ-જરા-મરણ આદિના શ્રમ વડે થકી જઈ, ઘણો લાંબો પંથ કરનારા વટેમાગુંની પેઠે તે નિરંતર રહેનારી ઉદાર વિશ્રાંતિ ઈચ્છે છે. જેમ આગિનને પવનથી ખૂબ જ ધમધમમાં આવે, તોપણ બળતણ વિના તે શાંત જ થાય છે, તેમ એ

સ્વાસોચ્છવાસ લેતો હોવા છતાં સહકાર દૂર થવાથી પોતાના આત્મામાં જ શાંત થાય છે. એ મત બહારના પદાર્થો પર જતી દૃષ્ટિને રોકી શકે છે, પરંતુ પૂર્વના અભ્યાસને લીધે બળાત્કારથી ધીરે ધીરે સ્ફુર્તી કરતા સર્વ પદાર્થો સંબંધી વૈરાગ્યને તે રોકી શકતો નથી. પરમાર્થરૂપી ફળને આપનારી મહાપદ્મી મેળવ્યા પછી વચન વડે પણ વર્ણવી ન શકાય એવી કાંઈક અનિર્વચનીય યોગભૂમિકાને (છઠ્ઠી ભૂમિકાને) તે મેળવે છે. જેમ કોઈ વટેમાર્ગ નિર્ણય પ્રદેશમાં ભટકીને કંઠાળી જાય છે, તેમ પ્રયત્ન વિના જ દેવયોગથી ક્યાંયથી આવી પડેલા ભોગો વિષે તેને વૈરાગ્ય આવી જાય છે. કેમ જાણે મહોન્મત હોય તેમ દેહાભિમાનથી રહિત, કેમ જાણે વૈરાગ્યને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તેમ વિષયો તરફ ઉદ્દાસીન રહેનાર, સંસાર સંબંધી વ્યવહારોનું સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે કશું અનુસંધાન જ ન રાખનાર, અંદર જ્ઞાન વડે પૂર્ણ મનવાળો અને મૌન ધારણ કરી રહેલો એ (મનોમુગ) કોઈ અનિર્વચનીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જઈને બેસે અને પક્ષી વૃક્ષની ટોચ ઉપર જઈ બેસે, તેમ એવા અનિર્વચનીય રૂપને ધારણ કર્યા પછી તે કમપૂર્વક (યોગભૂમિકાના કમ પ્રમાણે) છેવટે પરમાર્થરૂપી ફળની નજીક આવી પહોંચે છે. પછી તે પ્રથમની સર્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી વાસતાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી અને મનનો પણ નાશ કરી, આકાશના જેવો અસંગ અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે. તે પરમાર્થ (બ્રહ્મભાવ) રૂપી ફળને (સત્તમ ભૂમિકામાં) ગ્રહણ કરે છે, તેનો આસ્વાદ લે છે, તેનો ઉપભોગ લે છે અને આનંદ વડે તૃપ્ત થઈ જાય છે. સંકલ્પ વડે કલ્પનામાં આવનાર વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરવાથી દિવસે દિવસે વધતી જતી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શાંતિ થવી એ જ પરમાર્થરૂપી ફળને પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ કહેવાય છે. ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જતાં છેવટે એક અભેદ જ

અવશેષ રહે છે અને એ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એક શુદ્ધ આત્મિક અને અનંત પરમતરવને જ કહ્યા પુરુષો બ્રહ્મ કહે છે. લોકેષણ (માનપાન અને સ્વર્ગ વગેરેની ઈચ્છા)માં વૈરાગ્યવાળો, સ્ત્રીપુત્ર આદિની ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દેનારો અને ધનની ઈચ્છાથી પણ રહિત એવો કોઈ ઉત્તમ પુરુષ જ એ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ ખામી શકે છે. દૃશ્યનું તરવ શોધવા જતાં અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેના તરવરૂપે અવશેષ રહે છે અને દ્રશ્યનું તરવ શોધવા જતાં પણ અંદર રહેલું ચૈતન્ય તરવ જ અવશેષ રહે છે. આમ એ બંનેની એકતરૂપ પરમ ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ વડે ખરું જ્ઞાન થાય છે; એટલે જેમ તાપ પકતાં ખરડનો સમૂહ યોગળી જાય છે, તેમ ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જાય છે. ધનુષ્ય દેરી ખોલતાં ખૂબ જ વાંકું વળી જાય છે, પણ ફરીથી મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે; પરંતુ તરવસાક્ષાત્કરને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા વિવેકી પુરુષના સ્વભાવમાં તેમ થતું જ નથી. એ વિવેકીની સ્થિતિ તો કોમળ પુષ્પની માળાની જેમ સરળ જ હોય છે અને તેની તે જ સ્થિતિ કાયમ રહે છે. સ્તંભની અંદર અપ્રકટ અવયવોવાળી ખૂતળી રહેલી જ છે, તે તહિ દેખાવાથી સાચી પણ નથી, તેમ તેનો આકાર ઘડાતાં દેખાય તેમ છે એટલે જૂઠી પણ નથી. તેવી જ રીતે પરમાત્માની અંદર આ જગતની સ્થિતિ રહેલી જ છે અને તે સાચી પણ નથી અને ખોટી પણ નથી. જ્ઞાન થયા પહેલાં અવિવેકી દશામાં, બ્રહ્મ આ દૃશ્યપ્રાપ્ત સાથે જણાય છે. અને તેનું નિર્ણુલ સ્વરૂપ અનુભવમાં જ આવી શકતું નથી. તેથી તેનું ધ્યાન કરી શકતું નથી અને (આજ્ઞાને લીધે યથાર્થ ન થઈ શકવાથી) તે કોઈ ઉપયોગી પણ નથી. બ્રાહ્મ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન ધરી રહે છે. જે પુરુષને દૃશ્ય પદાર્થો તરફ આયત્ત વૈરાગ્ય જોવામાં આવે, તેને યોગધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો જ સમજવો; કેમ કે અવિવેકી પુરુષથી દૃશ્યનો ત્યાગ કરી શકતો

નથી. 'દૃષ્ટ-દૃશ્ય વગેરે સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે,'
એવો જ્ઞાનને લીધે આખંડ આનુભવ રહ્યા કરવો,
એ જ 'સમાધિ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે;
કેમ કે તે વડે ચિત્ત વિક્ષેપ વિનાનું સદા શાંત જ રહે
છે. 'દૃષ્ટ દૃશ્ય વગેરે સર્વ એક જ છે અને તે
ચૈતન્યરૂપ છે,' એવો જ્ઞાનેર અપરોક્ષ આનુભવ
વડે મનમાં નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે પોતાની મેળે જ
એક આખંડ સમાધિની રાંદર રહેવાય છે. ઉત્તમ
પુરુષો કહે છે કે, દૃશ્યપદાર્થો તરફ અસ્ય
થવી એ જ તરવેવેતા પુરુષને ખાસ સ્વભાવ
છે અને ચિત્તામાં દૃશ્યનું સ્ફુરણ થઈ આવવું
એ અવિવેકીઓનો સ્વભાવ છે. અજ્ઞાની પુરુષોને
જ આ જગતના વિષયો ગળ્યા હાગે છે. જ્ઞાની
પુરુષોને તે ગળ્યા હાગતા જ નથી; કેમ કે જેણે
અમૃતપાન કર્યું છે તેને કડવી કાંચની મદિરા
ઉપર સુચિ જ ન થાય. તૃણારુહિત, વૈરાગ્યવાન
અને આત્મનિષ્ઠ હોવાથી સર્વ એષણુઓને
ત્યજનાર વિવેકી પુરુષને હૃદયમાં કશી ઈચ્છા
ન હોવા છતાં સહજ સમાધિ થઈ રહે છે. તૃણાને
લીધે જ સ્વરૂપનું આનુસંધાન છૂટી જાય છે, તો
પછી જેને મુદ્દલ તૃણ જ નથી એવો પુરુષ
પોતાના સ્વરૂપના આનુસંધાનને છોડી દઈ ક્યાં
મનની સ્થિતિ રાખે? કી રીતે રાખે? અને
કોણ રાખે? અથવા તો તૃણા વિનાનો વિસ્ફોટ
વિવેકી પુરુષ પોતે આનંદ પ્રહરૂપ જ થઈ
રહેલો હોય છે અને વ્યાવહારિક આવશ્યક કાર્યમાં
બીજાઓને આભાસરૂપ જણાતી તેની તૃણા
પણ ખસી રીતે પ્રહરૂપ જ થઈ ગયેલી હોય છે.
આથી તેને વખતોવખત ભલે બાહ્ય પદાર્થોનો
ગમે તેવો બોધ થતો હોય, પરંતુ તે બોધ તેને
વિક્ષેપ કરી શકતો નથી. જેમ પાંખોથી રહિત
થયેલો પાંત પોતાની મેળે જ ધરતી ઉપર સ્થિર
થઈ રહે છે, તેમ તૃણાથી રહિત થઈ રહેલા
વિવેકી પુરુષને પણ આનંદ ધ્યાન પોતાની મેળે
જ પ્રાપ્ત થવા હાગે છે. જેમ સારી રીતે પ્રજાળેલા
આગ્નિમાં ધીનું ટીપું રહી જ શકતું નથી, તેમ
શુદ્ધ ચૈતન્યતરવને પોતાના આત્મારૂપે અપરોક્ષ

પણ અનુભવનાશ તરવણ પુરુષને જ્ઞાનના પ્રભા-
વથી સદાકાળ સહજસમાધિ સિદ્ધ રહે છે. પછી
તેને સમાધિના પ્રયત્નની કશી જરૂર રહેતી નથી.
વિષયો તરફ પરમ વૈરાગ્ય હોવો એ જ સમાધિ
કહેવાય છે; અને જેણે એ વૈરાગ્ય મેળવ્યો હોય
તે પરબ્રહ્મ પુરુષને પરેખર નમસ્કાર હે ! વિષયો
વિષેનો જેનો વૈરાગ્ય પ્રૌઢતા પામ્યો હોય છે,
તેના ધ્યાનનો ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓ કે દેવેશ
પણ ભંગ કરવા શક્તિમાન થઈ શકતા નથી.
વિષયો વિષે પરમ વૈરાગ્ય મેળવવા, એ જ વજના
જેવું દૃઢ ધ્યાન છે; માટે તમે તેને જ સાધવાનો
યત્ન કરો. જ્ઞાન થવાને લીધે જો ભેદબુદ્ધિ દૂર
થાય, તો પછી બીજા તુરંચ ધ્યાનની શી જરૂર
છે? મૂર્ખ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જ જગતમાં નામ-
રૂપ દેખાય છે, બ્રહ્મી વિવેકીઓને તે દેખાતાં નથી.
હે સુષુ શ્રોતાઓ ! વિવેકી અને અવિવેકી, જ્ઞાન
અને અજ્ઞાન, જગત અને પરમેશ્વર, એ સર્વ
એકરૂપ થઈ જઈને જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય વિષે
પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે, તેમાં જ તમે શાંતિ મેળવો.
જ્ઞાનભૂમિમાં ચારૂં થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષને
આત્મા વિના જુદા પદાર્થોની સત્તા કે અસત્તા
કિંવા દિવ કે એકત્વ એ કશું દેખાતું હોય એવો
દોષનો નિર્ણય કર્યો નથી. પરમ પદમાં શાંતિ મેળ-
વવાનો એક ઉપાય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો આદર-
પૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કર્યો કરવો એ છે
અને બીજો ઉપાય સત્યાંગ છે. એનો ત્રીજો
ઉપાય ધ્યાન છે. આમાં અનુક્રમે એક પછી
એક શ્રેષ્ઠ છે. જીવ અપરિચિન્ન પ્રહ્મચૈતન્યનું
એક પ્રતિબિંબ જ છે. તે ઘસીસાની પેઠે આશ્રયરૂપ
થઈ રહેલ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે પરસ્પર
ભિન્નભિન્ન રૂપને ધારણ કરી લે છે. આ
જગતને વિષે સર્વને તે પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુનો
સંબંધ થાય છે અને તેઓ પોતપોતાનાં કર્મોની
વિચિત્રતા પ્રમાણે બ્રહ્માથી માંડી દેહ તરણા
સુધીનાં નાનાંમોટાં શરીરોમાં ઉદય પામે છે.
આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી જ આ સુષ્ટિનો ક્રમ
આલ્યો આવે છે. તેમાં કોઈ પુણ્યાત્મા પુરુષ

ભાગ્યનો ઉદય થવાથી જ્ઞાનતા અધિકારને યોગ્ય થયો માનવજન્મ મેળવે છે અને તેમાં તેનો શાસ્ત્રવિચાર તથા સત્સંગ વગેરે ઉપાયો મળી આવે છે. આમ અંતમાં તે જગતરૂપી ચોપાટની ચાંદર સોજાંની ગેઠે અગ્રહા-પાછલા ચાનેક જન્મ-મરણમાં ભ્રમણ કરવારૂપી ક્રીડાનું અવલોકન કરે છે અને તેને જ્ઞાનનો કે વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ આવે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ એમાંથી એકની પણ સિદ્ધિ થતાં પણ બંનેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. પછી જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી ભસ્મ થઈ ગયેલો કપાસ મુદ્ધિરૂપી પવનના અપાટથી પરમ શાંત ચિદાકાશને વિષે કોણ જાણે કયાંય ઊડી જાય છે અને પાછો જાણવામાં જ આવતો નથી. આ જગતની ભ્રાંતિ વસ્તુતઃ નિર્મૂળ છે અને ઉપરઉપરના જ્ઞાનથી તે ભ્રાંતિમાં લય પામી શકતી નથી. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિ મનુષ્યની તલને દૂર કરી રહતો નથી. તેમ એ ઉપલક્ષિયું જ્ઞાન મનુષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકતું નથી. જેમ અવિવેકી મનુષ્યમાં મિથ્યા આસક્તિ થવાથી સંસાર સાંધાંથી ભ્રાંતિ અધિકારિયક વધતી જાય છે તેમ જ્ઞાનવાન પુરુષમાં જ્ઞાનબળને લીધે એ ભ્રાંતિનો ક્ષય ઉત્તરોત્તર વધવા માંડે છે. આજ્ઞાની પુરુષને સત્યરૂપે જાણતી આ જગતની ભ્રાંતિ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં નામ રૂપ વિનાની (કેવળ બ્રહ્મરૂપે) ભાસે છે; અને કેમ જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ આ ત્રણે લોકની સ્થિતિ તેને માત્ર આભાસરૂપે જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનવાન પુરુષના ચિત્રમાં આ જગતની સ્થિતિ કેમ જાણે સ્પષ્ટતા વડે સ્વાયંભી હોય અને સુષુપ્તિ વડે સ્વપ્નદિકની પેઠે ખડી થઈ ગયેલી હોય, તેમ કેવળ મનોભય ભાસે છે; તેમ જ તે ચિદાત્માની ચાંદર ચારોપિત છે એમ તેને જણાય છે. અજ્ઞાનથી રહિત થઈ ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને તો જ્ઞાનનો ઉદય થતી ખરેખર ચાંદર કે જગતની સ્થિતિ એ કશું પણ દેખાતું જ નથી. તેનું શરીર જોકે પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી આભાસરૂપે ધીજાઓની નજરે આવે

છે, પરંતુ તેની ચાંદરની સ્થિતિ કાંઈક અપૂર્વ જ હોય છે. કાંઈક જ્ઞાન અને કાંઈક આજ્ઞાની એ બંને વડે વીંટાયેલું ચિત્ર જસ લીલા અને જસ મુક્તિ એવા લાકડાની પેઠે અર્ધદગ્ધ અવસ્થામાં રહે છે. કાંઈક જ્ઞાનને લીધે તે એક તરવ તરફ સ્થિરાનું હોય છે અને કાંઈક આજ્ઞાનને લીધે તે જગતના પક્ષથી વડે વિક્ષિપ્ત રહેવાથી અસાધ્ય આત્માકાર રહી શકતું નથી. એવા અર્ધદગ્ધ ચિત્રવાળા પુરુષોમાં જો અજ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય, તો તેઓ પરસ્પર વિવાદો કરે છે; અને જો જ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય તો તેઓ એકબીજામાં મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ સાતમી ભૂમિકામાં આરૂઢ થઈ રહેલો સમાધિનિષ્ઠ પુરુષ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેના સ્વભાવને જાણતો નથી, તેમ પરિપક્વ જ્ઞાનવાળો પુરુષ પણ લોકોત્તર સ્થિતિને પહોંચી ગયેલો હોવાથી જગતની સત્તા કે અસત્તાને (પોતાને કશું પ્રયોજન ન હોવાને લીધે) દેખતો જ નથી. વસ્તુતઃ જોતાં વાસના જ મનરૂપ છે અને અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) હોવાથી પોતાના વિચાર વડે નાશ પામી જાય છે એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આકી વાસનાના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી. મોક્ષની ઈચ્છા કરનાર એ મનરૂપી હરણી ઉપર કલ્પા પ્રમાણે ક્રમે કરી ચાંદુર થકે, શાખા, પલ્લવ, પુષ્પ અને ફળ સુધી સંપૂર્ણ પાકી જવાથી કાળે કરી પોતાની મેળે જ વૃદ્ધિ પામેલ જ્ઞાનરૂપી ફળને ધાર સુકરી ગેહલા એ અમાધિરૂપી વૃક્ષમાંથી, અર્ધાંક બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે અનુભવમા આવતા પરમાનંદરૂપી અતિ શ્રેષ્ઠ રસાનંદજનું ભક્ષણ કરીને, શંકારરૂપી યોડીમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૧ --૬૫

ધ્યાનદ્રુમાલ્સ્યમુપોદમનત્વપાકાત્ કાલેન
બોધમુપયાતવતઃ ક્રમેણ । મુક્ત્વા દસાયનફલં પર-
બોધમાદ્યમિચ્છન્મનોદરિણકો નિગદાદ્મુક્તઃ ॥૬૫

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-નિર્વાણ-પ્રકરણ-
ઉત્તરાર્ધના 'મનહરણીઉપાખ્યાન' નામનો
સર્ગ ૪૫ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

સમાધિનું કૃળ

વસિષ્ઠ ક્વાચ

પરમાર્થફલે જ્ઞાતે મુક્તો પરિણતિ ગતે ।

દૌષોડ્યસન્નવત્યાશુ પરમાર્થો મનોમુગઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોધ્ધા : પરમાર્થરૂપી કૃળનો સાક્ષાત્-

ઉપભોગ કરવાથી ચિત્ત મોક્ષને વિષે પરિણામ પામે છે, એટલે છેવટની આત્મસાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ પણ આસત્ય ભાસે છે અને એ મનરૂપી મુગ પરમાર્થ(આત્મ)રૂપ થઈ જાય છે. પછી તે મુગપણ, ખુટી ગયેલા તેલવાળા દીવાની જેમ કોણ જાણે કયાંય જતું રહે છે અને તેને અનંત પ્રકાશ કરનારી પરમાર્થદશા જ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષના પરમાર્થરૂપી કૃળને ખામ્યા પછી, મન આત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે અને પાંખો વિનાનો થઈ રહેલો પર્વત જેમ સ્થિર થઈ બેસે છે, તેમ તે વજ્રના જેવી અચળ સ્થિતિને ધારણ કરે છે. ત્યારે એવું મનપણ, જેના વડે બ્રહ્મ પદાર્થોનું મનન થાય છે, તે પણ કયાંય ભાગી જાય છે અને શુદ્ધ યોધ જ અવશેષ રહે છે. એ યોધનો કોઈ વખત બાંધ થઈ શકતો નથી. તે નિરવયવ છે, અનંત છે, ખૂણું છે અને તે વિભાગ વિનાનું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચિત્તાની અંદર ચિદાત્માની જે કાંઈ સત્તા રહી છે, તે જ્ઞાન વડે ચિત્ત આદિનો બાંધ થઈ જતાં તેતાથી બુદ્ધિ જણાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે કેમ જાણે પાછી ઉદય પામતી હોય એવી દેખાય છે. તે અનાદિ તથા અનંતપણે પરમાર્થનો પ્રકાશ થવારૂપી સ્વરૂપ કૃળને સ્થાપે છે. સર્વ ઇચ્છા માત્ર નાશ પામી ગયા પછી અનાદિ તથા અનંત એનું સ્વાત્મધ્યાન જ સહેજે અવશેષ રહે છે અને તેમાં કશા વિશેષ યત્નશ્રમ કરવો પડતો નથી. જ્યાં સુધી પ્રાણનું પરં સ્વરૂપ ઓળખવામાં

આવતું નથી અને પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, ત્યાં સુધી મન વડે બ્રહ્મ પદાર્થોનું મનન થયા કરે છે અને તેથી ધ્યાનનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે સર્વ પદાર્થો પરમાર્થ એવા પરમતરવ સાથે એકરૂપતાને પામે છે, ત્યારે મન કયાં જતું રહે છે, વાસના પણ કયાં જતી રહે છે, કેમો પણ કયાં જતાં રહે છે અને હર્ષ-ક્રોધ આદિ વિકારો પણ કયાં જતા રહે છે, તે જાણવામાં જ આવતું નથી. ફક્ત એ યોગી કેવળ ધ્યાનનિષ્ઠ બન્યો હોય એવો દેખાય છે અને તે પાંખો વિનાના પર્વતની પેઠે વજ્રના જેવી દૃઢ સમાધિમાં સ્થિર રહે છે. સર્વ ભોગો વિરસ જણાયાથી તેમાં વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ શાંત ઇન્દ્રિયોવાળા, સર્વ દૃશ્યજાળને નીરસ સમજી કશામાં આસક્ત નહિ થનાર, પોતાના આત્મામાં જ આનંદ માનતાર અને ક્રમે કરી ચિત્તવૃત્તિ આત્માની અંદર ધ્યાન દ્વારા ગળી ગયેલી હોવાથી, બળાત્કારથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ યોગી પુરુષ સહજરીતે જ સમધિસિદ્ધ છે; એને વિષે કોણ વિચાર કરે છે? શુદ્ધ ચિત્તાવાળા વિવેકી પુરુષો તો વિષયો પર એટલો બધો વૈરાગ્ય લાવે છે કે એ ભ્રમોને ચિત્તમાં આલેખેલા પુરુષની પેઠે મિથ્યા બ્રાહ્મસમાજ સમજી, તે તરફ તોચો દૃષ્ટિ સરખી પણ દરતા નથી. વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે ઈર્ષ્યોવાન વિવેકી પુરુષ જગત સંબંધી પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ જ કરતો નથી અને બીજો કોઈ જાહે. તેને સમાધિમાં પ્રવેશ કરાવતો હોય, તેમ તે નિરંતર વજ્રના જેવી અચલ સમાધિને વક્ષા કરે છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીનું પૂર પોતાની મેળે જ વહેવા માંડે છે, તેમ જે સમાધિ બળાત્કારથી જ્ઞાનબળને લીધે પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની ચોક્કસતા વડે અનુભવ કરનારું ચિત્ત પાછું ફરી વાર તેમાંથી કાનું જ નથી. બધી બાબતમાં શીતળતાને લીધે ધ્યાનની અંદર બળાત્કારથી વિષયોનું જે વિરસપણું જણાતું તે જ સમાધિ છે, બીજું કાંઈ તેનું સ્વરૂપ નથી. વિષયો વિષે દૃઢ વૈરાગ્ય થવો એ જ ધ્યાન કહે-

* આ છેતાળીસમ. સર્ગમાં સમાધિરૂપી વૃક્ષનું કૃળ ખાવાથી મનની જેવી સ્થિતિ થાય છે તે વિષે અને વિષયો તરફ જોવા દૃઢ વૈરાગ્ય કાયમ રહે છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વાય છે. તે ધ્યાન ક્રમે કરી પરિપાક પામીને વળ્લના જેવું અભેદ થઈ જાય છે; ભોગ સંબંધી વૈરાગ્યરૂપી બીજ અંકુરિત થવું, એનું નામ ધ્યાન કહેવાય છે. એ બીજ પોતાનાં મૂળ ઊંડાં નાખીને પ્રાદ અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે તેને સમાધિરૂપ કહેવામાં આવે છે. નિરંતર વાસનાનો ક્ષય થવાથી સાક્ષાત્કારવૃત્તિ વડે જે આનુભવમાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ આધિદાનો ક્ષય કરવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે, વાસનાનો ક્ષય કરવાથી ધ્યાન કહેવાય છે અને સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરનાર પરમ આનંદને પ્રગટ કરવાથી નિર્વાણ કહેવાય છે. જે ભોગો વિષે વૈરાગ્ય હોય, તો પછી બીજ ધ્યાનની ખટપટમાં શા માટે ઊતરવું? અને જે ભોગો વિષે વૈરાગ્ય ન હોય, તો પછી ક્યાન કરવાની જરૂર પણ શી? દૃશ્ય સંબંધી આસક્તિથી રહિત થઈ ગયેલ અને સારી રીતે જ્ઞાન પામેલ તરવણ પુરુષને ચોક્કસાથી નિર્ચિંકલ્ય સમાધિ રહેવા માટે છે. જે પુરુષને દૃશ્ય તરફ જરા પણ રચિય થતી નથી, તે જ જ્ઞાની છે એમ સમજવું. સંસાર સંબંધી ભોગો બ્યારે વૈરાગ્યને લીધે ચિત્તમાં રચિય થતા નથી, ત્યારે જ ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં રહીત હોય, તેને ભોગોપણ ક્યાંથી હોય? ભોગોની ઈચ્છા કરવી, એ આત્માનો સ્વભાવ નથી. હવે તે ભોગોનો તારા થઈ ગયે, એટલે પછી તે કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય પામે? વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું અવણ, ઉપનિષદ આદિનો પાઠ તથા પ્રણવ આદિનો જપ કરવો અને એ પછી સમાધિનિષ્ઠ થઈ રહેવું. પછી થાકી ગયા બાદ સમાધિમાંથી ઊઠીને વળી વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું અવણ, ઉપનિષદ આદિનો પાઠ અને પ્રણવ આદિનો જપ કરવો. મોઢો મટાડી દેવો, સર્વ શંકાઓથી રહિત થવું, સમણીયતા ધારણ કરવી, ચિત્તાને સમાન તથા શાંત રાખવું, અંદર શરદઝનુનાં વાદળોના જેવા નિર્ભજ થઈ રહેવું, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે કશા વિક્ષેપને પામવું નહિ અને વૃત્તિનાં ચોક્ક ચિદાકાર જ કરી રાખવી.

આમ તમે સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહેા. ૧-૨૪

નિર્વાણમાતીત નિરસ્તહેદં સમસ્તશંકાસ્તમ-
યામિરામમ્ । સુષુપ્તલૌચ્યં સમદાંતવિચિતં ઘર-
વનામોગવિશુદ્ધમત્તઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમ્ નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરપર્વના 'સમાધિનું ક્ષણ' નામનો
સર્ગ ૪૬ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

શ્રોક્ષનાં સાધનો અને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ
વસિષ્ઠ સવાજ

સંસારમારહુર્જાતઃ સંકટેષુ લુટત્તતુઃ ।
યોડમિવાંકતિ વિશ્રાંતિ તસ્ય ક્રમમિમં ઘૃણુ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંસારરૂપી ભારથી ખૂબ થાકી ગયેલો અને મરણ-મૂચ્છા આદિ અતેક સંકટોમાં આભોટનારા શરીરને ધારણ કરી રહેલો જે પુરુષ શાંતિ મેળવવા ઈચ્છતો હોય, તેનો આ ક્રમ હું કહું છું એ તમે તાંબળો. કોઈ કારણને લીધે ગાયબ વિના કારણે વિવેકનો ચોક્કસ અંકુર પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તાપ વડે તપેલા પુરુષો જેમ ઉત્તમ છાંયવાળાં અને રસ્તાના અમને હરનારાં માર્ગનાં વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે, તેમ એ મુમુક્ષુ પુરુષ મહાત્માઓનો આશ્રય લે છે. જેમ માર્ગે ચાલનારો કોઈ પથિક પોતાને ટાંઈ પ્રયોજન ન હોવાને લીધે યસુના ધૂપને* દૂરથી જ છે. લી દે છે, તેમ એ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અજ્ઞાની પુરુષોને છેટેથી જ છે. લી દે છે. તે તો વિદ્વાન પુરુષોના માર્ગને અનુસરીને સ્નાન, દાન, તપ અને યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મ કરતો રહે છે. જેમ ગ્રંદિયિંચ અમૃત ધારણ કરે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ પરિણામે લોકોનું હિત કરનારા, આનંદ ઉપજવનારા, પોતાને

* આ સુડાળીસમા સર્ગમાં ફરીવાર પણ વિસ્તારથી શ્રોક્ષનાં સાધનોના ક્રમ વર્ણવતાં દૃઢ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ સુધીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યે.

† થક્ષમાં પશુને બાંધવાને જ અંબલ હોય છે. તેને 'મૂપ' કહેવામાં આવે છે.

યોગ્ય, આપોઆપ આવી મળેલ અને રમણીય એવા વ્યવહારને ધારણ કરે છે. બીજા ઉત્તમ પુરુષોની ખુદ્ધિને આનુસરીને આસનારો, પાસ્કા મનોસ્થોને પૂનારો, પવિત્ર કર્મોમાં શ્રદ્ધાવાળો અને ભવ્ય એવા વિવેકી પુરુષ શાંતિપૂર્વક તથા અપૂર્વ રીતે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. વિવેકી પુરુષની અભિનવ સંગીત માખણના મુખ્ય આશ્રયરૂપ દર્શીના પિંડની જેમ સ્વચ્છ, સ્તિગ્ધ, મૃદુ, મધુર અને મનોહર હોય છે અને તે મનુષ્યના ચિત્તમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. ચંદ્રમાતાં કિરણોના સમૂહની પેઠે શીતળ અને પવિત્ર એવાં વિવેકી પુરુષનાં ચરિત્રે. મનુષ્યના ચિત્તને ચંદર શીતળ કરી દે છે. જેવી નિર્ભય વિદ્યાંતિ સત્સંગીતમાં મળે છે, તેવી નિર્ભય વિદ્યાંતિ પુષ્પસમૂહ વડે શોભી રહેલા ઉદાત્તપંડોમાં પણ મળતી નથી. વિવેકી પુરુષોના સમાગમો મંદાકિની (ગંગા) ના જળની જેમ પાપો ધોઈ નાખે છે અને પવિત્રતા આપે છે. બરફ વડે બનાવેલાં અને ફૂલોના હારે વડે શણગારેલાં ભુવનોની આજ્ઞા જવાથી મનુષ્ય જેમ શીતળતા પામે છે, તેમ સંસારને તરી જવા ઈચ્છનારા વિરકત વિવેકી પુરુષોની પાસે જવાથી મનુષ્ય શીતળતા મેળવે છે. જે અમર ઉદારતા વિવેકી પુરુષની ચંદર જોવામાં આવે છે, તે દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ કે માનવકન્યાઓમાં કોઈ જગ્યારો નથી. ક્રમને આનુસરીને કરેલાં નિષ્કામ કર્મથી બુદ્ધિ વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે અને અરીસો જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોને પોતાની ચંદર પ્રતિબિંબરૂપે ગ્રહણ કરી લે છે, તેમ એ શુદ્ધ બુદ્ધિ પણ શાસ્ત્રના મંદુપદેશને હૃદયમાં સ્થિર કરી દે છે. જેમ કોઈ મોટા અગ્નિચર્માની ચંદર કેળ, મૂળ, ચંકુર આદિના વિસ્તારથી ઊંચી વધે છે, તેમ વિવેકી પુરુષની ચંદર સારાં શાસ્ત્રોના અર્થરૂપી રસ વડે સુંદરતાવાળી તેની શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉન્નતિ પામે છે. નિર્ભય બુદ્ધિ અરીસાની પેઠે પોતાની ચંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા સર્વ પદાર્થોને મનોમથરૂપે જ અનુભવે છે. આગ્નિમાં શુદ્ધ થનારાં કોઈ દિવ્ય વસ્ત્ર તેની

ચંદર રહેલો મેલ બળી રહ્યા પછી કાઢી લેવામાં આવે છે અને તે જેમ સ્વચ્છ તથા બહુ ક્રાંતિમાન દેખાય છે, તેમ સત્સંગીતથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો અને શાસ્ત્રવિચારથી વિશુદ્ધ બનેલો વિવેકી પુરુષ પણ બહુ શુદ્ધ અને ક્રાંતિવાળો દેખાય છે. સોહામણા સોનાતા જેવી ક્રાંતિવાળા અને વિશ્વમાં વિમળ પ્રકાશ કરનારા સૂર્યના સ્તંભ વડે જેમ આ આખું જગત શોભી રહ્યું છે, તેમ મહાત્મા પુરુષ પણ ક્રાંત્યતવર્ણી ક્રાંતિવાળા અને નિર્ભય પ્રકાશ કરનારા પોતાના તેજથી આત્મંત શોભે છે. વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્ર અને સત્સંગીતનો એટલો બધો પરિચય રાખે છે કે, અત્યંત ચાલિનિવેશને લીધે સ્વપ્નમાં પણ તેને જ અનુભવે છે. વિવેકી પુરુષ ક્રમે કરીને સજ્જનતા પ્રાપ્ત કરે છે શાસ્ત્રમાં કહેલા શમ—દમ આદિ ઉત્તમ ગુણો વડે પૂર્ણ રહી ભોગોની (દોષબુદ્ધિ વડે) તિરસ્કાર કરે છે અને કેમ જાણે પાંચરામાંથી છૂટે થયેલો હોય તેમ પાંચત વિનાનો થઈ રહે છે. ચંદ્રમા વડે જેમ તારાઓનું મંડળ શોભે છે, તેમ ભોગોની લાલસારૂપી દુર્ગંધનો પ્રતિદિન ત્યાગ કરનારા એ વિવેકી પુરુષ વડે તેનું આખું કુળ દીપી નીકળે છે. જેમ સાદથી મુક્ત થઈ ગયેલા ચંદ્રમાની ક્રાંતિ કાંઈક અપૂર્વ રમણીય હોય છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષના ગુણની ક્રાંતિ પણ ભોગોને વિષે મમતા વિનાની હોવાથી કાંઈક અપૂર્વ રમણીય જોવામાં આવે છે. દેવતાઓ જેમ સ્વર્ગલોકમાં કલ્પવૃક્ષની પ્રશંસા કરે છે, તેમ એ ત્રણે લોકને તૃણની પેઠે નુચ્છ ગણનારા મહાન પુરુષ, પણ વિવેકી પુરુષની પ્રશંસા કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોનો દોષ કરતાં કોઈ વખત તેને પોતાના ચિત્તમાં લક્ષ્મ આપ છે, તેથી ભોગોની પ્રાપ્તિમાં તેને ચોક્કસ બધો સંતોષ થતો નથી; પરંતુ ભોગોની પ્રાપ્તિ જ ન થાય તો તેથી તે ઊલટો વિશેષ પ્રસન્ન રહે છે. જેમ અધમ જાતિનો પુરુષ દેવલોગે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ સાંપડ્યાં તેને હસી કાઢે છે, તેમ સગાદિ દોષોથી ભરેલી તથા ભોગોમાં

ઉત્કંઠા હોવાથી ચપળતાવાળી પોતાની સર્વ પૂર્વક્રિયાઓ સાંભરી આવતાં, વિવેકી પુરુષ પણ ખેદપૂર્વક મોં મલકાવે છે અને ચાંદરથી ઉપહાસ કરે છે. લોકો જેમ પૃથ્વીમાં ઉદય પામેલા (બીજના) સંદુભનું દર્શન કરે છે, તેમ વિસ્મય વડે વિકસેલાં નેત્રવાળા સિદ્ધ પુરુષો સ્નેહને લીધે એ વિવેકી પુરુષનું દર્શન કરવા માટે આવે છે, એ વિવેકી પુરુષ ભોગોનો નિરંતર આનાદર કરે છે. સિદ્ધ મહાત્મા પુરુષોની પ.સંથી પ્રાપ્ત થયેલા અને યોગ્ય ચારંબવાળા સિદ્ધ આદિ ભોગોને પણ તે પોતાની યોગ્યતાવાળી વિસ્તૃત બુદ્ધિ વડે બહુ માન આપતો નથી. જેમ શરદઋતુમાં પરિપક્વ થનાર કેઈ વૃક્ષ પોતાનો પરિપાક આવી જતા ચાંદર તીરસ થઈ જાય છે, તેમ જડતાથી સંહિત થઈ રહેલા અને આત્માતા સ્વરૂપનો ચોળખી ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને ચાંદર પ્રથમ સંસાર કાંબાંથી વૈરાગ્ય જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી જેમ સ્વસ્થતાને ઈચ્છનારો કોઈ દુઃખી પુરુષ વૈદ્યનો આશ્રય કરે, તેમ તે પોતાની મેળે જ ઉત્તરકાળમાં પોતાનું શ્રેય થવા માટે સત્સંગતિનો આશ્રય કરે છે. જેમ કોઈ મોટો હાથી મહારવચ્છતા વાળા મોટા તળાવમાં નિમગ્ન રહે છે તેમ એ મહાન પુરુષ સત્સંગતિ વડે ઉદાર બુદ્ધિશળે થઈ જઈ, શસ્ત્રચિત્તારમાં અને શસ્ત્રમાં ખતાવેલા મમ્મ હમ્મ આદિ દુલ્લ ગુણોમાં નિમગ્ન રહે છે. જેમ સૂર્યનારાયણ મનુષ્યોને પોતાના પ્રકાશ વડે સુખી કરે છે, તેમ સર્વન પુરુષ પણ પોતાની પાસે આવેલા વિવેકી પુરુષને રિપરિતિઓમાંથી તારીને તેને સંપત્તિયુક્ત કરે છે. વિવેકી પુરુષને પ્રથમ તો પર દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા વિરમ પામી જાય છે અને માત્ર ઈશ્વર પોતાને જે કંઈ આપેલ હોય તેટલાથી જ તેને સંતોષ થાય છે. પારકું દ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી વિરમ પામેલા અને સંતોષરૂપી આનુભવ વડે ભરપૂર થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ ક્રમે કરી પોતાના સ્વાર્થની પણ ઉપેક્ષા કરવા ઈચ્છે છે. કોઈ યાચના કરવા આવે તો તે દાણા, ખોળ અને

શાક આદિ પણ આપી દે છે તેમ જ ત્યાગના અભ્યાસના યોગથી તે ધાયકને પોતાનું માંસ પણ આપે છે. જેમ ઘોડા વગેરે દેહતારા પ્રાણીઓને ગાયનું પગનું કેડી જવું એ સાવ હળવું લાગે છે, તેમ વિવેકીને આનુભવથી કંમે કરી પરમાત્મમાં જ વિલીન ચિતાવાળા થયેલા વિવેકી પુરુષોનું આનુભવ પણ ખીરે ખીરે હળવું થઈ જઈ કંમે કરી ક્ષય પામે છે. પ્રથમ તો વિવેકી મુનુક્ષુપુરુષે પરદ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી વિરમ પામવાને ચત્તપૂર્વક અભ્યાસ કરવો અને પછી વિવેક વડે પોતાના સ્વાર્થમાં પણ આનાસકન રહેવાની ટેવ પાઠવી. ઉપર પ્રમાણે કૃત્રી પછી, ક્રમે કરી કુશળતાવાળા વિવેકી પુરુષો ભોગોનો ત્યાગ કરી દેવની સાથે સ્વાર્થનો પણ ત્યાગ કરી દે છે અને તેથી તેમને પરમ ઉત્તમ પદમાં શાંતિ મળે છે. જીવતાં સુધી દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં જેવું દુઃખ રહેલું છે, તેવું દુઃખ આ જગતમાં અને કરોડો નરકમાં પણ નથી. સ્વાર્થનું ઉપાર્જન કરનારા પુરુષને, ખેસવામાં, સૂવામાં, ઊઠવામાં, જવામાં, રમવામાં અને જનસમુદાયમાં જે કંઈ દુઃખ થાય છે તેમ જ જે કંઈ ચિંતા થાય છે. તેને નિરંતર આધિ તથા ચિંતામાં જ નિમગ્ન રહેનારા એ મૂઠ પુરુષો જ ભલે જાણો. દ્રવ્યનું ભેગું કરાવવું, તેનું રક્ષણ કરવું અને તેનો વ્યય થવો વગેરેમાં તથા રાગ અને યોર સંબંધીની બીતિ વગેરેમાં અનેક દુઃખોને લીધે દ્રવ્ય અનેક અનર્થો વડે વ્યાપ છે. સંપત્તિઓ પણ નિરંતર આપરિત્યો વડે વીંટાયેલી છે અને ભોગો એ સંસારના મહારોગો જેવા છે. એ બધા ખરી રીતે અનર્થરૂપે છતાં મોહને લીધે મનુષ્યો તેમને અર્થરૂપે સમજે છે; બહી વિવેક વડે જોતાં તો તે સર્વ નિઃશ્ચર છે. જ્યાં સુખી ચિંતા અને રિષધાનુસંગ વડે પોતાનું દુષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્ય દ્રવ્યરૂપી મહાન અર્થને ઈચ્છતો નથી, ત્યાં સુધી ત્રણ પ્રકારના તાપો વડે થનાર શોષને તે પ્રાપ્ત થતો નથી, ઘણા લાંબા કાળ સુધીના (અનંત) સર્વોત્તમ મોહસુખને જે ઈચ્છતો

હોય, તેણે ધનને જગતરૂપી તુણની એક શિખા જેવું આતિ તુરંચ સમજ્યું તેમ જ તુણને ત્યજી દઈ શાંત થઈને રહેવું. ધન, ચિંતા, શોક, મોહ આદિ ભાવો વિકારોના, જરાના, મરણના, દુષ્ટતાના, દીનતાના અને દુષ્ટતાના પરિતાપોના સમૂહરૂપ છે, એમ વિવેકીએ કહે છે. આ જગતમાં જરા અને મરણ વડે વીંટાયેલાં મનુષ્યોને અજરામર કરવા માટે સંતોષ એ જ પરમ રસા યનરૂપ છે. એક બાજુ વસંતઋતુ, નંદનવન, ચંદ્રમા તથા અપ્સરા એ સર્વોં સખીઓ અને બીજી બાજુ માત્ર એક સંતોષરૂપી સમુત્તરો સખીઓ, તો એ બંને સમન સુખને આપનારાં કહેવાય છે. જેમ વર્ષીઋતુ વડે તણાવ છલોછલ ભરપૂર્ણ જાય છે, તેમ સંતોષ વડે અંતઃકરણ પૂર્ણ થઈ રહે છે. વૃક્ષ જેમ વસંતઋતુ વડે પ્રફુલ્લ થઈ રહે છે, તેમ સુશીલ વિવેકી પુરુષ પણ સંતોષ વડે પ્રફુલ્લ રહે છે. તે ગંભીર, શીતળ, મનોહર, પ્રસન્ન તથા રસશાળી ઓજસવિતાને ખારણ કરે છે અને પુષ્પિત થઈ રહેલા વનની પેઠે અતીવ શોભી રહે છે. જેમ કીડો કોઈના પગની તળે આવીને અગદાઈ જાય છે, તેમ ધનનો ભોલી પુરુષ બીજાથી અપમાત પામ્યા છતાં પોતાની લાલચને છોડતો નથી અને તે એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પ્રાપ્ત થતો રહે છે. વિકારવાળા આકારને ખારણ કરનારા ધનના લાલસુ પુરુષો ઉછાળા મારતા સમુદ્રની અંદર પડેલા અને ઊછળતા તરંગો વડે વિહ્વળ બની ગયેલા પુરુષોની પેઠે કહી પણ સ્વસ્થ સ્થિતિને પામતા જ નથી. સ્ત્રીઓ અને સંપત્તિઓ તરંગના જેવી અત્યંત ચંચળ છે અને સર્પની ફણારૂપી છત્રની છાયાની પેઠે અતીવ ભયંકર છે. ક્યો વિવેકી પુરુષ તેમાં બંધાઈ જઈ આનંદમાં રહે છે? ધનનું ઉપાજન કરવામાં અને તેની રક્ષા કરવામાં રહેલી ખીડાને જાણ્યા છતાં પણ જે મૂઠ પુરુષ તેની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષ પશુતો ઓળે પશુ ભેવો નહિ. જે વિવેકી પુરુષ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયાના બાહ્ય વ્યાપારને અને સંકલ્પ-વિકલ્પ

આદિ માનસિક વ્યાપારને મૂળ સંકલિત એક જ સમયે વૈરાગ્યરૂપી કાતરકા વડે છેદી નાખે છે, તેનું દહયરૂપી ક્ષેત્ર જ્ઞાનથી નિષ્કલંક ઝળકી રહે છે. અવિવેકી પુરુષોને સત્ય જણાતા આ જગતના વિચિત્ર વિચિત્ર આપ્તરો મિથ્યા હોય છે એમ જાણનાં છતાં પણ વિવેકી પુરુષ પોતે જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને નહિ પ્રાપ્ત થયાથી જગતના વિચિત્ર વ્યવહારોમાં આસાનીની પેઠે કેમ જાગે તેને સત્ય સમજતો હોય તેમ વ્યવહાર કરે છે; તેનું કારણ એક જ છે કે તેનો અભ્યાસ પ્રાપ્ત થયો નથી. પ્રથમ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્યદશાને મેળવવી તે ક્ષણ સત્સંગતિ મેળવી ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો અને શાસ્ત્રના અર્થોની દૃઢ ભાવના વડે સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરી દૃઢ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો. આ ક્રમે યોગ્ય આધિપ્રાપ્તિ પુરુષ પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧-૫૩

સંસારનિવૈરદશામુલેય લક્ષ્ણમં શાસ્ત્રમુલેય તેન । શાસ્ત્રાર્થભાવેન નિરલ્ય ભોગાવૈતુલ્ય-વાત્ક્યાર્થપરમાર્થમેતિ ॥ ૫૩ ॥

ક્રીયોગવસિષ્ઠ મહારામાયકમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરવર્ષનો "મુમુક્ષુપ્રવરણપદ્યમ" નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

વિવેકીની સ્થિતિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા

વસિષ્ઠ ડગાજ

કહે સંસારનિવૈરે સ્થિતે લાહ્યુલમાગમે ।
શાસ્ત્રાર્થે ભાવિતે શુદ્ધયા ભોગવૈતુલ્ય માગતે ॥૧॥
 વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંસાર ઉપરનો વૈરાગ્ય દૃઢ થવાથી, નિત્ય સત્સંગતિ રહેવાથી, બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રના શુભ અર્થોની ભાવના કરવાથી, ભોગોને વિષે તુષ્ટા ન રહેવાથી, વિષયો વિરસ જણાવાથી, સંજ્ઞાનનાનો ઉદય થવાથી, પ્રકાશ પ્રકટવાથી

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં પરમ વૈરાગ્ય દૃઢ થઈ જતાં વિવેકી પુરુષો જે લક્ષણો વડે સ્થિતિ કરી રહે છે તે, અને જે લક્ષણો વડે જ્ઞાનની દૃઢતા વિરે સ્થિર થઈ રહેવાય છે તે વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલે.

આને હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી વિવેકી પુરુષો સંપ્રદાયની પેઠે ધનની ઈચ્છા જ કરતા નથી. ચોટલું જ નહિ પણ જે ધન પોતાની પાસે હોય, તેનો સુઝાં તેઓ સુઝાઈ ગયેલાં અપવિત્ર પાંદડાંની પેઠે ત્યાગ કરી દે છે. જેમ વટેમાર્ગી પોતાની દૃષ્ટિમાં રસ્તાની અંદર ઉપયોગી ગણાતાં પાત્ર આદિ સાધનોને ઉપાડવાની અશક્તિને લીધે તેમને છોડી દે છે, તેમ વિરક્ત પુરુષ ભીક્ષુ-ધાનુર્વર્ગ વગેરેને ભારરૂપ સમજે છે અને શક્તિ અનુસાર તથા સમય અનુસાર તેમની સેવા પણ કરતા રહે છે. ઇન્દ્રિયો સાથે વારંવાર જોડાઈ જતા ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ભોગો પોતાનું ચિત્ત જ શાંત હોવાથી વિવેકી પુરુષના અનુભવમાં જ આવતા નથી. ઓકાંત સ્થાનો, દિશાઓના અંતો, તળાવો, જંગલો, બગીચાઓ, પવિત્ર પુણ્યક્ષેત્રો, પોતાનાં ઘરો, સ્નેહી-સંબંધીવર્ગના ક્રીડાવાળા વિલાસો, સુંદર-અગૈયાઓમાં ઝોળી કરવી અને શાસ્ત્રતંક વગેરેના વિચારો કરવ. ઇત્યાદિ દેવયોગથી થઈ આવે છે, તો પણ વિવેકી પુરુષને તેમાં કશી આસક્તિ જ હોતી નથી. તેથી તેમનું ચિત્ત ઘણાં લાંબા કાળ સુધી તેમાં ચોંટી રહેતું નથી, પરંતુ શમદમ આદિ સાધનસંપન્ન, પોતાના આત્મસુખમાં જ રમણ કરનાર, મત-ઇન્દ્રિય વગેરેનો એકાગ્રી રહિત, અને જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનનાર એ વિવેકી પુરુષ કોઈ જ્ઞાતાને જ શોધ્યા કરે છે. જેમ કોઈ ચાલ્યાસી તરો ચાલ્યાસના બળથી ચાલિ ગંભીર જળમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ શાંતિમાં રહી પોતાની મેળે જ પરમપદમાં શાંતિ લે છે. શાંત ચિદાત્મા જ બહાર અને અંદર સર્વ દૃશ્યવર્ગને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલા છે તેથી તેનાથી જુદો બીજો કેરો અર્થ સંભવતો જ નથી. આમ જે નિશ્ચયપૂર્વક અપરોક્ષ અનુભવ થાય, તે જ પરમ પદ છે. ચૈતન્ય આત્મની સરા વિના તેનાથી જુદા કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય પણ નથી. આ વાત અંદર અપરોક્ષ રીતે અનુભવમાં આવવી એ જ

પરમપદરૂપ છે એમ પંડિતો કહે છે. પદાર્થમાત્ર એક અદિતીય ચૈતન્યતત્ત્વમાં પરિણામે એક-રસરૂપે રહેલા છે તેથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી અને પદાર્થો પણ નથી. વળી શેષતરુનો અભાવ હોવાથી ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદું જ્ઞાન પણ નથી. આમ સમજાઈ જવું એ જ પરમપદરૂપ છે, એમ તમે સમજો. જેમ પાષાણની અંદર પાણી કરી અસર કરી શકતું નથી, તેમ પોતાના આત્મ-સ્વરૂપમાં જ કેવળ શાંતિ મેળવનાર અમનસ્ક* સત્પુરુષોના ચિત્તમાં પણ વિષયો કરી અસર કરી શકતા નથી. અમનસ્ક પાષાણને જેમ દૂધ રુચિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ એ અમનસ્ક મહાશયને પણ વિષયો રુચિ પેદા કરી શકતા નથી. ચિત્તની નિરુદ્ધ* અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો, સંકલ્પવિક્રમ આદિ મનોબ્યભારથી રહિત થયેલો અને મૌન રાખી એકાગ્રરહિત થયેલો જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષ કેમ જાણે ચિત્તની અંદર આલેખેલો હોય, તેમ પોતાના સ્વરૂપાનુસંધનમાં જ નિર્મળ થઈ રહે છે. જેણે અવશ્ય જાણ્યા યોગ્ય આત્મ-તત્ત્વને જાણી લીધેલું છે, એવા વિવેકી પુરુષનું હૃદય સર્વ પદાર્થોની સરાથી રહિત છતાં સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહેલું હોય છે. આનંત પરબ્રહ્મરૂપ થઈ જવાને લીધે તે ચાલિ વિશાળ હોય છે, તો પણ તેનું સ્વરૂપ દુર્લભ હોવાથી એક પરમાણુ જેવું જણાય છે અને શૂન્ય નહિ છતાં તે શૂન્યના જેવું હોય છે. આધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ સર્વનું આદિ-કારણ અને મુખ્ય આધિષ્ઠાન છે. તેથી આધિ-ષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોતાં અપહાર, જગત્તાસના આદિ તેમ જ દિશા, ધાન, પરિણામ આદિ આધિષ્ઠાનરૂપે સદાકાળ રહેલ છે, એમ વિવેકીને જણાય

* અમનસ્ક=અન વિનાનો રાગ, દુષ્ટ-અર્થ. એક આદિ ચિત્તના પરમાર્થી રહિત થઈ રહેલો.

+ શેગશાખમાં ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ (અવ-સ્થાઓ) બતાવી છે; જેમ કે ક્રિમ, મૂઢ, વિસ્રિમ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. આમાં સર્વ વૃત્તિઓના નિરુદ્ધ વાળી છેલ્લી અવસ્થા નિરુદ્ધપદ વડે કહેવામાં આવે છે. આ વિષે સવિસ્તર જોવું હોય તેણે શેગશાખમાં જોવું.

છે. બ્રાહ્મી, અધ્યારોપદૃષ્ટિએ જોતાં તો આહંકાર જગત આદિનું રૂપ પ્રથમથી જ શૂન્ય છે, તેથી તે વસ્તુતઃ છે જ નહિ. જેમ નિર્મળ પાત્રમાં રહેલો દીવો અંધકારને દૂર કરી દે છે, તેમ નિર્મળ પરમપદમાં રહેલો વિવેકી પુરુષ હૃદયમાં રહેલ. અજ્ઞાનને અને બહાર રાગ, દ્વેષ, ભય આદિને દૂર કરી દે છે. જે સર્વ અંશે રળેગુણથી સંહિત છે, જે સરવગુણને લીધે અથવા પોતાના પ્રભાવથી અજ્ઞાન અને અંધકારરૂપી સમુદ્રના પારને પહોંચી ગયેલ છે અને જેમાં તમા ગુણનું રૂપ અથવા અંધારું જરા પણ સંભવતું જ નથી, તેવા મહાત્મા પુરુષરૂપી સૂર્યને સદા પ્રણામ હો! ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જવાથી અને ચિત્ત અદૃશ્યપણાને પામવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની જે સ્થિતિ થાય છે, તે વાણી વડે વર્ણવી શકાતી નથી. હે મહાબુદ્ધિશાળી સમ-ચંદ્ર! નિરંતર ઘણાં લાંબા કાળ સુધી પરમ ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાયેલા પરમેશ્વર આ પરમ દુર્લભ મોક્ષપદ આપે છે.

સમ બોલ્યા : હે તત્ત્વવેદાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનીશ્વર! ઈશ્વર કોણ છે અને તેને શી રીતની ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાય છે? એ આપ મને કૃપા કરીને યથાર્થ રીતે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી સમ-ચંદ્ર! ઈશ્વર કાંઈ દૂર પણ નથી અને કાંઈ બહુ દુર્લભ પણ નથી. મહાજ્ઞાનમય એક એવો પોતાનો આત્મા જ પરમેશ્વર છે. આ સર્વ એ ચિદ્રૂપ આત્માને અર્થો જ છે—આ સર્વ તેનાથી જ થયેલું છે. એ પોતે જ સર્વરૂપ છે અને સર્વત્ર ભરપૂર છે, સર્વની અંદર પણ તે જ રહેલ છે અને એ જ સર્વમય છે. સર્વદા સર્વના આત્મારૂપ એ ચૈતન્યતત્ત્વને નમસ્કાર હો! જેમ પવનમાંથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ એ ચિદ્રૂપઆત્માથી સ્વાભાવિક રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. નિરંતર આ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણી-ઓની જાતિઓ યથેચ્છ પૂજન સામગ્રી અર્પણ

કરીને તેની જ પૂજા કરતી રહે છે. ત્યારે ઘણાં વર્ષો સુધી પોતાની મરણ પ્રમાણે ઈચ્છા વડે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે. પવિત્ર ક્રમે વડે પ્રસન્ન થયેલા એ આત્મ-સ્વરૂપ દેશાધિદેવ મહેશ્વર તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની મેળે જ એક પવિત્ર દૂતને મોકલે છે.

સમ બોલ્યા : હે મહારાજ! આત્મારૂપ એવા પરમેશ્વર કયા દૂતને મોકલે છે અને તે દૂત આવીને શી રીતે બોધ કરે છે? તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આત્મારૂપ પરમેશ્વર વિવેક નામનો દૂત મોકલે છે. તે દૂત પરમ આનંદરૂપ છે અને વિવેકી પુરુષની હૃદયરૂપી ગુફામાં પ્રવેશે છે. ચંદ્રમા જેમ આકાશમાં ગર્હ, છે, તેમ જ્ઞાન થતાં સુધી તે તેમાં સ્થિર થઈ રહે છે. એ વિવેકરૂપી દૂત વાસનારૂપે રહેલા પુરુષને બોધ કરે છે અને ક્રમે કરી અવિવેકી પુરુષને આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી તારી દે છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ આ અંતરાત્મા જ પરમેશ્વરરૂપ છે. અને પ્રણવ તેનો વાચક (નામ) છે. આમાં વેદની સંમતિ છે. એ પરમાત્માને મનુષ્યો, નાગ, દેવતાઓ અને દૈત્યો, જપ, હોમ, તપ, દાન અને ક્રિયાઓના ક્રમથી પ્રસન્ન કરે છે. સ્વર્ગલોક એ પરમાત્માના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી એ તેના ચરણરૂપ છે, તારાઓ એ તેનાં સર્વાંગાંતી પંક્તિઓ-રૂપ છે, પ્રાણીઓ તે તેનાં અસ્થિરૂપ છે અને આકાશ એ તેના હૃદયરૂપ છે. એ પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી સર્વ કંઠાણે ગતિ કરી શકે છે. તે સર્વત્ર જગત્ર જ છે અને તેથી સર્વને દેખે છે. તે ચારે બાજુ (જ્ઞાન-ચક્ષુ વડે) લક્ષ્યમાં આવતા અનંત હાથ, કાન, નેત્ર અને અરણને ધારણ કરી રહેલ છે. એ પરમાત્મા વિવેકરૂપી દૂતને ઢંઢેળે છે, તે દ્વારા ચિત્તરૂપી પિશાચનો સંહાર કરીને જીવને પોતાના કાંઈક અતિર્વચનીય વિશાળ પરમપદમાં (સ્વરૂપસ્થિતિમાં) શાંત કરી દે છે. સર્વ વિકલ્પોના સમૂહનો ત્યાગ કરી અને અનેક અનર્થોને એકઠા થવાના આધારરૂપ વિકારોને

ત્યજ્ય દર્દ્ય તમે પોતે જ પોતાના પુરુષાર્થ વડે
પરમાત્માને પ્રસન્ન કરો. ચારે બાજુ ભમ્યા
કરતા મનરૂપી વિશાચ વડે ભયંકર અને છ
ઊર્મિઓરૂપી મેઘાંબર વડે આકુળતાવાળા
આ સંસારરૂપી ગચિતા અજ્ઞાનરૂપ અંધારમાં
એક પોતાનો આત્મા જ પૂર્ણ ચંદ્રમારૂપ છે. આ
સંસાર એક વિષમ મહાસાગર છે. તેમાં મરણ-
રૂપી ઊંડી ઊંડી કૂમરીઓ છે, ઊર્મિઓરૂપી
મહાન તરંગોનો ઉછળદ છે. તુષણારૂપી તરંગોની
અપળતા છે અને મનરૂપી પ્રચંદ લાધુની સુસવાટી
છે. તે જેમ મોટા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓના
આત્મારૂપી જલકણોના આધારરૂપ છે અને;
ઇન્દ્રિયોના ઝૂંઘોના વાસને લીધે ગૂંચળ છે, તેમ
એ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં વિવેક એક મહાન
નૌકારૂપ છે. પોતાના મનમાત્રા પૂજનથી પ્રસન્ન
થયેલા પરમાત્મા વિવેકરૂપી એક પવિત્ર દૂતનો
ચોકલીને છવનો સત્સંગિત, સદૃશસ્ત્ર અને પર-
માર્થરૂપ ઉત્તમ જ્ઞાનનો લાભ કરાવે છે અને પછી
તેને તિર્થેજ અને સર્વના આદિરૂપ એવા પરમ-
પદમાં પહોંચાડી દે છે. ૧-૪૦

पूर्वे यथाभिमलपूजनमुपलब्ध्वा दत्त्वा विवेकमिह
पावनदूतात्मा । जीवं पदं नयति निमलमेक-
माद्यं सत्सङ्गबालूपरमार्थपरावबोधैः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણ-
ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકબ્રહ્મસ્ય' નામનો સર્ગ

૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

વિવેકીની મહત્તા અને તેની દૃષ્ટિમાં

જગતની સ્થિતિ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

परिपुष्टविवेकानां बाधनामलमुज्જताम् ।

महत्ता महतामंताः काव्यपूर्वैव जायते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંપૂર્ણ રીતે પુષ્ટ થયેલા

* અ. ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં દૃઢ વિવેકવાળા
પુરુષોની મહત્તાનું અને તેઓની દૃષ્ટિમાં જેવું આ
જગત ભાસે છે, તે વિષેનું સ્ફુટ રીતે વર્ણન આપ-
વામાં આવશે.

વિવેકવાળા અને વાસનાના મેલનો ત્યજનારા
મહાત્મા પુરુષોમાં એઈ અપૂર્વ મહત્તાનો વાસ
થાય છે. ઉદ્ધરતાના ઉત્તમ અવધિરૂપ અને
ગંભીરતા વડે સુંદરતાવાળી મહાપુરુષોની શુદ્ધિને
લોભાવવા કે માપવાને આ ચોદ લોકો પણ સમર્થ
થતા નથી. જગત એક જાતની ચિત્તાની ક્રાંતિરૂપ
છે, એવો સત્પુરુષોના ચિત્તામાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ
જાય છે, એટલે બહાર શબ્દ આદિ વિષયો તરફ
જનારો તથા ચંદર સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિરૂપે
ક્રિયા કરનારો, મગરના જેવો મન તથા ઇન્દ્રિયો-
નો સમુદાય, અજ્ઞાન, વાસના, ક્રમ અને કર્મ
વગેરે શમી જાય છે. ક્રાંતિ વડે દેખાતા બે
ચંદ્રમાની પેઠે, ક્રાંતવાન જાળની પેઠે અને
આકાશમાં તિમિરરોગવાળોને દેખાતા કેશ-મશક
આદિના જેવા અનેક આકરોની પેઠે આ જગતની
ક્રાંતિ સાવ મિશ્રા છતાં સ્ફુર્તી કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન-
થી એવો નિશ્ચય થાય, પછી વાસના થવાનું કારણ
જ ક્યાંથી રહે? વાસનાનો હેતુ મિશ્રા કરે છે,
ત્યારે છેવટ શૂન્ય ચિદ્રાશ જ અવરોધ રહે છે.
તો મનનો ક્યથ થતાં (સમમ ભૂમિશ્રમાં) થનારી
વાસના વિનાની અમનસ્ક અવસ્થાને વિવેકી
પુરુષે શા માટે છોડી દેવી નેઈએ? લોકના વ્યવ-
હાર માટે જે ત્રણ અવસ્થા છે, તે પર એથી
અવસ્થા છે. તે તુષીવસ્થામાં રહેતાર મહાત્મા
પુરુષ એઈ જાતનો વ્યવહાર કરતો નથી, છતાં
તેને પ્રીત્ત નેઈ શકે છે, એટલું જ તેનું
અસ્તિત્વ હોય છે. સમાધિનિષ્ઠ મહાશય પુરુષોને
જગત અવસ્થામાં પણ આ નાતા પ્રકારે દેખવામાં
આવતું જગત આત્મારૂપે દેખાતું નથી, તેમ
સ્થૂળ આકારવાળું પણ દેખાતું નથી અને પૃથ્વી
વર્ગરેના આકારે પણ દેખાતું નથી; પરંતુ સ્વન્યા
કિરણના વિચિત્ર પ્રકરના તેજઃપુંગવી પેઠે એ
સધળું પરમાત્માના એક આભાસરૂપે રહેલ છે
એમ ભાસે છે. જગત કેવળ દેખાવમાત્ર જ છે,
ખાડી તે શૂન્યરૂપે જ રહ્યું છે. આકાશમાં અનેક
મણિઓનાં વિચિત્ર કિરણોના તેજઃપુંગવી પેઠે
તે ચિદ્રાશની ચાંદર આભાસરૂપે ખડું થઈ

રહ્યું છે. આહીં સર્વ પ્રાણીઓ સત્યપણે રહેલ છે એમ પણ નથી, જગત સત્ય છે એમ પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય છે એમ પણ નથી; પરંતુ આ સર્વે પ્રભરૂપી એક ઉત્તમ સત્તાના ક્રાંતિસમૂહને રૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે. પરબ્રહ્મની અંદર તાના પ્રકાસના ભેદોની કલ્પના મુદ્દલ છે જ નહિ. તેને લીધે સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ અને નાશનું પણ અસ્તિત્વ નથી, તેને લીધે પ્રલયો પણ નથી; માત્ર આકાર વિનાનો કલ્પનાઓરૂપી સૂર્યનો કિરણોનો સમૂહ જ ઘટ્ટ થઈ આ સર્વત્ર આકારે ભાસ્થા કરે છે. એવી રીતે કલ્પનાઓનો સમૂહ જ ઘટ્ટ થઈ જઈ, આ સર્વોત્તે આકારે મૂર્તિમાન ખડો થઈ રહ્યો છે, બાકી શૂન્યતા વિના બીજું કશું તેનું રૂપ નથી; કેમ કે સંકલ્પ વડે ખડ. થઈ ગયેલાં મનોરજન્ય આદિમાં આકાશની પેઠે શૂન્યતા જ અનુભવમાં આવે છે. શૂન્યતા પોતે જ અવસ્તુ રૂપ છે, તો પછી તેમાં અલ્પતા-મમતા કે સગ-દેષ આદિ ભાવની કલ્પના તો ક્યાંથી જ સંભવે ? હવે પછી ભવિષ્યકાળમાં થનારા આકાશવૃક્ષમાં ક્યા પક્ષીને શાંતિ મળી છે ? જસગુજ આદિ આર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનો પિંડીભાવ (મૂર્તિમાન આકાર) પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આથી સંકલ્પ-વિકલ્પના આધારરૂપ એવું મન પણ નથી; પરંતુ તાર્તલક દૃષ્ટિએ જોતાં કેવળ સત્ય ચૈતન્યતરવ જ અવશેષ રહે છે અને તેની નિષેધ છરી શક્તિ નથી. જેમ સુવર્ણના પિંડની અંદર અનેક નાના પ્રકાસના આકારો રહેલા છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યની અંદર આ સર્વે વિવર્તે ભાવે રહેલ છે; બાકી તે તાના પ્રકાસના ભેદથી રહિત તથા સર્વત્ર સમાનરૂપે જ રહેલું છે એમ વિવેકી સમજે છે. વસ્તુગતિ પ્રમાણે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી રહેલા જ્ઞાની પુરુષને તરવજ્ઞાન હોય છે, તેથી તેનું આલેકાર સહિત જગત અને ચિત્ત એ સર્વનો લય થઈ જાય છે. તેનું પોતાનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તેને જગ રૂપ કહી શકાતું નથી. તેથી છેવટ સદ્રૂપ પોતાના

સ્વરૂપભૂત ચૈતન્ય જ શેષ રહે છે, ઉચ્ચ અને નીચ વિષયોમાં રંગીપત્તી ઘડેલાથી ગુદિક કેવળ કલેશને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ વારંવાર અભ્યાસ કરાયેલી હલકી સહજ ગુદિકથી જ માત્ર સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે વિવેકી પુરુષે જગતના અવયવરૂપ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની સર્વે વસ્તુઓના જન્મ વિષે વિચાર કર્યો હોય છે અને જેણે આ સર્વે વિરાટરૂપી સ્ફૂલ પ્રાંચ્યથી અને સૂત્રાત્મારૂપી સૂદૃઢપ્રાંચ્યથી રહિત અવશેષ ચૈતન્ય જ રહેલ છે, એમ જાણી લીધેલ હોય છે, તે પરેષર તરવજ્ઞ છે એમ કહી શકાય છે. કૈતભાવથી રહિત થઈ ગયેલા એ શાંત તરવેતાની દૃષ્ટિમાં આ જગત છે જ નહિ. જેમ સત્પુરુષને સત્પુરુષની કથા બરાબર અનુભવમાં બેસી જાય છે, તેમ પ્રથમ કહેલા સર્વે ઉપદેશો જ્ઞાની પુરુષના અનુભવમાં બરાબર નિઃશેષ રીતે બેસી જાય છે. જસગુજ આદિ આર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનું ઘટ્ટપણું પણ વાસ્તવ નથી, તેમ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમ.ણ વડે વિરોધ આવવાથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આમ, એ બંને સ્થિતિમાંનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વે નિર્વિકલ્પમાત્ર શાંત થઈ જાય છે, ચોટલે તેને આધારે સ્થિતિ સખતાર મત પણ નથી. છેવટે, સર્વતા અવધિરૂપે જે શેષ રહે છે, તે ચૈતન્યતરવ છે; તે જ સત્ય છે અને તે જ તમારું પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. અંદર ચૈતન્યરૂપે રહેલો અંતરાત્મા બહિર્મુખ થાય છે, એટલે તે જ આ સંસારરૂપે ભાસે છે. એ બહિર્મુખપણાને ઉદય થાય છે, તો તે અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે; પણ તેનો ઉદય ન થાય અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે તો તે પરમ કલ્યાણકર છે. જળ જેમ જડપણાને લીધે પોતાની મેળે જ ખરડ બની જાય છે, તેમ સંકલ્પનું સ્કંદરણ થતાં તે અંતરાત્મા પોતાની મેળે જ બાહ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહાદિ મૂર્તિમાન પદાર્થોને આકારે થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થો મનોમય હોવા છતાં, મૂર્તિમાન બેલામાં

આવે છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે જ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને ક્ષીણે બાહ્ય ભૂતિમાન પદાર્થોને આકારે જોવામાં આવે છે અને ચિત્ત તેના ગ્રાહક તરીકે રહી સ્થૂલ દેહને ખડો કરી દે છે. આ સર્વ (વિવર્તવાળી) અવસ્થાઓમાં પણ ચિદાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કશો પણ અન્યથા ભાવ (નિર્વિકાર) થતો નથી. કેવળ શબ્દની કલ્પના વડે જ તેનો ભેદ કલ્પવામાં આવે છે. સ્વપ્ન ચો ચોક જાતનો માનસિક વિકાર છે, તેથી બાહ્યર અને અંદર મન જ સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થોને આકારે જોવામાં આવે છે. આમ, એ મન વિકારવાળું ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે ઓષધવાન પુરુષને પોતાનો આત્મા જ બાહ્યર અને અંદર સર્વ પદાર્થોને આકારે થઈ રહેલો ભાસે છે છતાં તેની અંદર વિકારનો ભાસ થતો નથી. ચિદાત્મા પોતે આકાશના જેવો અસંગ, નિર્વિકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. જેમ કાળ આકાશ આદિ સર્વના કારણરૂપ છે, છતાં વિકારવાળો નથી, તેમ ચિદાત્માનું સ્વરૂપ પણ વિકારથી પર જ છે. મન જેમ સ્વપ્નને આકારે પરિણામ પામી જઈ સ્વપ્નના પદાર્થોરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોનું તરવ ચિદાકાશ જ છે, છતાં તે પદાર્થોને આકારે પરિણામ પામતું નથી. બાહ્યરના જડ પદાર્થો જ ચિદાત્માની સત્તાની અંદર ચિદાકાશરૂપે પરિણામ પામી જઈ જોવામાં આવે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી; કેમ કે જડ પદાર્થ ચેતનથી સાવ ઊલટો છે, તેથી કોઈ દિવસ તે ચેતન થઈ શકતો નથી. ચિદાત્મા દૃશ્યપણાને પ્રાપ્ત થતો જ નથી. તે કદાચિત્-વિવર્તભાવથી દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે, તો પણ તે સદાકાળ પોતાના અવિકૃત સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે અને તેનો જરા પણ અન્ય ભાવ થતો નથી. ચિત્-વૃત્તિમાં આત્મનું શુદ્ધ એવા કેવળ ચિદાકાશના પરિણામનો ઉદય થશે એટલે જડચેતનના નામરૂપનું શ્રવણ પણ શમી જશે. ચિત્ત એ વાસનાને આધારે ટકી રહેનારા લિંગદેહરૂપ છે અને પોતાની દૃઢ ભાવનાને ક્ષીણે આ દૃશ્યદેહ આદિ સ્થૂલ-

પ્રપંચરૂપે જોવામાં આવે છે. જેમ નૃલોકો કે પિશાચનો વેશ ભજવવા માટે પોતાનામાં પિશાચ-ભાવની કલ્પના કરી લે છે, તેમ વાસનાને યોગે લિંગદેહરૂપ એવું ચિત્ત પોતાની અંદર મિશ્રાકરૂપે જ આ દેહ આદિ દૃશ્યપ્રપંચને કલ્પી લે છે; બાકી ખસી રીતે તો, એ ચિત્ત આકાશની પેઠે અસંગ અને નિર્લેપ એવા ચિદાત્મારૂપ છે, જેમ હું ઉત્તમત્ત નથી એવું જ્ઞાન થતાં ઉત્તમત્તપણું જતું રહે છે, તેમ ચિત્તનિગ્રહનો અભ્યાસ કરી ખરું જાણવામાં આવતાં સર્વ આ ભ્રાંતિ તરત જ જતી રહે છે. આ સર્વ ભ્રાંતિરૂપ છે એવું જ્ઞાન થતાં વાસના પોતાની મેળે જ ટળી જાય છે; કેમ કે સ્વપ્નને સ્વપ્નરૂપે જાણ્યા પછી તેના પદાર્થોની સત્યતા વિષેની વાસના કોને રહે? વાસનાનો ક્ષય થાય છે, એટલે તરત જ જન્મ - મરણના પ્રવાહરૂપી સાંસાર શમી જાય છે. વાસના જ એક મોટી જખ્ખરજત યદિહાણી છે. કાલ્યા પુરુષો એ વાસનાનો ક્ષય કરવામાં જ હમેશાં લાગ્યા રહે છે. જેમ પોતાનામાં પાગલપણાની સદા ભાવના કરવામાં આવે તો તે પાગલપણું વધી જાય છે, તેમ ફરીથી પોતે પાગલ નથી એ ભાવના દૃઢ થતાં એ અજ્ઞાનજન્ય ઉત્તમત્તપણું પણ શમી જાય છે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મદેહ ભાવનાના અભ્યાસ વડે) સ્થૂલદેહરૂપ બની જાય છે, તેવી રીતે તરવર પુરુષો પોતાના વાસનામય સૂક્ષ્મદેહને પણ જ્ઞાનની સ્થિતિ વડે જ, બ્રહ્મમાં જ અહં-ભાવની વાસના બતાવી દે છે. આમ એ ચિત્તરૂપી આતિવહિક (લિંગ) દેહને બ્રહ્મમાં જ અહં-ભાવની વાસનાવાળો કયાં પછી તેને કૃત્ય ચેતન્યરૂપ કરવો. તે પછી જ્ઞાનના દૃઢ અભ્યાસ વડે તેને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી દેવો. આત્મા વિના કોઈ છે જ નહિ, એટલે જીવાત્માને આધાર આપનાર લિંગદેહની ઉત્પત્તિ કરનાર આત્મા જ ગણાય. તો પછી લિંગદેહ આત્માથી જુદો છે એમ કંઈથી જ કહી શકાય એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે. જો કદાચિત્-તેમ ન સમજી શકાય, તો પછી જેમ જાત કાઢવાના મંત્રોમાં જોડાયેલું હું છું

આદિ પદ સાંભળતાની સાથે જ ભૂતનો ભય દૂર થાય છે, તેમ પ્રત્યેક ચૈતન્યનું અને બ્રહ્મ-ચૈતન્યનું એક બતાવનારાં મહાવાક્યોના અર્થ માત્ર સાંભળતાં જ એ ત્રિય તૂટી જાય છે, જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ચિદાત્માનું એક રૂપપદ્ધતિ સમજી લેવું, પછી જ્યાં સુધી જીવ-ચૈતન્યનું અને પ્રજાચૈતન્યનું વૃત્તિ ક્ષત્ર ચાખંડ એકરસપણું થાય તેમ જ અખંડાકાર વૃત્તિનું પણ અનુસંધાન ન રહે, ત્યાં સુધી જીવચૈતન્યના આસંગપણાની અને અદિતીયપણાની ભાવના કરી કરવી. બાહ્ય અને અંદર સર્વત્ર ચિત્ર શાંત થઈ જતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો પ્રકાશ નજરે પડે છે, એ આકાશના જેવી નિર્મળ અને શીતળ સ્વરૂપસ્થિતિનો આશ્રય રૂપી તમે સુખોથી શાંત થઈ રહો. આ જગત ઉપર વિજય મેળવી જ્ઞાનરૂપી (વિશ્વશિત્ત-નામના) યત્રમાં રહેલો અને ધ્યાનરૂપી ધૂપને (યત્રમાં રોપવામા આવતા એક જગતના સ્તંભને) દૃઢ રીતે રોપનારો જ્ઞાનવાન પુરુષ સર્વ ત્યાગરૂપી દક્ષિણા આપી સર્વથી ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. ભલે અંગારાઓની વૃદ્ધિ થવા માંડે, ભલે પ્રલયનો પ્રચંડ પવન બાવા માંડે અને ભલે આકાશ રસાતળમાં વ્યાલું જાયો; છતાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ કરતા વિપ્રરત્ને પામતો નથી અને એકસરખી રીતે જ સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે. તુષણનો હ્રય થઈ જવાને લીધે શાંત મનબળા અને સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ અવસ્થાને પામેલા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની સ્થિતિ, વજ્રતા જેવી દૃઢ સમઘિ વિના બીજી સંભવતી નથી. બાહ્ય પદાર્થોની તુષણનો હ્રય થઈ ગયા પછી, વૈરાગ્યને લીધે ચિત્ત જેવું શાંત રહે છે, તેવું અનોકે શાસ્ત્રગ્રંથો વડે, ઉપદેશ વડે, તપથી કે ઈન્દ્રિયનિગ્રહથી પણ શાંત રહેતું નથી. સર્વ સંપત્તિઓ અત્યાંત આપત્તિઓરૂપ છે, એવી ભાવનાને લીધે જેને સર્વ પદાર્થો પરની તુષણ રહી નથી તેનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ રોની સર્વત્યાગરૂપી જ્વાળાઓથી મનરૂપી ઘાસને બાળી નાખે છે. તેમ જ જેમ વજ્રમણિની અંદર અને બાહ્ય

પડતો પ્રકાશ તેનાથી જુદો નથી હોતો, તેમ અંદરના અને બાહ્યના સર્વ પદાર્થો આત્મસ્વરૂપથી જુદા નથી એમ તે જાણે છે. જેમ ધુમાડો આકાશમાં જતાં વાદળારૂપે થઈ જાય છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે જ નર, નાગ, અસુર, ઘર, પર્વત, ગુફાઓ વગેરે આકારોરૂપે થઈ રહેલ છે. અઘાંડરૂપી જડ આધારમાં રહેલી અને પ્રાણશકિત વડે જીવનવાળી ચિદાત્માના વિવર્તરૂપી સર્વ સૃષ્ટિઓરૂપી નદીઓ ચિદાત્મારૂપી પ્રવાહને લીધે જ વહ્યા કરે છે. ચિદાકાશરૂપી જળની અંદર વિહાર કરનારી જીવરૂપી જૂની માછલી મોહરૂપી જળ વડે ધંધાઈ જઈને પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિને ભૂલી જાય છે. ચિદાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપરૂપી વિશાળ આકાશની અંદર મેઘની પેઠે પ્રસરી જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપ વડે પૃથ્વી આદિ આધારને ધારણ કરી રહેલા નાના પ્રકારના પદાર્થોને રૂપે સ્ફુરે છે. સર્વ જીવો વાસનાની વિચિત્રતાને બાદ કરતાં બીજી બધી રીતે સરખા જ છે. પરંતુ માત્ર વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે તેઓ શુદ્ધ પાંદડાંની પેઠે ભટકતા રહી વિચિત્ર સ્વર્ગ-નરક આદિમાં જઈપડે છે, જડ ઉપાધિને લીધે જડ જેવા બની જાય છે અને કેમ જાણે પ્રાણીયુને વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓરૂપી સ્વર પોદા કરવાને વાંસળીરૂપ હોય તેવા થઈ રહે છે. પ્રથમ પોતાના પુરુષધત્ત વડે વિવેક-વૈરાગ્ય આદિ સાધન—સંપત્તિને અને શ્રવણ-મનન આદિને સંપાદન કરવાં. પછી ધ્યાનમાં વિદ્યન કરનારી તંદ્રાને આસન અને પ્રાણાયામ કરીને જીતી લેવી. એ પછી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ વડે બહિર્દૃષ્ટિરૂપ નિદ્રામાંથી જગીને નિર્વિઠ્ઠપ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવો. પછી પૂર્વે એકઠી કરેલી વાસનાઓના સમુદાયથી બનેલા અને અનાદર કરાયેલા સંસારપાશથી દૃઢ થયેલા પાંજરાને તરવસાક્ષાત્કાર વડે તરત જ તોડી તાખવું. આમ પૂર્ણ આનંદથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેવું; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોની પેઠે સંસારની અંદર

ભટકયા કરવું નહિ. ૧-૫૩

**માહત્ય પૌરુષવલાન્યવક્ત્રિય તન્મીસુત્યાય
તર્જિતસમર્જિતવાસનોયમ્ । સંસારપાશવનપંચર-
મંજલૈવ મંત્રવાશ્યુદયમતિનાશસમેન માશ્યમ્ ॥૫૩॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકીની મહત્તા' નામનો

સર્ગ ૪૯ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

સાત પ્રકારના જીવો

વસિષ્ઠ ઉવાચ

દમે યે જીવસજ્જાતા દશ્યન્તે દશા વિગતાઃ ।

નરનાગસુરારાગેન્દ્રગન્ધર્વોષ્ઠમિધાનકાઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દશ દિશ્નઓમાં રહેલા
આ નર, નાગ, દેવ, પર્વત અથવા વૃક્ષ અને
ગંધર્વ આદિ નામવાળા જીવોના જે સમૂહો જોવામાં
આવે છે, તેમાં કેટલાક સ્વપ્નજગર કહેવાય છે,
કેટલાક સંકલ્પજગર કહેવાય છે, કેટલાક કેવલ-
જગર કહેવાય છે, કેટલાક ચિરજગર કહેવાય છે,
કેટલાક ધનજગર કહેવાય છે, કેટલાક જનતસ્વપ્ન
કહેવાય છે અને કેટલાક ક્ષીણજગર કહેવાય છે.
એ સૌને જીવો સાત પ્રકારના છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! જેમ સમુદ્ર
ક્ષીર આદિ જળત, ભેદથી સાત પ્રકારનો છે,
તેમ વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે સાત પ્રકારે
થઈ રહેલા એ સર્વ જીવોના ભેદ આપ મને બોધ
થવા માટે કહી સંભળાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કોઈ ચોક્ક પુરાતન કલ્પ-
માં કોઈ ચોક્ક જગત છે. તેના કોઈ ચોક્ક સ્થળે
કેટલાક દેહો વેડે જીવતાં છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં
રહીને સ્વપ્નપ્રાપ્ત્યને દેખે છે, તેમજ સ્વપ્ન
જ (પ્રાપ્ત્ય જ) આ જગત છે તેમ તમે સમજો.
તે જીવો સ્વપ્નજગર કહેવાય છે. કોઈ ચોક્ક
સ્થાને અને કોઈ ચોક્ક સમયે કોઈ ચોક્ક સૂતેલા

* આ પચાસમા સર્ગમાં વાસનાની દૃઢતા-વિધિવાદા
એ આદિ ભેદોની વિચિત્રતાને લીધે કલ્પાર્થેલા જીવોના
સાત પ્રકારના ભેદો બતાવવામાં આવેલ, જેથી બોધ
દેક થાય.

જીવોને પોતાની મેળે જ સ્વપ્ન આવે છે. તે સ્વપ્ન-
પ્રાપ્ત્ય સમાન કર્મો અને સમાન વાસનાનો યોગ
આપણે વિષય થઈ જાય છે, તો આપણે તેમના
સ્વપ્નનરો છીએ. એ પુરુષોનો તે સ્વપ્નપ્રાપ્ત્ય
ઘણાં લાંબા કાળને લીધે જનતપણાને પ્રાપ્ત થઈ
ગયેલ છે; તેથી તેની અંદરના જીવોને સ્વપ્નજગર
કહેવામાં આવે છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા શબ્દ-
પ્રભસર્વરૂપ હોવાથી તે સર્વ હેઠાણે અને સર્વ-
રૂપ છે. આથી એ સ્વપ્નવાળા પુરુષોના આપણે
સ્વપ્નનર છીએ; કારણ કે આપણે તેમના
અંતઃકરણમાં વાસનારૂપે રહેલા છીએ તેથી તેમના
સ્વપ્નમાં કર્મોની સમાનતાને લીધે (ઉદ્યુજ્ય
થઈ જતા) જનત રહીએ છીએ.

રામ બોલ્યા : પ્રથમ જે કલ્પની અંદર આ
આપણે જગતરૂપી પ્રાપ્ત્યને સ્વપ્નરૂપે દેખનારા
એ જીવોનો જન્મ થયો હશે, તે કલ્પની કલ્પના
પણ હમણાં તો ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હશે; તે
પછી તેઓ એ સ્વપ્નમાંથી જનત થતાં તેમની
અતીત કલ્પમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પોતાની, આ આપણા
જગતરૂપી સ્વપ્નની ભ્રાંતિને અંતે દૈવ્યોગથી
ને એ જીવો તરવરાતને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય,
તો તેઓ મોક્ષને પામી જાય છે; અથવા તો એ
સ્વપ્નમાંથી જગી ગયા પછી વળી સંકલ્પ વડે
બીજા દેહોને પ્રારણ કરી લે છે, તેઓ પોતે
મનથી કલ્પી લીધેલા બીજા જગતના કલ્પને
દેખે છે; કેમ કે કલ્પનાના આભાસરૂપી વિશાળ
આકાશનું સંકલ્પપણું હોતું જ નથી. સંકલ્પરૂપ
જગતરૂપી જૂના ઉપસાનો ક્ષણ ક્ષીણોના
જેવો સ્વપ્નજગર નામનો જીવોનો ભેદ મેં
તમને કહ્યો. હવે સંકલ્પજગર નામના ભેદ વિષે
કહ્યું છું તે તમે સંભળો. કોઈ ચોક્ક પુરાતન
કલ્પમાં કોઈ ચોક્ક જગતમાં કોઈ ચોક્ક સ્થળે જે
પુરુષો નિદ્રા વિનાતા છતાં અંદર કેવળ ચોક્ક
સંકલ્પમાં જ પસાયણ થઈ રહ્યા હોય, ક્ષાતને
લીધે (મનોમય શરીર વડે) ગતિ કરવાવાળા
હોય, મનોરાજ્યને અધીન રહી તેની પછવાડે

જ આલનારા હોય, સંકલ્પની દૃઢતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ પૂર્વોચ્ચના અનુસંધાનને ભૂલી ગયેલા હોય, સાંકલ્પિક પદાર્થોમાં જ ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા તદાકાર થઈ જવાથી બહારની શારીરિક ચોષ્ટાચોષી સંહિત થઈ ગયેલા હોય અને ઘણા દાંયા કાળને લીધે એ સંકલ્પમાં જ જેમણે નિઃશંકપણેના આભિમાનને ધારણ કર્યું હોય, તે પુરુષો સંકલ્પ જાગર છે. એ સંકલ્પની શાંતિ થઈ જતાં વળી તે જીવો તેના તે દેહમાં પ્રથમના વ્યવહારનો અથવા તો કોઈ બીજા જ વિલક્ષણ વ્યવહારનો આશ્રય કરે છે અને તેની દૃષ્ટિમાં આપણે તેના સંકલ્પપુરુષરૂપ થઈ રહ્યા છીએ. એ પુરુષોના સંકલ્પરૂપી જીવનની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલા અને સંકલ્પમાં જ પાછા લીન થઈ થતારા આપણે સર્વ લોકો અને જીવો તોમની દૃષ્ટિમાં સંકલ્પજાગર છીએ એમ કહી શકાય છે. હવે હું કેવલજાગર નામના ભેદ વિષે કહું છું, તે તમે સાંભળો. સૃષ્ટિ કરવાના સંકલ્પથી વિસ્તરે રહેલા પ્રાણમાંથી આ કલ્પની અંદર પ્રથમ જ જાગતરેલા જીવો કેવલજાગર કહેવાય છે અને તેઓ પ્રથમ પોતાની ઉત્પત્તિ થવારૂપી સ્વપ્નથી સંહિત હોય છે. એ જીવો ફરી વાર ચોક્ષ પછી ચોક્ષ જન્મપરંપરાને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તેમ જ પ્રૌઢપણને પામી જઈ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં ગતિ કરતા રહે છે અને તેઓ ચિત્ત જાગર કહેવાય છે. પાછા તેના તે જીવો પ.પન. આવેશને લીધે જડસ્થાવરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, જાગ્રતદશામાં અજ્ઞાન વડે ઘટ્ટ થઈ રહે છે અને તેઓ ધનજાગર કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રચિત્તાર અને સત્સંગતિ વડે અજ્ઞાન-નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈ જઈ જ્ઞાનને પામે છે અને જાગ્રત અવસ્થાને ચોટલે જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતા દૃશ્યપ્રપંચને સ્વપ્નતા જેવા દેખે છે, તેઓ જાગ્રતસ્વપ્ન કહેવાય છે. જેઓ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જ્યાંથી પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે અને તુર્ગ (ચોથી સમાધિ) અવસ્થામાં રહેલા હોય છે, તેમની જાગ્રત આદિ અવસ્થા ક્ષીણ થઈ ગયેલી

હોવાથી તેઓ ક્ષીણજાગર કહેવાય છે. જેમ સમુદ્રના ક્ષીરોદ અને લવણોદ આદિ ભેદ છે, તેમ જીવોના પણ ઉપર પ્રમાણે સાત ભેદ છે, તે મેં તમને કહેલ છે. આ સર્વ સમજ લઈ તમે પરમકલ્યાણમાં પ્રસાદ થઈ જાગરો. હે સમચંદ્રજી ! તમે આ જગત પણ કાંઈક બીજી વસ્તુ છે, એવી દૈત્યગ્રાંતિનો ત્યાગ કરો; કેમ કે તમે હવે પરિપૂર્ણ રીતે ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની અંદર ચોક્ષસરૂપ થઈ રહ્યા છો. આથી ક્તિવ, ચોક્તવ આદિ ભેદ વિનાનું શૂન્યત્વથી સંહિત અને ધર્મ વિનાનું હોશથી અશૂન્યનારૂપી ધર્મથી પણ સંહિત એવું જે આદ્ય પદ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સત્ય ચિદરૂપે અવશેષ રહે છે, તે જ તમે છો. ૧ ૨૫

આંતિ પરિત્યજ જગદ્ગુણાત્મિકાં ત્વં વિદ્યે-
કલ્પધનતામલમાગતોઽસિ । શૂન્યત્વજિતન-
શૂન્યતયા ચ મુક્તં તેન દ્વૈયકયકવિમુક્ત-
વપુસ્સ્વમાચમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીજેગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાધિનાં સાત પ્રકારના જીવો નામનો સર્ગ
૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો*

બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં જગતની સ્થિતિ

૫૦ મો સમાપ્ત

કયં કેવલજાગ્રત્યવસ્થાનનર્થકમ્ ॥

પરાત્તિકલ્પતિ બ્રહ્મન્ મગનાદિવ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

સમ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આપે કેવલ જાગ્રત નામનો ભેદ રહ્યો, તો આકાશમાંથી જેમ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય, તેમ પરપ્રાણમાંથી તે આકાશ ને નિરર્થક શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાપુરુષદેવ ! તમે સમચંદ્રજી ! કારણ વિના કશું કાર્ય સંકલનું જ નથી;

* આ ચોક્ષવચ્ચ સર્ગમાં બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં આ જગત ઉત્પન્ન જ નથી થયું એમ જણાય છે, આત્મ-દષ્ટિ થતાં તે મુખરૂપે ભેદ છે અને જ્ઞાન થતાં જગત નિરવયક બ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે; એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

માટે કેવલજગત નામનો કોઈ પણ ભેદ (ઝરણુનો અભાવ હોવાથી) અહીં સંભવનો નથી. જ્યારે કેવલજગત નામના ભેદનો અસંભવ છે, ત્યાર પછી બીજા પણ સર્વ જીવોના ભેદ. ઝરણુના અભાવને લીધે પાયા વગરના થઈ જઈ જીવના અસ્તિત્વ માટે સંભવતા જ નથી. પરંતુ: તો અહીં કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને કરાતો નાશ પણ થતો નથી. નામ અને રૂપવાળા વિષયોની કલ્પના પણ અધિકારી પુરુષોને તે વિષયનો ઉપદેશ આપવા માટે જ કરવામાં આવી છે.

સમ યોદ્યા : શરીરોને કોણ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મન-બુદ્ધિ આદિમાં પેરણા મૂકી સ્નેહ-રોગ આદિ બંધનો વડે બાંધી દઈ કોણ, પ્રાણીઓને મોહ ઉપજાવે છે?

વસિષ્ઠ યોદ્યા : શરીરોને ઉત્પન્ન કરનાર પણ કોઈ નથી; તેમ જ પ્રાણીઓમાં મોહ પેદા કરનાર પણ કોઈ નથી; પરંતુ જળ જેમ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તરંગ આદિરૂપે થઈ રહે છે, તેમ અનાદિ અને અનંત ચૈતન્ય આત્મા જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર નાના પ્રકારના પદ્મોને આકારે વિવર્તભાવે થઈને રહે છે, કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ છે જ નહિ, પરંતુ જેમ કે, ઈ બીજામાંથી સુંદર મોટું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સર્વ બાહ્યસૃષ્ટિ અંદર રહેલા ચિદાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. હે સમચંદ્રણ ! જેમ કોઈ સુતારે સ્તંભની અંદર કોતરેલી પૂતળી સ્તંભમાં રહેલી જ છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર જ આ જગત રહેલું છે. ચૈતન્ય આત્મતત્ત્વ દેશકાળ વડે અનંત છે અને એક છે. તેને વિષે, બહારની અને અંદરની સર્વ સૃષ્ટિ પુષ્પના સુગંધની પેઠે સર્વે પ્રસરી રહી છે, એમ તમે સમજો. વાસનાનો ક્ષય થઈ જાય એટલે આ પોતાનો આત્મા જ પરલોકરૂપ છે એમ સમજો; કેમ કે જ્ઞાને લીધે શાંત થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષોને મન પૂરેલોક વગેરેની કલ્પના આ લોકમાં જ છે, એટલે તેમને કોઈ

વાસનાનો ઉદય થાય ? એ સત્ય પરમપદરૂપ આત્મા જ દેશ, કાળ, ક્રિયા, લોક અને ચિત્ર વગેરે નામરૂપે અનેક છે. તે જ દેશ-કાળ આદિ નામરૂપથી તે સંહિત છે, છતાં તે સવ શૂન્ય નથી. હે સમચંદ્રણ ! દૃશ્યને વસ્તુ તરીકે નહિ જાણનારા અને સાક્ષીરૂપે રહી સર્વનો અનુભવ કરનારા તત્ત્વવેદા પુરુષોની જ દૃષ્ટિએ પરમપદની અંદર પહોંચી શકે છે; બાકી બીજા પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ કોઈ દિવસ પણ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. જેઓ અપળ અને ગંભીર એવ. અર્થભાવરૂપી ખાડામાં પડેલા હોય છે, તેઓ કોઈ દિવસ એ પ્રકાશમય પરમપદને જોઈ શકતા નથી. ચૌદ પ્રકારના (ચૌદ લોકમાં રહેલા) અનંત પ્રાણીઓના સમૂહોથી ગીચ થયેલા આ જગતની દૃષ્ટિ વિવેકી તત્ત્વરૂપ પુરુષની નજરમાં પોતાના શરીરના એક એવથવ જેવી લાગે છે. તારિત્વક દૃષ્ટિથી જોતાં, ઝરણુના અભાવને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. વ્યવહારુદૃષ્ટિ વડે જોતાં, જેવું ઝરણુ હોય તેવું જ કાર્ય થાય છે. જે ઝરણુની અંદર કાર્ય રહેલું જ હોય, તો પછી તેનું ઝરણુપણું ક્યાં રહ્યું ? કેમ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે અનુભવમાં આવવાથી, એ ઝરણુ કાર્યરૂપ જ છે, તેથી જ પ્રમાતા ચિત્રમાં કોઈ જગતની વૃત્તિ સ્ફૂરે નહિ, તો એ બંને કાર્ય-ઝરણુ પણ રહી શકે નહિ; એટલે વસ્તુતઃ એ બંનેની સત્તા જ અસત્ય કરે છે. જેમ શાંત સમુદ્રની અંદર તરંગ, ચકરીયો ઇત્યાદિ રહેલાં છે, તેમ વિકારોસંહિત પ્રલમમાં જગત, ચિત્ર આદિ વિવર્તભાવથી રહેલ છે, જેમ માટીના પિંડામાં ઘડો, શાશવ વગેરે અનેક પ્રાણો હોય છે અને સુવર્ણ જેમ પોતાની અંદર ક્રકાંકુડળ આદિ નાના પ્રકારના આકારોને ધારણ કરી રહે છે, તેમ તિર્મળ, નિર્વિઘ્ન પરબ્રહ્મ જ પોતાની અંદર સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે અને સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. ચિત્રનો નિરોધ ન હોવાને લીધે, સ્વપ્ન અવસ્થામાં, ચિત્રની અંદર અનેક વાસનાઓ અને આસકિતરોગોને લીધે વિષયો સત્ય લાગે છે, તેથી ઊલટું જો આત્મ-

સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, તો જગત અવસ્થા પણ અસત્ય લાગે છે. જગતપ્રપંચ કેવળ મનની કલ્પનાથી જ ઊભો થયો છે એમ સમજાઈ જાય, તો તે ઝાંઝવાના જળ જેવો નિમિષ જ થઈ રહે છે. જો તે વિવેકવિચારથી નિર્મળ થઈ જાય, તો તે સ્વપ્નના જેવો જ અનુભવમાં આવે છે. જેમ વર્ષાકાળ જતો રહેતાં વરસાદનાં વાદળાં સ્ફુલભાવને છોડી દે છે, તેમ જ્ઞાન સારી રીતે સુદૃઢ થતાં તે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતાના દેહ સાથે સર્વ પ્રાણીઓ સ્ફુલભાવને છોડી દે છે. (સ્ફુલભાવથી રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપ દેખાય છે.) જેમ વરસવા માંડેલો વરસાદ છેવટ સાવ વરસી જઈ ચાકાકારૂપ થઈ જાય છે, તેમ સત્ય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, અહંકાર સહિત જગત શમી જાય છે. જ્ઞાન થતાં શરદઋતુનાં વાદળોની પેઠે ફિક્કો પડી ગયેલો, નિર્મળ થઈ ગયેલો અને ઝાંઝવાના જળની પેઠે સાવ મિથ્યા જણાયેલો દૃશ્યભાવ ફરી વાર તેનું તત્ત્વ શોધવા જતાં ગળી પડી ક્યાંય જતો રહે છે. જેમ બળતા અગ્નિમાં નાખેલું સોનું, કાષ્ઠ અને ધી અગ્નિની અંદર ભસ્મરૂપ થઈ એક જ સ્વરૂપ બની જાય છે, તેમ તત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં જગત, ચિત્તા વગેરે સર્વ એકભાવ બની જાય છે. જેમ કોઈ ઘરના ખૂણમાં ભૂત ભસ્મું છે એવું કે, ઈ બાળકને લાગે, પણ સત્ય સમજતાં તેની બ્રાંતિ દૂર થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનથી ખરી સમજણ આવે છે, એટલે આ ત્રણે લોકના સંબંધમાં જે કાંઈ તેનું સાક્ષરપણું જણાય છે, તે ક્રમે કરી કીણી બની જાય છે. જીવરૂપ સાક્ષી-ચૈતન્ય અનંત અને નિરાકાર છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપની અંદર, વિનાશરૂપે પોતાની મેળે જ જગત, ચિત્ત આદિની વિવર્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં આકાર વગેરે ક્યાંથી જ હોય? જીવરૂપ સાક્ષીચૈતન્યને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેને જગત, ચિત્ત વગેરે સંસારનો પ્રપંચ દેખાય છે, પણ જ્ઞાન થતાં એ અમન આપોઆપ નાશ પામે છે. પછી તેમાં આકાર

વગેરે ક્યાંથી જ હોય? જગતપ્રપંચ સ્વપ્નના જેવો અસત્ય છે એમ સમજવામાં આવે છે. એટલે તે પોતાના સ્ફુલભાવને (સાક્ષરપણાને) છોડી દે છે અને અગ્નિ વડે તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે પરમ કોમળતાને પામે છે. જેમ સુવર્ણ પોતાના સુવર્ણભાવને છોડ્યા વિના કડાં, કુંડળ આદિરૂપ થઈ રહે છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં સદ્મા છતાં, દેશકાળ વિના જ જગતપ્રપંચ અને સ્વપ્નપ્રપંચને રચી લે છે અને કેમ જાણે પોતે જ સાક્ષરસ્વરૂપ બન્યો હોય એમ દેખાય છે. આમ વિવેકજ્ઞાન પ્રકટ થતાં, જગતપ્રપંચ સ્વપ્નતા જેવો તુચ્છ અને મિથ્યા જણાય છે; એટલે જેમ શરદઋતુ ચાલી જતાં જળનો પ્રવાહ હલકો અને શાંત પડી જાય છે, તેમ જ્ઞાન ને લીધે વિષયભોગ સંબંધી રાગ (પ્રેમ) હલકો અને શાંત પડી જાય છે. આતિ તુચ્છતાને પામેલી દૃશ્ય સંબંધી શૈલા ભલે પોતાની આંખ આગળ ઊભી હોય, તોપણ વિવેકી પુરુષને જાણી ગયા પછી વિચાર કરતાં સ્વપ્નના પદાર્થો તરફ રુચિ નથી બની, તેમ તેને એ દૃશ્ય તરફ પણ રુચિ જ નથી નથી. પોતાના આત્માની અંદર શાંતિ મેળવી એ ક્યાં અને આ શુદ્ધ વિષયોમાં લોભાનું એ ક્યાં? જો જ્ઞાની પુરુષોને પણ વિષયોમાં રુચિ થવી સંભવે, તો શુભુષિ વ્યવસ્થાની અને જગત અવસ્થાની પણ એકતા સંભવે અને મૂઢ પુરુષો તથા તરવણી પુરુષનું પણ એકત્ય સંભવે, આ જગત કેવળ મનોમય છે, બ્રાંતિરૂપ છે અને તેનું સ્વરૂપ સ્વપ્નતા જેવું સાવ મિથ્યા છે. ચાવો નિઃશય થઈ ગયા પછી આ જગતની અંદર રહેલી માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદાર્થોમાં મનાયેલી સત્યબુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે, હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! ઝંઝવાનાં જળ જેવા અને અસત્ય એવા દૃશ્ય પદાર્થો ભલે સામે ઊભા હોય, તોપણ તે કયા વિવેકી પુરુષને રુચિ ઉત્પન્ન કરે? જગત વિષયો સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે, એટલે શાંત બુદ્ધિશાળો વિવેકી પુરુષ એ જગતને બળિયામાંથી પડતાં દીવાનાં કિરણો જેવું ક્રાંતિમાન

તથા ચિદાકાશની પેઠે નિરાકાર જુઓ છે. જગત પ્રપંચ કેવળ ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ જ છે, એમ જ્ઞાન વડે સમજાઈ જાય છે, એટલે પછી તેને માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદ્યથોમાં સુધિ પોદા કરનારી ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ ભાવના પણ નાશ પામે છે. એક વાર અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવું સમજાઈ જાય છે, પછી તેની ઉપાદેય બુદ્ધિ કયાંથી જ રહે? જગ્યા પછી સ્વપ્નનું જ્ઞાન થાય એટલે સ્વપ્નમાં જોયેલા સુવર્ણને લેવાની કોણ દોડધામ કરે? જેમ સ્વપ્નને સ્વપ્નરૂપ જાણ્યા પછી, તે સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદ્યથો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે, તેમ દૃશ્યનું પણ વાસ્તવ રૂપ જાણવામાં આવે, એટલે દૃશ્યપદ્યથો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે, ત્યારે દ્રશ્ય તથા દૃશ્ય સંબંધી દરશને લીધે ઉત્પન્ન થતા રગદ્વેષ આદિ દોષોરૂપી ગ્રંથિ પણ છેદાઈ જાય છે. જ્ઞાન થવાથી જેની બુદ્ધિ શાંત થઈ છે તેવો વિવેકી પુરુષ બાંધુ આદિમાં આસક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે, તેના સંકલ્પ શાંત પડી જાય છે, તે આઈકારથી રહિત થાય છે અને વિષયો વિષે નિઃસ્પૃહ બને છે. તે સંસારના વિષયોમાં રહેલી આસક્તિને વશ થઈ નકામે પ્રયાસ કરતો નથી, કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે અને શાંતિ પામે છે. જેમ દીવાની શિખા ચોલવાઈ જતાં તેનાં ફિરણો પણ ચોલવાઈ જાય છે, તેમ વિષય સંબંધી રાગ દૂર થવાથી, વાસના પણ ચોલવાઈ (લયને પ્રાપ્ત થઈ) જાય છે, ગંધર્વનગરની પેઠે પ્રથમ ભ્રાંતિરૂપ દેખવામાં આવતું આ સર્વ જગત જ્ઞાનનો ઉદય થતાં દીપકનાં ફિરણોના સમૂહની પેઠે પ્રકાશરૂપ, નિરાકાર અને આકાશના જેવું શૂન્ય અને કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ દેખાય છે. તત્ત્વ પુરુષની સાતમી ભૂમિકામાં રહેતો હોવાથી તેમ જ પરબ્રહ્મમાં (વૃત્તિનિરોધ દ્વારા) એકસ્વરૂપ થવાથી, પોતાના દેહને, આકાશને, શૂન્ય કે સ્ફેડુણને, એ કશાને (સુષુપ્તિવાળાની પેઠે) દેખતો જ નથી. એ પરમતત્ત્વની અંદર પોતાનો આત્મા (દેહ, મન, જીવ આદિ) પણ

નથી, શૂન્ય પણ નથી, જગતની કલ્પના પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી અને દૃશ્યપ્રપંચનો ઉદય પણ થયેલો જ નથી; છતાં તેની અંદર સર્વ વિવર્તરૂપે રહેલ છે. દેહની ઉપાધિને લીધે ભૂમિકા આદિનો જે ભાવ અનિવેકી પુરુષોના જોવામાં આવે છે, તે પણ જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવભુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનને લીધે વ્યસ્ત પામી શૂન્ય જ કાગે છે. પોતે ભલે કોઈ ભૂમિકામાં હોય, પરંતુ તેની દૃષ્ટિએ તે ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. એ ચિદાત્માને વિષે સમગ્રિથી એકરૂપતાને પામવાથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શાંત આકાશને ધારણ કરે છે. તે આકાશના જેવો નિર્મળ થઈ રહે છે, નિઃસંગ થઈને જ રહે છે અને દેહધારી હોવા છતાં તેને કશું અભિમાન ન હોવાથી તે દેહરહિત જેવો જ હોય છે. મનનો લય થવાથી તે મૌન ધારણ કરે છે. તે નિરુદ્ધ અવસ્થાને પામ્યો હોય છે, તે સંસારસાગરને તરી ગયેલો હોય છે અને તે કર્મના અંતને પ્રહોત્ર્યો હોય છે. સ્વેદજ, જગ્યુજ, ચંક્રજ અને ઉદ્ભિજ, એમ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં શરીરો, આ સર્વ લોકો, આકાશ, પર્વતોના સમૂહો અને તે સર્વને ઉત્પન્ન કરનારાં, તેનાં અસાધારણ કારણો, એ બધાનું ઉપાદાન-કારણ મૂળ અજ્ઞાન જ છે; માટે એ મૂળ અજ્ઞાન જે જ્ઞાન વડે ગલિત થઈ જાય, તો પછી શરીર, લોક આદિ આ સર્વ જગત ભલે (અનિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં) હો, તોપણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે સાવ મિથ્યા જ અનુભવમાં આવે છે. આમ સર્વ વિકલ્પો ગળાઈ જવાથી, શાંત અંતઃકરણવાળો વિવેકી યોગી પુરુષ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને જ સારરૂપ સમજે છે, પરમ શાંતિરૂપી અમૃત વડે સદાગ્રજ તૃપ્ત રહે છે અને આવણુમાનથી રહિત એવા બ્રહ્મમાં જ સ્થિર રહે થઈને રહે છે.

સંજ્ઞાતાંતઃકરણો ગલિતવિકલ્પઃ સ્વરૂપ-સારમયઃ । પરમશમામૃતતૃપ્તિરિષ્ટિ વિદ્વામિરા-વરણઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાસમાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

ઉત્તરાર્ધના 'વિશ્રાંતિયોગોપદેશ' નામના

સર્ગ ૫૧ માં સમાપ્ત

સર્ગ પર મો*

ચૈતન્ય જગતરૂપે થયેલું છે

રામ કવચ

બોલો જગદિવામાતિ મુને ચેન ક્રમેણ હ ।

તં ક્રમેણ ક્રમં ક્ષુદિ મૂળો મેદનિવૃત્તચે ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! કૃતસ્થ ચૈતન્ય આત્મા, જે ક્રમ વડે જગતના જેવે ભાસે છે, તે ક્રમભેદ દૂર થાય તે માટે આપ ફરી વાર ક્રમ-વાર કહી બતાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આતિ ચાલ્ય સ્મૃતિવાળો મૂઢ મનુષ્ય જગતને એક વૃક્ષની જેમ જેટલું જુઓ છે, તેટલું જ તેના મનમાં સ્ફુરે છે પરંતુ જેટલું તે તેની દૃષ્ટિમાં આવતું નથી; તેટલું તે તેના ચિત્તામાં સ્ફુરતું નથી. (આ વાત દૃષ્ટિશુદ્ધિવાદનો અનુકૂળ છે.) પરંતુ વિવેકી પુરુષ તો પૂર્વપર સંબંધ સાથે શાસ્ત્રોના અર્થોનો વિચાર કરે છે, કોઈ નિષિદ્ધ વસ્તુ પોતાની આંખ આગળ હોય તોપણ તે તેને 'ભોગ્ય' તરીકે સ્વીકારતો નથી. આથી તમે ચિત્તાશુદ્ધિ કરનારાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં નિષ્ઠા રાખો, માત્ર શાસ્ત્રના અર્થોનો વિષે જ ચિત્તાને પરોવી રાખો, મૌન ધારણ કરીને તેનું મનન કરો અને જ્ઞાનની શોભારૂપ એવા આ મારા ઉપદેશનો સાંભળો. આ દૃશ્યસમૂહની ભ્રાંતિ અગ્રિયારૂપ છે અને જેમ ઝાંઝવાના જળની નદીમાં જળ હોતું નથી, તેમ આ દૃશ્યભૂત જેવું ધ્રુઈ પણ છે જ નહિ. આમ છતાં જે વિષયનો હું તમને હમણાં ઉપદેશ આપનાર છું, તે વિષયનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે તમે મારા કહેવાથી તેને ક્ષણભગ સ્તન્ય જેવે સમજી મારું આ કહેવું સાંભળો. આ ભ્રાંતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ તર્કવિતર્કની આ ઘડીએ કોઈ જરૂર જ નથી;

* આ ભાવનમા સર્ગમાં તાર્કિક પુરુષોના તર્કો વડે ઊભી થયેલી બીજા અનેક કલ્પનાઓનું ખંડન કરી કૃતસ્થ ચિદ્રૂપ આત્મા જ અનિર્વચનીય જગતને આધાર (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે, તેનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું.

કેમ કે જ્ઞાન થતાં આ દૃશ્ય પ્રપંચ પણ નથી અને આ ભ્રાંતિ પણ નથી, એ વાત પોતાની મેળે જ તમારા સમજવામાં આવી જશે. અનેક પ્રકારે બેટેલું જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત દેખાય છે, તે સર્વ પ્રલયકાળમાં નાશ પામે છે. આ જગતમાં ભૃલોક વગેરે અવલોકનો નાશ થાય, એટલે આ જગતનો પણ અવશ્ય નાશ થાય જ. એમાં કોઈ અટકાવ કરી શકે એમ નથી કેમ કે ઘડામાં રહેલા પાણીનું ટીપું ટીપું ઉલેચી લેવામાં આવે છે, તો અંધું પાણી ચાલ્યું જાય છે, આમ વસ્તુમાત્રનો નાશ સિદ્ધ થાય છે, એટલે જગતનું પ્રાણરૂપપણું સંભવતું નથી; કારણ કે જગત પણ પ્રાણનું સ્વરૂપ જ છે; એટલે જગતના નાશ સાથે તેનો પણ જો નાશ માનવામાં આવે, તો તે પ્રાણ અનંત અને સત્તાવાળું છે એમ કહી શકાય નહિ. 'મદિરાના કણોમાં જેમ મદશકિત રહી છે, તેમ પૃથ્વી આદિ જડ મહાભૂતોમાં ચૈતન્ય નામનો એક શક્તિ રહી છે,' આવેલા આ ઈકનો વાદ છે, પણ તે આપણુ આસ્તિકો આગળ ઊભો રહી શકતો નથી. આપણા મતમાં તો દેહસિદ્ધિ અંદર રહેલા વિજ્ઞાનને અધીન છે; માટે સ્વાપદેહની પેઠે એ જગતદેહ પણ આભાસ. માત્ર છે અને તાર્કિક દૃષ્ટિએ તે છે જ નહિ. આ દૃશ્યની શોભા નાશ પામી જાય છે માટે તે પ્રાણરૂપ નથી, તેમ તે પ્રાણથી જુદી છે એમ પણ નથી; તે તો અનિર્વચનીય અને અવિદ્યારૂપ છે. આમ માનવાથી પ્રાણવિદ્યા વડે તેનો વ્યાધ થઈ જતાં શાસ્ત્રની સફળતા કાયમ રહે છે અને એ જ યોગ્ય છે; બીજી વાત અસાધ્ય બંધબેસતી થતી નથી. જે સૃષ્ટિ પ્રલયકાળમાં એક વખત નં.૧ પામી હોય, તેની તે જ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત અસંભવિત છે; કેમ કે જે નષ્ટ થઈ ગઈ તેને પાછો સંભવ શી રીતે ઘટે? અને પાછી તેની તે જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ કે બીજી એ વિષે કશો પાકો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, માટે તે અનિર્વચનીય છે, એ વાત અમારા વિચાર પ્રમાણે વધારે યોગ્ય લાગે છે; કેમ કે અમે

અનુભવને અનુસરી ચાલનારા છીએ. આવયવ-
વાળા પદાર્થો જ પ્રલયકાળમાં અવયવરહિત
આકાશરૂપે થઈ રહેલા હતા, એ વાત પણ અસત્ય
લાગે છે; કેમ કે સાવયવ પદાર્થો નિરવયવરૂપે શી
રીતે રહી શકે? કદાચિત્તએ સાવયવ પદાર્થો
નિરવયવ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતાની
પૂર્વની અવસ્થાને ધારણ કરી રહ્યા હતા એમ
માનવા બેસીએ, તો પ્રલયકાળમાં પણ તેના
સાવયવપણાનો નાશ થતો નથી એમ સિદ્ધ થાય
છે. હવે પ્રલય અને સૃષ્ટિ એ બંને એકબીજામાંથી
એકબીજાની ઉત્પત્તિ થવાથી કાર્ય-કરણના જેવાં
પરસ્પર થઈ રહ્યાં છે; તે બંનેનું આમ એકરૂપ-
પણું સ્વીકારવા જતાં કાર્યકરણપણાનો ભેદ ઊડી
જાય છે અને તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલો
અદૈતવાદ જ આવી ઊભો રહે છે. જે પદાર્થ
દેખવામાં આવતો હોય છતાં પણ તત્ત્વવિચાર
વડે જે શુન્યતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય તે નહ જ છે,
એમ તમે સમજો; કેમ કે તે દેખાતાં છતાં વસ્તુતઃ
(સ્વનાપુરુષની પેઠે) નથી જ. જો બીજું કંઈ
નાશનું સ્વરૂપ હોય તો તે કેવી જાતનું છે, તે
તમે સુખથી ભલે કહો. ફરી વાર ઉત્પત્તિ થતી
જેવામાં આવવાથી નાશ પામલા પદાર્થનું વચ-
માં પણ અસ્તિત્વ જ છે, એ ક્ષપના પણ ઘટતી
નથી; કેમ કે તેનો તે જ આ પદાર્થ છે, એવું
જ્ઞાત કોને થાય છે? બ્રહ્મા (લૌકિક-દૃષ્ટિએ)
સર્વ પદાર્થ અવશ્ય તરવર છે. તેથી એક પદાર્થ
નાશ પામ્યો અને આ વળી બીજો તેવો જ ઉત્પન્ન
થયો, એવી ક્ષપના ક્રાંતિક સંભવિત લાગે છે.
કેંદ્ર મૂળથી માંડી શિખા સુધી આપ, ઝાડમાં
તેની ઉંચાઈ, તેનાં ફળો, તેની શાખાઓ, ઉપ-
શાખાઓ, પત્ર, પુષ્પ ઇત્યાદિમાં બીજસરતા
જ વ્યાપીતે રહી છે. જોકે તે વચમાં ફળ, શાખા
આદિરૂપે દેખાય છે, તોપણ એ બીજસરતા જ
સર્વત્ર એક અખંડપણે રહેલી છે, એવી ચૈક્ય-
દૃષ્ટિ થાય, તો પછી શાખા આદિની જુદી સરતા
ત જાણતાં બીજ-વૃક્ષનું કાર્યકરણપણું કયાં
રહે? આવી જ રીતે સૃષ્ટિ, પ્રલય, દેશ, કાળ,

ક્રિયા આદિરૂપે પ્રસરી રહેલું એક ચૈતન્યરૂપ
બીજ જ દેખવામાં આવે છે. તે સર્વરૂપે વિવર્ત-
ભાવથી થઈ રહ્યું છે એવી જો દૃષ્ટિ થાય તો
પછી તેના કાર્ય-કરણ ભાવ કયાં રહે છે? જ્યાં
વજ્રની જરૂર હોય ત્યાં જો એક ધડો કંઈ
ઝામનો નથી, તેમ એક વિદ્યાત્મા પોતે જ
ક્રિયારૂપ અને ફળરૂપ થઈ રહે, તો તે કંઈ
કરી શકતો નથી. સર્વ દર્શનોત્તર સિદ્ધાંતમાં એક
વસ્તુને વિષે અનેક પ્રકારના ભાવોના ભેદનું
નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. હવે પરમશરીરૂપ
ચિન્મય વસ્તુને વિશે અનેક પ્રકારના સ્વભાવોનો
ભેદ ખરી રીતે છે જ નહિ; તો પછી આ વિશે
વિવાદ કરવાનું આપણને શું પ્રયોજન હોય?
આ બાબતમાં વિચાર કરતાં અનુભવપ્રમાણથી
છેવડ એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ વિદ્યાત્માનો
જ એક વિવર્ત છે, તેથી તે અનાદિ, અનંત,
શાંત ચૈતન્યરૂપ છે. તે આકાશ પેઠે નિર્લેપ
છે, નિરાકાર છે અને માત્ર બોધરૂપ જ છે. એ
તત્ત્વ જેવી રીતે (અવિદ્યાને લીધે) અનુભવ-
માં નથી આવતું, જેવી રીતે (વિદ્યા વડે)
અનુભવમાં આવે છે તથા જેવી રીતે એ તત્ત્વજ્ઞાન
સિદ્ધ થાય છે, તે સર્વે હું તમને કેમથી કહી સંભ-
ળાવું છું. મહાપ્રલયમાં જ્યારે મહાદેવ (હિરણ્ય-
ગર્ભ) સુધીના સર્વ દૃશ્યસમૂહ મન, બુદ્ધિ અને
કર્મ સહિત નાશ પામે છે, જ્યારે આકાશ પણ
લયને પામી જાય છે, જ્યારે કાળ સ્થિતિવિહીન
થઈ જાય છે, જ્યારે વાયુ અને તેજ પણ
અત્યંત અભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જ્યારે
અંધકાર પણ નાશને પામી જાય છે, જ્યારે
જળ (પૃથ્વી) આદિ પણ ઘણા લાંબા કાળ
સુધી ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને દૂધમાં
જ્યારે સર્વ નામ-રૂપનો સમૂહ અત્યંત અભાવને
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે શાંત, અનુભવરૂપ,
નિત્ય, નિર્મળ, બાધને પ્રાપ્ત થઈ જનારાં નામ-રૂપ
વિનાશ, અનાદિ, અનંત, શુદ્ધ અને સ્વચ્છ
એવું કાંઈક અનિર્વચનીય તત્ત્વ જ અવશેષ
રહે છે. એ તત્ત્વ ઇન્દ્રિય વડે ત જાણી શકાય

તેવું અવ્યક્ત છે, આતીન્દ્રિય છે, નામથી પણ રહિત છે, સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે, શૂન્ય જેવું છે, વ્યવહારુદ્દિષ્ટને જોતાં કાર્યરૂપ તથા કારણરૂપ છે અને તે જ પરમપદરૂપ છે, એ તરવ વાયુરૂપ પણ નથી, આકાશરૂપ પણ નથી, બુદ્ધિરૂપ પણ નથી અને શૂન્યરૂપ પણ નથી. આધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે કરાણરૂપ નથી ને આરોપિતદૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે સર્વરૂપ છે, એ પરમતરવરૂપી ચિદાકાશ કોઈકે જુદી જ તરેહનું છે અને અવર્ણનીય છે, એ પરમતરવ કોઈકે મુક્ત થઈ રહેલા તરવેરતાના જ અનુભવમાં આવે છે અને એ પુરુષની સ્થિતિ નિરંતર એ પરમપદમાં જ હોય છે. બીજા વેદ આદિ આગમો કેવળ તેનું વર્ણન કરી બતાવે છે, બાકી તે અનુભવગમ્ય છે, એ તરવ કાળરૂપ પણ નથી, મનરૂપ પણ નથી, સ્વભાવરૂપ પણ નથી, કાર્યરૂપ પણ નથી, કારણરૂપ પણ નથી, દેશરૂપ પણ નથી કે દિશારૂપ પણ નથી અને દેશ -કાળના મધ્યરૂપ કે અંતરૂપ પણ નથી. તે તરત જાણવામાં આવે તેવું પણ નથી અને સાવ ન જ જાણી શકાય તેવું પણ નથી. એ આતિ સ્વચ્છ ચૈતન્યતરવ તો કોઈકે અવર્ણ્ય જ છે, તે તો જ્ઞાનના પારને પહોંચી ગયેલા, સંસારના જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટી ગયેલા અને પંચમ ભૂમિએ આદિ યોગની ઉરામ ભૂમિએ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા મહાત્માઓના જ અનુભવમાં આવે છે. હે શાંતિમાન ર.મચંદ્ર! જે જે પદાર્થોનો મેં ચાહી નિષેધ કર્યો છે, તે તે પદાર્થોનો શ્રુતિ આદિમાં પણ સર્વત્ર નિષેધ કરાયેલો જ છે. આપણી બુદ્ધિ ૧૬ જ તે સમુદ્રના તરંગોની પેઠે બ્રહ્મની અંદર પરિચિન્ત રૂપે (પરિભ્રાણવાળા) કલપાયેલા છે, જેમ કોઈ મોટા સ્તાંભની અંદર જુદી જુદી જાતની પૂતળીઓ રહેલી જ હોય છે, તેમ આ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મની અંદર રહેલા જ છે. આમ સર્વ પદાર્થો એ તરવની અંદર રહ્યા છે અને નથી પણ રહ્યા. એ તરવ સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ પણ નથી; એ જ તરવ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને નથી

પણ થઈ રહેલ. એ જ તેની અલૌકિકતા છે. એ પરમપદરૂપ તરવ જે રીતે સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે અને જે રીતે સર્વ પદાર્થોથી રહિત છે, તે એ તરવની અંદર જ ગળી જઈ પરિણામ પામી ગયેલા તરવનું પુરુષો જ જોઈ શકે છે. સર્વના આદિરૂપ પરમપદ અનુભવી પુરુષને (આરોપિત દૃષ્ટિએ) સર્વરૂપ થઈ રહેલું લાગે છે, સર્વના આત્મારૂપ લાગે છે અને સર્વ પદાર્થો વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે. વળી તે (આધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોતાં) સર્વ પદાર્થો વિનાનું દેખાય છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્ર! સર્વ પદાર્થોના અભાવનો અનુભવ કરાવનારું નિર્બીકલપ સમાધિ સુધીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજી સુધી તમને ઉત્પન્ન થયેલું નથી. તમને જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ આ બાબતમાં (જ્ઞાનની અપૂર્ણતામાં) પુરાવો આપે છે. જે પુરુષ યોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય છે અને સર્વ દૃશ્યના આભાસથી પણ રહિત એવા છેવટ થનારા તરવસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે, સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળો હોય છે અને શાંત હોય છે, તે જ એ ખોતાના સ્વરૂપજૂત પરમતરવને દેખી શકે છે. જેમ સુવર્ણના પિંડની અંદર કે.ઈએ કલપના વડે માની લીધેલો મુદ્રા-ચોતો સમૂહ હોય છે, તેમ એ નિલેપ તરવની અંદર આમુક પદાર્થ છે, આ હું છું અને આ તમે છો વગેરે ત્રણ કાળમાં વ્યાપી રહેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ આવસ્તુરૂપે રહી હોય છે; પરંતુ સુવર્ણના પિંડમાંથી જેમ અનોકે જાતની સુવર્ણમુદ્રાઓ મળી શકે છે, તેમ પરમાર્થરૂપ પરમાત્માથી જુદું એવું જગત જોવામાં કે જાણવામાં આવતું નથી. આત્મા સદાકાળ જગતથી અભિન્ન છે, છતાં જગત આત્માથી ભિન્ન નથી; તે તો આત્માના અંગરૂપ જોવામાં આવે છે. જેમ સુવર્ણ બાબતુ-ખંધરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ જગતરૂપ છે. આમ બ્રહ્મતરવ જ વિહારે પામ્યા વિના વિવર્ત-ભાવથી જગતરૂપી દૈતભાવવાળું થઈ રહ્યું હોય એમ ભાસે છે, એ તરવ દેશ -કાળ આદિ શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તરૂપ થનારાં જાતિ, બુદ્ધ,

ક્રિયા વગેરેથી રહિત છે અને આધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોતાં તો તે જ દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિરૂપ પણ થઈ રહેલ છે. આ સર્વ તેની આંદર છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં નથી પણ રહ્યું. જેમ સમાનભાવમાં રહેલા જળની આંદર (નિગૂઢપણે) તરંગ આદિ રહેલ જ છે, જેમ ચિત્રકરના ચિત્રમાં ચિત્ર કલ્પનારૂપે રહેલ જ છે અને જેમ મૃતિકાના પિંડમાં મૃતિકાના પાત્રો રહેલાં જ છે, તેમ આ જગત (આધ્યારોપદૃષ્ટિએ જોતાં) બ્રહ્મની આંદર રહેલું જ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત એ ચૈતન્યતત્ત્વની આંદર ભિન્નરૂપે રહેલું નથી, તેમ અભિન્નરૂપે રહ્યું છે એમ પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વડે જોતાં એ જગત છે જ નહિ અને ઉપરઉપરથી જોતાં તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. આ સર્વ નિત્ય અને અચિદ્ગતિ એવું ચૈતન્ય જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન થતાં, શાંત બ્રહ્મને વિશે તે જગત પણ શાંત બ્રહ્મરૂપે રહેલું જ અનુભવમાં આવે છે. આ ત્રણે લોકરૂપી પૂતળી બ્રહ્મરૂપી કાષ્ઠની (સ્તાંભની) આંદર નહિ કોતરવા છતાં (પોતાના ચિત્રમાં કલ્પનારૂપે ગ્હાથી) પોતાના સક્ષીરૂપી શિલ્પીને (કારીગરને) જાણે તે દૃશ્યરૂપે અનુભવમાં આવતી હોય તેવી થઈ રહેલી છે. સ્તાંભની આંદર (નિગૂઢપણે) રહેલી પૂતળીઓ તેમનો આકાર કોતરવાથી દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ આ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની આંદર તો સમુદ્રના તરંગોની પેઠે કશો વિચાર ન થતાં આ સૃષ્ટિ વિવર્તરૂપે જોવામાં આવે છે. નિરતિશય આનંદરૂપી જળ વડે ભરેલા ચૈતન્ય-તત્ત્વરૂપી સરોવરની આંદર ચૈતન્યરૂપી વરસાદની અમૃતવૃષ્ટિના જેવી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યસ્વરૂપે સર્વત્ર ઓઠસમય થઈ રહેલા અને વિભાગ તથા વિકાર એ બંનેથી રહિત એવા પરમતત્ત્વની આંદર જાણે વિભાગવાળી અને વિકારવાળી થઈ રહી હોય તેવી ભાસે છે. વસ્તુતઃ નહિ દેખાયા છતાં તે દેખાયા જેવી થઈ રહી છે. એ તત્ત્વના એક પરમાણુમાં પણ આ સમસ્ત સંસારમંડળ તેના અનેક આરંભોના આડંબર સહિત દીપી રહ્યું

છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં તો તેમાંનું કશું જ દેખાતું નથી. આકાશ, કાળ અને પવન આદિ પદાર્થોનું વર્ણન એ નિશ્ચય ચૈતન્યતત્ત્વના આવયવરૂપે કરવામાં આવે છે. તેઓ તો મિથ્યા છે અને વાસ્તવિક રીતે અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે, તેથી તેઓ નિશ્ચય છે. આમ એ તત્ત્વ સર્વ ભાવ તથા વિકારથી રહિત છે અને અજર છે, તોપણ આધ્યારોપદૃષ્ટિથી અતિઓ તેને સર્વાત્મક કહે છે. ૧-૪૯

**આકાશકાલપવનાવિપાર્યજાતમસ્વાંગમં-
રહિતસ્ય તદવ્યનક્ષમ । સર્વાત્મકં સકલભાવ-
વિકારશૂન્યમપ્યેતદાદુરજરં પરમાર્થતત્ત્વમ ॥૪૯॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના 'બ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ
પર એ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

૫૩-૫૩ાદિક બ્રહ્મરૂપ છે
રામ ઉવાચ

યથા ચેતસૈ ચેતનતા યથા કાલે ચ કાલતા ।
યથા ચ ધ્યોમતા ધ્યોસિ યથા ચ જહતા જહે ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન ! સ્મૃતિના વિષયમાં સ્મૃતિવિષયપણું રહ્યું છે, કાળમાં કાળપણું રહ્યું છે, આકાશમાં આકાશપણું રહ્યું છે, જડમાં જડપણું રહ્યું છે, વાયુમાં વાયુપણું રહ્યું છે, વર્તમાનમાં વર્તમાનપણું રહ્યું છે, ભવિષ્યમાં ભવિષ્યપણું રહ્યું છે, ચંચળમાં ચંચળપણું રહ્યું છે, સાક્ષરમાં સાક્ષરપણું રહ્યું છે, ભિન્નમાં ભિન્નપણું રહ્યું છે, અનંતમાં અનંતપણું રહ્યું છે, દૃશ્યમાં દૃશ્યપણું રહ્યું છે અને સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિપણું રહ્યું છે. આમ સર્વ વસ્તુમાં બીજાથી તેનું બુદ્ધાપણું બતાવનાર બળિતિ આદિ સ્વસાધારણ ભાવ રહેલ છે. આ જે રીતે મારા સમજવામાં આવે તે રીતે ક્રમે કરી

* આ ત્રેયમમા સર્ગમાં પરસ્પર ઓઝીજમાં બેદવાળો અને અધ્યારોપદૃષ્ટિ વડે દેખાતા સર્વસંકલ્પ-મય પદાર્થોના ત્વ-પ્રત્યય આદિના અર્થરૂપ ભાવ પણ બ્રહ્મ જ છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

આપ મને કહી બતાવો. હે વ્રજતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! (મરુ જેવા) અહમ ધોધવાળા પુરુષોને હેઠ મૂળથી માંડી પ્રતિપાદન કરીને જ મમજણ પાડી શકાય છે.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : એ સર્વ અનંત મહાધિદા-
કારણ જ છે અને તે કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ કહે-
વાય છે તેમાં કશું પણ દૃશ્ય નથી, તે કેવળ
શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, શાંત છે, એક છે અને સદાકાળ
એકસરખી સ્થિતિમાં જ રહે છે. જ્યારે બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને મહાદેવનો પણ અંત લાવનારો
મહાપ્રલય આવીને ઊભો રહે છે અને તામ
તથા રૂપ એ બંને તિરોભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે,
ત્યારે એ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે;
તેથી સર્વના તત્ત્વરૂપ અને સારરૂપ એ જ વસ્તુ
છે. તેની અંદર સુષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાનું કશું કારણ
જ સંભવતું નથી. આકાશ, બીજ, માયા, મોહ,
ભ્રમ આદિ ક્યારે એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં સંભવિત જ
નથી. કેવળ શાંત, અતિ સ્વચ્છ, આદિ—અંત
વિનાનું એક જ સત્ય તત્ત્વ છે અને તેની પાસે
આકાશ પણ પાષાણના જેવું સ્થૂલ છે. જ્યારે
એ તત્ત્વ ચૈતન્યરૂપે હોય છે, ત્યારે સર્વના અધિ-
ષ્ઠાનરૂપ હોવાથી તે નથી એમ કહી શકાતું નથી.
જ્યારે તે માયા, મોહ, ભ્રમ, આકર આદિ મેલ
વિનાનું શાંત અને શુદ્ધ હોય છે, ત્યારે તે
આની તરેહનું છે એમ વર્ણવી શકાતું નથી.
આકાશમાં ઊગેલા અને ઝાઝની ટોચે રહેલા
ચંદ્રને જોવા માટે આત્મચૈતન્ય એક પળવારમાં
સેંકડો જોજન દૂર જાય છે, ત્યારે તે આત્મચૈતન્ય-
ના મધ્યભાગમાં જે નિર્વિષયરૂપ જોવામાં આવે
છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે,
અધોરાત્રિ સુધીની ગાઢ નિદ્રા પછી જાગ્રત
થયેલા સર્વ પ્રકારના ત્રિચામ્રાત્રથી રહિત થયેલા
અને સુખદુઃખથી રહિત થયેલા અને શાંતપણે
સમાધિમાં આરૂઢ થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના
ચિત્તનું જે સંકલ્પરહિત શેષરૂપ બહારના તેમ
જ અંદરના સર્વ વિષયો તથા વામનાઓ સંબંધી
ભ્રાંતિ શમી ગતાં રહે છે, તે જ એ પરમપદરૂપ

તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. ધાસ, વેલાઓ અને ચંકુરો
ઈત્યાદિ સર્વ પદ્ધતીની ઉત્પત્તિ થતાં તેની સાથે
પ્રકટ થયેલ જે કાંઈ સત્તાસામાન્ય સર્વત્ર રહેલ
છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. તે
પરમપદમાં જગતનું જે સ્પષ્ટ રૂપ દેખાય છે,
તે કારણ, આકાર અને નાના પ્રકારના સિંદવાનું
હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેનું કોઈ કારણ નથી,
એટલે તે જગત છે પણ નહિ, તેમ થયું પણ
નથી અને તથી તેનામાં આકાર, વિકાર અને
ભેદભાવ પણ સંભવતા નથી. આમ, જે વિનાકારણે
જ (સ્વપ્ન આદિની પેઠે) દેખાતું હોય, તેની
સત્તા જ સંભવતી નથી. આ વાત સર્વને પોતાની
મેળે જ નિત્ય અનુભવવામાં આવે છે; તો તેને
નિષેધ કરવાને કોણ શક્તિમાન છે? જગતનું
કારણ આદિ—અંત વિનાનું અને સાવ શૂન્ય
જ સંભવતું નથી; તેમ જ તે નિરવયવ છે.
બ્રહ્મ આ સાવયવ દૃશ્યરૂપ જગતનું કારણ ઘટી
શકતું નથી; કેમ કે જગત બ્રહ્મરૂપ નથી. આથી
બ્રહ્મની અંદર જે કાંઈ એ જગતનું રૂપ ભાસે છે,
તે ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેવે
રૂપે થઈ રહેલ ભાસે છે. આમ જગત (વિવર્ત-
રૂપે) ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે,
એટલે તેની અંદર ઉપરઉપરથી જોતાં દેખવામાં
આવતા ઘટ—પટ આદિ આકારો જાણે ભ્રાંતિ
વડે જ અનુભવમાં આવતા હોય એમ સિદ્ધ
થાય છે. બાકી બ્રહ્મ તો સર્વરૂપ છે, શાંત છે,
એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, અજન્મા છે, શાંત
છે, દૈત તથા એકત્વ આદિ ભાવથી રહિત છે
અને નિર્વિકાર છે. પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી જ આ
જગત પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યું છે.
પૂર્ણબ્રહ્મમાં તે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશ કરે છે,
પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ તે ઉદય પામ્યું છે અને પૂર્ણ
બ્રહ્મની અંદર તે પૂર્ણરૂપે જ રહ્યું છે. એ બ્રહ્મ
શાંત છે, વિષમભાવથી રહિત છે, ઉદય તથા અસ્ત-
થી મુક્ત છે, નિરાકાર છે અને અજન્મા છે. તે
આકાશના જેવું નિર્મળ છે, એકરૂપ છે, સર્વરૂપ
છે, સદરૂપ છે અને અસદરૂપ પણ છે. તે નિર્બીણ-

રૂપ છે. આદિરૂપ છે અને તે જ ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે. ૧-૨૧

**શાંતિ સર્વં સમુદયાસ્તમયવિદિનમાકારમુક્ત-
મજ્જમન્મરમ્હમેકમ્ । સર્વં સદા સદસ્યદેવતયો-
વિતાત્મનિર્વાણમાધમિસુતમબોધકવપ્ ॥ ૨૧ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના 'નિર્વાણકર્ત્ત્વ' નામનો
સર્ગ ૫૩ મેં સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મેં*

સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે

વસિષ્ઠ ક્વાચ

**જગન્નામ તમઃ સ્વચ્છં સદ્બ્રહ્મ તમસિ સ્થિતમ્ ।
તમો નમસિ ભાર્તીદં જગચ્છબ્ધાર્યં દત્તજમ્ ॥૨॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગતને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે
જોતાં તે આકાશના જેવું સ્વરૂપ અને ભેદરૂપી
કલાંક વિનાનું છે અને બ્રહ્મ પોતે જ ચિદાકાશની
અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) ઘટત્વ-પટત્વ આદિ
ભાવરૂપે પણ થઈ રહેલ છે. એવી રીતે ચિદાકાશ
જ ચિદાકાશની અંદર તાના પ્રકારે વિવર્તરૂપથી
ભાસી રહ્યું છે. અને જગત શબ્દના તથા ઘટ-પટ
આદિ શબ્દના અર્થરૂપ પણ તે જ છે; વસ્તુતઃ
તો એ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે. તમે,
હું અને જગત વગેરે શબ્દોના અર્થરૂપ બ્રહ્મ પોતે
જ બ્રહ્મને વિષે શાંત તથા સમનથી રહેલું ભાસે
છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તેમ છે જ નહિ, આ સર્વ
જગત સમુદ્ર, પર્વત, મેઘ અને પૃથ્વી આદિ
વિકારવાળું દેખાય છે, છતાં તે કાશના મૌનતા
જેવું શાંત તથા જન્મ આદિ વિકાર વિનાના બ્રહ્મ-
રૂપે જ રહ્યું છે. એવી રીતે દૃશ્યનો જે દ્રશ્ય છે
તેને પણ દૃશ્યના સંબંધથી જ્યોદો પાડી વિવેક વડે
વિચારવામાં આવે, એટલે તો પોતાના ચૈતન્ય
સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે. આમ, તે દ્રશ્ય પણ રહેતો
નથી, તેમ જ તે કતી જણાતો હોય. છતાં પણ

કર્તવ્યતા અભાવને ક્ષીધે અને કારણના પણ
અભાવને ક્ષીધે વસ્તુતઃ અકર્તી જ છે. આ
પ્રમાણે સર્વ બ્યવતમાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ
તો દ્રશ્યપણું પણ નથી, કતીપણું પણ નથી,
લોકતાપણું પણ નથી, જડપણું પણ નથી,
શૂન્યપણું પણ નથી, પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પણ
નથી અને સર્વ આકાશરૂપ છે એમ પણ નથી;
પરંતુ જન્મ આદિ વિકાર વિનાનું સર્વવ્યાપી,
શાંત, અનાદિ, અનંત એક સત્યતત્ત્વ છે. તે
સત્યતત્ત્વ શિલાના ગર્ભની પેઠે સર્વત્ર ચૈતન્યરૂપે
એકરસ થઈ રહેલું છે. વિધિ તથા નિષેધ
એ બંનેનું જે એક જ અધિષ્ઠાન છે, તે
જ વિવર્તરૂપે આ સર્વને આકારે દેવાઈ રહેલું
ભાસે છે. જેમ અનેક તરંગોના સમૂહ જળરૂપ
છે, તેમ જીવિત, મરણ, સત્ય-અસત્ય, શુભ
અને અશુભ એ સર્વ એક ચિદાકાશરૂપ જ
છે અને તે ચિદાકાશ જન્મ આદિ વિકારોથી
રહિત છે. એ એક જ તત્ત્વ જીવભાવરૂપે વિભા-
ગને પામીને દ્રશ્યપણાને અને દૃશ્યપણાને
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ કલ્પના સ્વપ્નનગર આદિ-
માં અનુભવમાં આવે છે. આમ પરમ ચિદાકાશ-
ની અંદર આ જગત સ્વપ્નનગરની પેઠે ભાસે
છે. નિષ્પ્રપંચ એવું બ્રહ્મ જ જીવરૂપે વિભાગને
પ્રાપ્ત થતાં, આ જગતને આકારે થઈ રહ્યું છે,
માટે સર્વને આકારે દેખવામાં આવતું જગત
પ્રથમ જેવું નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ હતું તેવું જ
સદાકાળ છે, એમ તમે સમજો. શાખાના ઉપરના
પ્રદેશમાં (આકાશની અંદર) રહેલા ચંદ્રમાને
જોવા જતાં, આત્મચૈતન્ય જ્યારે આકૃષ્ટવૃત્તિ
દ્વારા ચંદ્ર સુધીના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય ત્યારે
વચ્ચમાં તેનું જે શુદ્ધ નિર્વિષયરૂપ છે, તે જ રૂપ
આત્યંત શાંત અને નિર્વિકાર એવા ચિદાકાશની
અંદર રહેલું છે. જેમ જળ તરંગ આદિરૂપે
થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશ જ (વિવર્તભાવથી)
જગતને રૂપે થઈ રહેલ છે. જે કાંઈ કાર્યરૂપ
ઉદય પામતું જાય છે અને કાર્યરૂપે જ થઈ રહેલ

* આ ચોપવંશ સર્ગમાં સર્વ વસ્તુ પોતાના
સ્વભાવની અંદર રહેલ છે અને સ્વભાવ વડે ક્રિયા અને
ભેદ થાય છે. એ સ્વભાવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ નિર્વિ-
કાર અદ્વૈત ચિન્માત્ર છે, એ કહેવાયે.

છે, તેમ જ જે કાર્યરૂપે પ્રકટ થતું નથી અને કારણરૂપે જ રહેલ છે, તે સર્વ ચોક્ક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પ્રકટ થતારા આત્મચૈતન્યના નિર્વિષયરૂપથી ભિન્ન નથી. જેમ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી શોધ કરો પણ સસલાતું શિંગડું મળે નહિ, તેમ જગતનું કારણ પણ કેમય મળતું નથી, જે વિનાકારણ ભાસ્યા કરે છે તે ક્ષાંતિરૂપ છે; તેથી તે વસ્તુતઃ હોતું જ નથી. ક્ષાંતિ આસત્પરૂપ છે, તેની સત્યતા શી રીતે કહી શકાય? કારણ વિના કશું કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું નહીં આવે છે? દાખલા તરીકે, વંધ્યા સ્ત્રીનો અપુત્ર પતિ સ્વપ્નમાં પોતાના ઉત્તમ પુત્રનો દેખે તે ચોક્ક ભ્રમ જ છે અને તે સાવ મિથ્યા જ છે, તે જ પ્રમાણે કારણ વિના જે કાર્ય આ સર્વ પ્રાપ્ત્યરૂપે દેખાય છે, તે દ્રશ્ય ચૈતન્ય પોતે જ ભાસે છે, સર્વતે રૂપે તે જ સંકલ્પનગર, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે વિવર્તભાવનાથી તેવે તેવે રૂપે ઘર્ષ રહેલ દેખાય છે. આત્મચૈતન્ય ક્ષણભાવમાં આશુ વૃત્તિ દાસ ચોક્ક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, ત્યારે વચમાં તેનું જે નિર્વિષય રૂપ છે, તે જ ચૈતન્યતત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તે પોતાના સ્વરૂપને છોડતું નથી અને સર્વ પદાર્થોને આકારે નિર્વર્તરૂપથી શોભી રહે છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, વસ્તુતઃ આકાશથી પણ સુદૃઢ છે અને તે જ ચિત્તરૂપે પદાર્થોને આકારે દેખાય છે. આ બાબતમાં સ્વપ્નમાં દેખાતો મનથી કલ્પલો પર્વત જ દુષ્ટાંતરૂપ છે.

સમ બોલ્યા : હે મહારાજ! જેમ વડના બીજની અંદર ભારીનું મહાન વટવૃક્ષ રહેલું જ છે, તે પરમ સુદૃઢ પરબ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિ શા માટે રહી નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્યાં બીજ હોય ત્યાં જ શાખા પોતાના રૂપને નિસ્તારે છે અને સહારી કારણોનો (પૃથ્વી, જળ આદિનો) સંયોગ થતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સર્વ પ્રાણીમાત્રનો અને પંચમહાભૂત આદિનો પ્રલય થઈ જાય છે, ત્યારે જેનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય એવું

આકારવાળું બીજ શું હોય? અને તેનું સહારી કારણ પણ શું હોય? પરબ્રહ્મ તો શાંત નિરવયવ છે. તેમાં વળી આકારની કલ્પના કેવી હોય? એ બાબમાં ચોક્ક પરમાણુપણનો યોગ પણ સંભવતો નથી, તો પછી તેમાં બીજાભાવ તો ક્યાંથી જ રહી શકે? આમ કારણરૂપ બીજાસત્ય અસત્ય-પણું સિદ્ધ કરવામાં ચોક્ક હેતુરૂપ કહેવાય છે, પણ તેનો તો આસંભવ છે, તો જગતની સત્તા કેમ હોય? શા વડે હોય? શા કારણ માટે હોય? શામાં રહી શકે? અને વળી કેવી હોય? હવે પરમ સુદૃઢ પરબ્રહ્મની અંદર જ આ સ્ખૂલ આકારવાળું જગત રહ્યું છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી; કેમ કે ચોક્ક સરસાના કણની અંદર મેરુ રહેલો છે, એની કલ્પના કોઈ ચોક્ક આશાનીની જ હોય છે. જો બીજ હોય તો જ કાર્યકારણ-ભાવની કલ્પના સંભવે છે; પણ જગતનું નિસ-કારણ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તેનું શું બીજ હોય? અને જન્ય-જનક ભાવનો (કાર્ય-કારણ-ભાવનો) ક્રમ પણ પછી ક્યાં રહે? માટે જે પરમતત્ત્વ છે, તે જ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે ઘર્ષ રહેલું છે, બાકી કશું ઉત્પન્ન થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી. વિદ્ય-કાશરૂપ આત્મા પોતાના વિદ્યાકાશરૂપે હૃદયની અંદર ચૈતન્યપણથી જગતરૂપી ક્ષાંતિને દેખે છે. જો હૃદય આશુદ્ધ હોય, તો એ ભ્રમ અશુદ્ધ જેવો (જગત આદિ આકારવાળો) દેખાય છે; પણ હૃદય શુદ્ધ હોય તો તેમાં એ ભ્રમ પણ શુદ્ધ દેખાય છે. એ જગતનું રૂપ વિદ્યાકાશ જ છે એમ ભાસે છે. જેમ પવનની અંદર ગતિ રહેલી છે, તેમ એ જગત વિદ્યાકાશની અંદર આરોપિત-રૂપે રહ્યું છે. બાકી એ શુદ્ધતત્ત્વમાં સૃષ્ટિના નામ-રૂપની કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ એમ અમને જણાય છે. જેમ આકાશની અંદર શુદ્ધતા રહી છે તથા જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ આત્માની અંદર શુદ્ધ સૃષ્ટિ પોતાના નિર્વર્તરૂપ રહી છે અને તે જાણે જુદી જ હોય તેવી દેખાય છે.

અમારા મત પ્રમાણે પ્રદાશરૂપ, શાંત, અનાદિ, અનંત અને સત્ય એવું બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ફેલાઈ રહ્યું છે. જગત ઉદય પામતું નથી તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી. આદ્યપુત્રી દ્વારા આત્મચૈતન્ય એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય ત્યારે વચમાં જે કોઈ નિર્દોષ રૂપ રહે છે, તે જ વિદ્યાજ્ઞ આદારની અંદર જાણે જગતરૂપ થઈ રહેતું હોય તેવું દેખાય છે. જેમ પવનમાં ચલનરહિત રહી છે, જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે અને જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે, તેમ (આભિન્નરૂપે) બીજા વસ્તુના સંબંધ વિનાનું અસંગ અને અદિતીય એવું આ જગત પણ આત્માની અંદર ચિત્તભાવથી ભાસી રહ્યું છે. આ જગત પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ ચિદાત્મામાં રહ્યું છે, તેથી તે ચિદાકાશરૂપ જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આરોપિતરૂપે તે શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે પ્રસિદ્ધ આકાશરૂપ છે એમ કહી શકાતું નથી; કેમ કે એ આકાશરૂપ સૂર્યથી રહિત અને અસ્તોદય વિનાનું ક્યાં પ્રસિદ્ધ છે? આ સર્વ દૃશ્યવર્તી ચિદાત્માનું જ રોપરૂપ છે, આમ તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેથી ચિદાત્માથી જુદું નથી; માટે તમે પણ સર્વ દૃશ્યકલ્પનાથી રહિત થઈ જાઓ અને ચિદાકાશરૂપ જ થઈને રહો.

સંવિજ્ઞાનો નનુ જગન્નમ ક્યનર્કમામન્યવ-
ચિત્તમનસ્તમયોદય કા । તત્ત્વંગમૃતમ્શિલ તત્-
ત્ત્વદેવ દૃશ્ય નિરસ્તકલનોઽમ્બરમાત્રમાસ્ત્વ । ૩૩

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના "અદ્વૈતેક્ય પ્રતિપાદન" નામનો
સર્ગ પાંચમો અમારો

સર્ગ પાંચમો*

જગત બ્રહ્મરૂપ છે

વસિષ્ઠ ડગાવ

માત્રાભાવમહોત્સર્ગસ્થૂળસૂક્ષ્મચરાચરા ।

આદિદેવ હિ તોત્પન્નાઃ સર્ગાદૌ કારણં વિતા ૩૩૧

વસિષ્ઠ યોગ્યા : ભાવ અને અભાવ, પ્રહ્લુ અને ત્યાગ, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર, એ સર્વ પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કશું પણ કારણ ન હોવાથી ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી. નિરાકાર ચૈતન્યધાતું પોતાના આત્મારૂપ છે. જેમ બીજા વૃક્ષના કારણરૂપ છે, તેમ તે કોઈ દિવસ આ સાક્ષર જગતના કારણરૂપ હોઈ શકે નહિ. સર્વરૂપે થઈ રહેલ ચિદાત્મારૂપી ધાતુ ભાવનાને લીધે પોતાના આત્માની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ જગતરૂપે અનુભવે છે. આકાશના જેવી અસંગ અને નિર્દોષ ચૈતન્યધાતુ જેવી જેવી દૃઢ ભાવન, કરે છે, તેની તોવી ભાવનાને અનુકૂળ જ સૃષ્ટિ તેના જોવામાં આવે છે, જેમ મદિરા આદિ વડે મર. થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાની મેળે જ પ્રતાપ વડે જણાઈ આવે છે, તેમ એ સૃષ્ટિ પણ પોતાની ભાવના પ્રમાણે ખડી થઈ ગયેલી જણાય છે. જ્યારે આ સર્વ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને સાવ છે જ નહિ છતાં પણ દેખાય છે, ત્યારે તો નિર્દોષ શાંત બ્રહ્મ જ એ અસત્ય પ્રપંચના જેવું (વિવર્તરૂપે) થઈ રહ્યું છે, એમ તમે કમળો. જળમાં જેમ દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ ચિદાકાશમાં ચિદાકાશ જ રહ્યું છે. ચિત્સરણને લીધે તેમાં જગતનો સંબંધાસ થાય છે, ચોટલે તે જગતના આકારે ખડું થઈ રહેતું દેખાય છે. આથી જગત બ્રહ્મરૂપ (ચિદાકાશરૂપ) છે અને બ્રહ્મ જ તેને બનવેલું છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર (અંતરાત્મારૂપી) નિર્મેય ચિદાકાશ જ

* આ પાંચવનમાં સર્ગમાં ચિદાત્મા પોતાના સ્વરૂપને બીજા પ્રકારે (જગતના આકારે) ભાવના કરવાથી જગતરૂપે થઈ રહેલ દેખે છે અને જગતની જે અનન્યરૂપે ભાવના કરે, તે તેને પોતારૂપે જ દેખે છે. જેથી જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે કહેવાય.

સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે ઉદય પામે છે અને જેમ કાચરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા—મચ્છર આદિના જેવા આકારો મળી થઈ જઈ જોવામાં આવે છે, તેમ વિચિત્ર પ્રકારના આદંભવાળી આ સૃષ્ટિ પણ સૃષ્ટિરૂપે ભાવના કરાયેલા ચિદાકાશની અંદર ખડી થઈ ગયેલી દેખાય છે, જેમ કાચરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા-મચ્છર આદિ આકારો જોવામાં આવે છે અને જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે એ બંને આભાસ-માત્ર છે, તેમ આ જગતસૃષ્ટિ પણ કેવળ આભાસ-માત્ર છે. બાકી નિઃપ્રત્યય ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી તે રૂપે થઈ રહેલ છે. આદિસૃષ્ટિમાં ચિદાત્માનું જે સ્વપ્ન છે, તે જગત કહેવાય છે અને શશિચો જે સ્વપ્ન આવે છે, તેને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે, જેમ નદીઓના તરંગોની રેખા આગાઉ આનાદિકાળથી જેવી છે, તેવી જ હમણાં પણ દેખાય છે; તેમ પદ્માશીની રચના પણ પૂર્વ-કાળથી જેવી આવી આવે છે, તેવી જ હમણાં પણ રૂઢ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે, જેમ જળ અને તરંગોની શોભા જ નદીની રચનારૂપે થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશમાં ચૈતન્યરૂપ બીજની સત્તા જ અંદર સૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે. જો મરી ગયેલા છવનો અર્થતંત્ર તારા થતો હોય, તો તે નિદ્રાના જેવું એક મહાસુષ્પ છે. જો કદાચિત્ મરી ગયા પછી દુષ્કર્મ સંબંધી (નરક આદિ રૂપ ભોગવવાનો) ભય રહેતો હોય, તો એ ભય તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં—બંને-માં સરખી રીતે જ રહેલો છે; માટે મરણ અને જન્મ, એ બંને સર્વને સરખું સુષ્પ આપનાર છે અને તે બંધાં બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળાં હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે. આથી ભલે જન્મ થાયો કે ભલે મરણ થાયો, તેમાં કશી વિંતા નથી; કેમ કે એ બંનેની મુક્તિરૂપે સ્થિતિ થારૂપી સત્તા સ્વાભાવિક બ્રહ્મમુખમય જ છે. આવા વિચારો વડે જે પુરુષનું ચિત્ત અંદર શાંત થયું હોય છે તે જ શીતળતાવાળો કહેવાય છે. સર્વ દૃશ્યનો

આભાસ થતાં ચૈતન્યસત્તાની જે સ્થિતિ અવશેષ રહે છે, તે સ્થિતિમાં મહાશય પુરુષો એકરૂપતાથી રહેલા હોય છે; માટે તે મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન વડે સર્વ દૃશ્યનો અર્થતંત્ર આભાસ જણાયા પછી, પરબ્રહ્મની સત્તા વડે સૃષ્ટિ અધિ-ષ્ઠાનરૂપે ભલે સત્ય હો અથવા આરોપિતરૂપે ભલે અસત્ય હો; પરંતુ એ દૃશ્યનું જ્ઞાન દૃશ્યભાવથી સહિત થઈ ગયા પછી માત્ર નિર્નિષય ચૈતન્યરૂપે જ ઉદય પામે છે. જે તરવ દૃશ્યરૂપ પણ નથી, દૃશ્યની અપેક્ષાવાળા દ્રશ્યરૂપ પણ નથી, તેમ જ પોતે ચૈતન્ય હોવાથી જડવર્ગની પેઠે જે પરપ્રકાર પણ નથી, એના નિત્યતરવની સાથે વિવેકી તરવણ પુરુષો એકતા પામેલા હોય છે અને વ્યવહારમાં પણ તેમની સ્થિતિ શાંત તથા નિર્નિકાર જ હોય છે. જેમ કાચરોગવાળાને નેત્રદોષને લીધે આકાશની અંદર મોવાળા—મચ્છર આદિના જેવા આકાર દેખાય છે, તેમ આદિધાને લીધે ચૈતન્યતરવની અંદર જે વિવર્ત-રૂપે દેખાય છે, જે જગત કહેવાય છે, બાકી અતિ સ્વચ્છ પરમ ચિદાકાશની અંદર અધિમોક્ષની દૃષ્ટિ હોય જ ક્યાંથી ક આ જગત ચિદાકાશનું એક સ્ફુરણમાત્ર છે અને તે કેવળ સંકલ્પરૂપે ખડું થઈ રહેલું છે; તેથી વસ્તુતઃ તે ચૈતન્ય છે, કોઈ દિવસ તે પૂઝી વગેરે રૂપવાળું થયું જ નથી. એ તરવની અંદર દેશ પણ નથી, કાળ પણ નથી, દ્રવ્ય પણ નથી, ક્રિયા પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. સત્ય તરવ જ જાણે આભાસ-રૂપે એ સર્વને આકારે થઈ રહેલું હોય એમ દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તે કશું છે જ નહીં. જે તરવ શૂન્ય નથી, આશૂન્ય પણ નથી, આકાશથી પણ અતિ સ્વચ્છ છે, સાકાર ભાસતાં છતાં નિરાકાર છે, આસત્યરૂપ જણાતાં છતાં અતિ પ્રકાશરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ છે અને અતિ શુદ્ધ એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે જ સ્વપ્નતરવની પેઠે આ જગતના આકારે (વિવર્તભાવથી) બાસે છે. ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે જોવામાં આવતું જગત ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે

તત્વદૃષ્ટિ થઈ જોવા જતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રસરી રહેલ છે અને ચૈતન્યતરવ જ સર્વત્ર વિસ્તરી રહ્યું છે. જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું છે અને સમુદ્રમાં દ્રવપણું છે, તેમ આ જગત એ તરવની અંદર (અભિન્ન સત્તાથી) રહેલું છે. બાહી ખરી રીતે તે નાના પ્રકારના લેહવાળું નથી. ૧-૨૩

નિર્વીણમેવમિદમાતતમિત્યમેતદ્વિદ્યોસ આવિ-
લમનાવિલરૂપમેવ । નાનેવ ન કચિદપિ પ્રસૂતં
ન જ્ઞાતા શૂરત્વમંબર દ્વાંબુનિધીં દ્રવ્યમ્ ॥૨૩॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'જગતઃ પરમાર્થમયવર્ણન'
નામનો સર્ગ પાંચમો સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો*

સર્વં વિદ્યુપ છે તે દેહ કરવાને
પાપાણ્યુષ્ઠ આખ્યાન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સર્વત્ર સર્વથા સર્વં સર્વદા દ્યોસિ ચિન્મયે ।

લાણુ સંમવતિ સ્વચ્છ શૂર્યવે જ્ઞ દવાલિલે ॥૨૪॥

વસિષ્ઠ યોગ્યા : ચિદાપ્રાણની અંદર તેની સત્તાને લીધે સદામળ સર્વત્ર બધું સર્વથા સારી રીતે સંભળે છે અને જેમ આકાશમાં રહેલું શૂન્ય-પણું નીલ આદિ ભાવથી સર્વત્ર રહ્યા છતાં તેના સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી, તેમ તે બ્રહ્મમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મા સ્વચ્છ સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી. જ્યાં જ્યાં ચૈતન્યસત્તા છે ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિની શોભા ખરી થઈ જાય છે. આકાશમાં તથા પૃથ્વી આદિમાં સર્વત્ર ચૈતન્યસત્તા જ રહેલી છે. સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ચૈતન્યસત્તા વિતાનું કશું પાણું કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ, જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા તગર આદિ અને શૈલ આદિ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ અંતરાત્માનો જ એક વિવર્ત હોવાથી તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ છે. તેમ આ જગત્ત આવસ્થા-

માં જે પદાર્થો દેખવામાં આવે છે તે પણ ચૈતન્ય-રૂપ તરવનો જ એક વિવર્ત હોવાથી ચિદાપ્રાણરૂપ છે. હે સમચંદ્રણ ! આ સંબંધમાં ભ્રાંતિરૂપી રોગને નિવૃત્ત કરવામાં ઉત્તમ સ્થાન તુલ્ય એવું એક વિચિત્ર પાપાણ્યુષ્ઠ આખ્યાન પૂર્વે મારા જ્ઞેવામાં આવેલું છે તે આ વાલતા પ્રસંગને લગતું છે. હું તે કહું છું, તમે તે સાંભળો. વિદિત-વેદ્ય (જાણવાનું જેણે જાણી લીધેલ છે એવો) હોવાથી પૂર્ણ ચિતાવાળો થઈને મેં એક દિવસે ઘાટી ભ્રાંતિરૂપ આ લોકલવ્યવહારનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી હું ધ્યાનમાં એકતાન થઈ ગયો. મેં ઇન્દ્રિયોને ત્પરિમુખ કરનારા સ્વાભાવિક વેગને રોકી રાખ્યો. હું એકંતસ્થાન મેળવવા માટે આતુર થઈ ગયો અને શાંત થઈ ગયો. પછી જુદી જુદી ભતની જગતની ક્ષણભંજુર ગતિઓ જોઈને હું કોઈ એક દેવાલયમાં ખેસી આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો : ' ઉપર ઉપરથી રમણીય દેખાતી આ લોકની સ્થિતિ નીરસ જ છે. તે કોઈ દિવસ કોઈને કોઈ પણ ઉપાય વડે કે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ દેશકાળમાં સુખ આપતી જ નથી, એમ હું માનું છું. દ્રશ્ય (જીવો) અનેક ઇદ-અનિદ રૂળ આપનારી આ દૃશ્ય સંબંધી દૃષ્ટિઓ તીવ્ર વેગથી ઉત્પન્ન થતા ખેદને લીધે મારા ચિત્તાની અંદર ઉદગ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સર્વ જે કુઈ જ્ઞેવામાં આવે છે અને જે જાણવામાં આવે છે તે શું છે ? અને હું પોતે પણ કોણ છું ? એ સર્વ શાંત અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાકાશરૂપ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને વિવર્ત વિનાનું છે. આથી સર્વ મોટા સિદ્ધ લોકો, દેવ-તાઓ અને દેવો ઇત્યાદિ પણ જેમાં થાણે કષ્ટે જઈ શકે તેવા ઉત્તમ સ્થળમાં હું આહીંથી જઈશ. ત્યાં અંતર્ધીન આદિ ઉપાયોથી હું મારી પોતાની મેળે જ મારા દેહને છુપાવી રાખીશ. આમ સર્વ પ્રાણીઓથી અદૃશ્ય રહી, હું નિર્વિ-કલ્પ સમાધિમાં સ્થિતિ રાખીશ. બાહ્ય પદાર્થો સંબંધી કશો પણ સંકલ્પ ચિત્તામાં ન સ્ફુરવા દેતાં હું સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલા નિર્વિઝર શાંત

* આ છાંપનમાં સર્ગમાં સર્વ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય થતાં સર્વત્ર બધું ચૈતન્ય જ જણાય છે. આ વાતનું કારણ દેહ કરવા માટે પાપાણ્યુષ્ઠાન વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

પરમપદમાં જ સ્થિર થઈ રહીશ, તો જે આત્મંત શૂન્ય હોય અને જે શબ્દ આદિ પાંચ બ્રાહ્મ વિષયો અનુભવમાં જ આવે નહિ. એવો કયો પ્રદેશ હશે? જંગલો, જળાશયો, મેઘો અને સિંહ—વ્યાધિ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહો, જે વિશેષ કરવામાં હેતુરૂપ એવા શબ્દો વડે કોલાહલવાળા છે. તેમનાથી વ્યાકુળ થયેલા અને કોભને પામેલા પર્વતો બીજાઓનાં ચિરતને પણ કોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી મને તેઓ શત્રુના જેવા પ્રતિકુળ જ લાગે છે. નાના પ્રકારના પર્વતોની અંદરના પ્રદેશો ભીલ આદિ લોક વડે વીંટાયેલા છે અને તેઓ બધા વિષયોરૂપી સર્પો વડે દૂષિત છે; આથી તેઓ મને ઝેર જેવા લાગે છે; તગરો જેમ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે કોભવાળાં થયેલાં નગરજનોથી ભરેલાં હોય છે, તેમ જળભર્યાં સાગરો પણ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે કોભવાળાં થયેલાં જળચર પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોય છે, પર્વતોના અને સમુદ્રના તટો, લોકપાલોનાં નગરો, પર્વતોનાં શિખરો અને પાતાળની અંદરના પ્રદેશો—એ સર્વ પ્રાણીઓથી ઊભરાય છે. પર્વતોની ગુફાઓ પણ પવનના શબ્દો વડે ગાયત કરે છે, લતાઓરૂપી હસ્ત વડે નૃત્ય કરે છે, પુષ્પોરૂપી હાસ્ય વડે હસે છે અને તેના અંદરના પ્રદેશો સિંહ—સર્પ આદિ અંદર ભરાઈ રહેલા હોવાથી ગહનતાવાળા છે. મૌન ધારણ કરી રહેલાં માછલાંઓનો અને સ્નાન કરવા આવેલા ઋષિઓનો સ્પર્શ થવાથી જેમાં કમળનાળો કંપી રહી છે અને તેથી જેનાં કમળો ચંચળ થયાં છે, તે મોટાં મોટાં તળાવો પણ જળની ઝુમરડીઓથી ગાળ રહ્યાં છે. આથી તેઓ પણ મને વિરસ જ લાગે છે. પવનનો સ્પર્શ થતાં ઊંચે ઊડેલાં ઘાસ અને રજ-રૂપી પતાકાને ધારણ કરી રહેલી ઝરણાંવાળી પૃથ્વી પણ પવનના સુસવાટ વડે શબ્દવાળી છે, તેથી ત્યાં પણ વિશેષનિવારણ થઈ શકે તેવું નથી. આમ અવશેષ રહેલું આકાશ જ ચારે બાજુ શૂન્યતાવાળું છે, તો તેના કોઈ છેટેના

ખૂણામાં ઉત્તમ યોગની યુક્તિનો આશ્રય કરી હું સ્થિર રહું. આકાશના કોઈ એક ખૂણામાં હું પોતાની કદપના વડે એક પર્ણકૃતી કંપી લઉં અને કશી વાસના રાખ્યા વિના હું તેની અંદર વજના ગર્ભ જેવો થઈને રહું. આવો વિચાર કરી હું જ્યાં તલવારના જેવા નિર્ભજ આકાશમાં ગયો, ત્યાં એ આકાશનો અંદરનો ભાગ પણ મને હજારો વિશેષતા હેતુઓ વડે વ્યામ જણાયો. એ આકાશની અંદર કોઈ કંઠાણે મેં સિદ્ધોના ગણોને ધૂમતા જોયા, કોઈકે કંઠાણે મેં મેઘોને ગર્જના કરતા દીકા, કોઈકે જગ્યાઓ મેં વિદ્યાધરોની સ્થિતિ જોઈ અને કોઈકે કંઠાણે મેં યક્ષોનાં ધામ જોયાં. કોઈકે કંઠાણે ભમતાં (ગંધર્વ, યક્ષ આદિનાં) ઉત્તમ નગરો મારા જોવામાં આવ્યાં, કોઈકે જગ્યાઓ દેવદાનવ આદિનું યુદ્ધ મારા જોવામાં આવ્યું, કોઈકે કંઠાણે મેં વરસતા મેઘો દીકા અને કોઈકે કંઠાણે ભયંકર આચરણવાળી યોનિઓ મારા જોવામાં આવી, કોઈકે કંઠાણે મેં પાસે રહેલાં દૈત્યોનાં પુરો સાથેનાં ગંધર્વો-વાળાં દેવનગરોને ઊડતાં જોયાં. કોઈકે કંઠાણે ભ્રમણ કરતા ગ્રહગણી મારા જોવામાં આવ્યા અને કોઈકે કંઠાણે મેં તારાઓને દીકા. આકાશની અંદર કોઈકે જગ્યાઓ પક્ષીઓનો સમૂહ મારા જોવામાં આવ્યો, કોઈ એક જગ્યામાં કોપ પામેલા મહાપ્રચંડ પવનને મેં જોયો, કોઈ એક કંઠાણે બીજા અનેક ઉત્પાતો મારા જોવામાં આવ્યા અને કોઈ એક જગ્યાએ મેં આદિનાં મંડળોની શોભા મેં દીકી. કોઈકે કંઠાણે પૂર્વે કોઈ દિવસ ન દીઠેલા એવા અપૂર્વ આકાશવાળા પિશાચોના સમૂહો મારા જોવામાં આવ્યા, કોઈકે સ્થળે અનેક નગરોના સમૂહો મેં દીકા, કોઈકે કંઠાણે એ આકાશને મેં સૂર્યનારાયણના સ્થથી ઘેરાયેલું દીઠું અને કોઈકે કંઠાણે મેં બીજા ચંદ્ર આદિ ગ્રહોના સ્થોતો સંચાર પણ જોયા. કોઈકે કંઠાણે મેં સૂર્યનારાયણના દાહથી પ્રાણીઓનું મરણ થાય એવું જોયું, તો કોઈકે કંઠાણે મેં ચંદ્રમાની આત્યંત શીતળતા જોઈ. એ આકાશની અંદરના કોઈ એક ભાગને

મેં ભૂતપ્રેત આદિ મુદ્ર પ્રાણીઓ વડે મહાભયંકર
દીડો. એનો કોઈક પ્રદેશ તો અગ્નિની ઉધણતા
વડે મને દુર્ગમ જણાયો. એ આકાશની અંદર
કોઈક જગ્યાએ મેં વેતાલોને ખડા થઈ રહેલા
દીઠા, કોઈ એક જગ્યાએ મેં ગરુડ પક્ષીનો
સંચાર જોયો, કોઈક દેકાણે પ્રલય કરનાર પ્રચંડ
વરસાદ મારા દીઠામાં આવ્યો અને કોઈ એક
જગ્યાએ તો મેં પ્રલયકારી પ્રચંડ પવનને જોયો.
પછી પ્રાણીઓના સમૂહવાળા એ આકાશના
પ્રદેશોને છોડી હું બહુ જ છેટે ચાલ્યો ગયો
અને અત્યંત વિસ્તરેલા એક શૂન્ય તથા એકાંત
પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. તે પ્રદેશમાં પવન અતિશય
મંદ હતો અને સ્વપ્નમાં પણ તેમાં કોઈ પ્રાણી
જેવામાં આવે એમ નહોતું. તે શુભાશુભ
ચિહ્નોથી રહિત હતો. સંસારીઓ મારે તે અગમ્ય
છે, એમ તમે સમજો જો. પછી ત્યાં ખુલ્લાં
દ્રવ્યાળી ઘાટી ભીંતો વડે મજબૂત, કમળોની
કળીઓ વડે સુશોભિત, ઘણું તામરાં જીવડાંઓએ
ફાંધી ખાવાથી છિદ્રવાળા થયેલા પૂર્ણાંદ્રધિખ્તના
અંદરના ભાગના જેવી રમણીય, અતિ સુગંધી
કમળો, ડોલરનાં પુષ્પો અને મંદારનાં પુષ્પોની
શોભા વડે તથા કળીઓ વડે મનોહર લાગતી
એક દોટડી મેં સત્યસંકલ્પ વડે રચી લીધી.
તેને વિષે મેં ચિત્ત વડે પ્રાણીમાત્રી અગમ્ય-
પણ કલ્પી લીધું. પછી સર્વ પ્રાણીઓ વડે
અગમ્ય એવા તે પ્રદેશમાં હું નિર્વિકલ્પ સમાધિ-
માં સ્થિર થઈ રહ્યો. ત્યારે મેં પદ્માસન વાળું
હતું. ચિત્ત શાંત રાખ્યું હતું. પરમ મોન ધારણ
કર્યું હતું અને સેંકડો વરસ પછી સમાધિમાંથી
ઊઠીશ, એવો નિર્ણય કર્યો હતો. વળી હું કેમ
જાણે આકાશમાંથી જ રચાયેા હોઉં તેવો
આકાશની પેઠે સ્વસ્થ અને નિર્વિકાર થઈ રહ્યો
હતો, સર્વ આપતમાં સમાન રહ્યો હતો અને
કેમ જાણે નિદ્રારૂપ મુદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો.
હે શાંતિમાન સમચંદ્રજી! ચિત્ત ઘણાં લાંબા કાળ
સુધી જે વિષયનું અનુસંધાન ચાખે છે, તે
ક્ષણવારમાં જ તેના જેવામાં આવે છે. પછી

ઘણું લાંબું કાળે સેંકડો વર્ષોને અંતે ત્યારે મારું
ચિત્ત આશાની પેઠે અને પવનની પેઠે ફેલાયું,
ત્યારે કોઈ એક કાળે જાત્રા થવામાં નિમિત્તારૂપ
એવું કર્મ મારું હૃદયરૂપી ક્ષેત્રની અંદર વિકસતો
પ્રાપ્ત થઈ જઈ ચારેબાજુ હૃદયદેશમાં ફેલાઈ
ગયું. એટલે જેમ શિશિરસ્કતુમાં ક્ષીણગાત્ર થઈ
ગયેલા વૃક્ષનો રસ એન માસમાં પાછો સતેજ
થઈ જાય છે, તેમ મારો જીવ પણ સતેજ
થઈ ગયો અને તેની સ્ફૂર્તિ પણ સતેજ થઈ
ગઈ. એ સમાધિમાં મારા સેંકડો વર્ષો એક
પલકાકાશની પેઠે વીતી ગયાં; કેમ કે એકાગ્ર
ચિત્તવાળા પુરુષને કાળની ઘણી લાંબી ગતિ
પણ અતિ દૂંડી લાગે છે. જેમ પલ્લવ આદિને
પુષ્ટિ મળવામાં હેતુરૂપ અને હર્ષના નિમિત્તારૂપ
એવો વસંતઋતુમાં પેદા થયેલો વૃક્ષનો અંદરનો
રસ પુષ્પરૂપે વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મારો
જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ક્રમ પણ પછી બહાર જઈ વિકાસને
(ફેલાવાને) પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો, હવે પાંચ
પ્રાણવાયુઓ અને ઇન્દ્રિયો વડે યુક્ત થઈ રહેલા
તથા જીવચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થવાથી સ્ફૂર્તિ-
માન થઈ રહેલા દેહને હું (સુખમુખા દ્વારા અજ-
રંધ્રમાંથી) પ્રાપ્ત થયો છું. એમ જાણવામાં
આવતો, ઇચ્છારૂપી પિશાચીએ આલિંગન કરા-
યેલો અહંકારરૂપી પિશાચ કોણ જાણે ક્યાંથી
મારી પાસે આવીને ખડો થઈ ગયો! જાણે
ઊંચાં વૃક્ષોને પણ નમાવી કેનાશે પવન કોઈ
ઉગ્ર શાલ્ભલિ આદિ વૃક્ષને પ્રાપ્ત થયો. ૧—૪૩

માં પ્રાણપુરિતસુવાગતર્વિદંશમભ્યાગતં ત્વ-
હનિતિ પ્રસ્તુતઃ પિશાચઃ । હચ્છાંગનાવિગલિતોડય
ક્રુતોડપિ સઘઃ પ્રોક્તમસન્નમનવાયુરિવોમવૃક્ષમ્ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણ

ઉત્તરાર્ધનો 'પાષાણુઆન' નામનો

અર્ગ ૫૬ માં સમાપ્ત